WIE WAS JEZUS?: TIENTAL VOORLEZINGEN OVER "HET LEVEN VAN JEZUS"...

Bernard ter Haar

WIE WAS JEZUS?

WIE WAS JEZUS?

TIENTAL VOORLEZINGEN

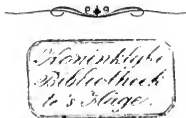
OVER

HET LEVEN VAN JEZUS DOOR ERNEST RENAN

NA DE OPENING DER AKADEMISCHE LESSEN
GEHOUDEN

DOOR

BERNARD TER HAAR,
Hoogleeraar te Utrecht.

UTRECHT,
KEMINK EN ZOON.
1864.

VOORBERIGT.

De Voorlezingen, die ik hierbij aan het Vaderlandsch publiek aanbiede, zijn — gelijk met een enkel woord op den titel wordt aangeduid — door mij aanstonds bij de hervatting der Akademische werkzaamheden gehouden, voor den kring van Studenten in de Godgeleerdheid, die gewoon zijn mijne lessen te volgen. Zij zijn ontstaan uit de aanhalingen en losse aanteekeningen, die ik in de Zomervacantie, bij de gezette en herhaalde lezing van RENAN'S *„vie de Jesus" voor mij zelven gemaakt had, en van den* 28[sten] *Sept. tot den* 29[sten] *October in geschrifte gebragt en voorgedragen. De volgorde en zakelijke inhoud is onveranderd gebleven. De aanteekeningen zijn er eerst later bijgevoegd, en daaruit zal blijken, dat ik, zoo veel mij doenlijk was, kennis heb zoeken te nemen van hetgeen er gelijktijdig over hetzelfde onderwerp in het licht verscheen.*

Aan het spoedig uitgedrukt verlangen om deze Voorlezingen algemeener door den druk verkrijgbaar te stellen, heb ik niet zonder groote aarzeling gehoor gegeven. Ik kon toch gemakkelijk voorzien, dat, gelijk ik toen reeds mijne Voorgangers had, het getal der schriften over RENAN *zich als bij den dag zoude vermenigvuldigen. De algemeene stemming ten aanzien van dit veel geruchtmakend geschrift was aanvankelijk zóó ongunstig, dat door achtingswaardige geleerden, die ik in kunde verre boven mij heb te schatten, de vraag tot mij gerigt werd: „of dit werk wel eene gezette en ernstige bestrijding en wederlegging behoefde of verdiende?" Ik deelde in dat gevoelen niet.* RENAN *moet als tegenstander niet te ligt geacht worden, en verdient als geleerde ten volle de onderscheiding, die men aan uitstekende letterkundige verdiensten is verschuldigd. Maar aan den*

anderen kant voorzag ik evenzeer, dat een ernstige aanval tegen dit boek gerigt, levendige tegenspraak zou kunnen uitlokken. Wie mij kennen, weten dat ik altijd uiterst afkeerig van alle Polemiek geweest ben, en ook thans was er meer dan een halve overwinning van mij zelven noodig, om tot het besluit te komen, onder de bestrijders van RENAN *openlijk op te treden.*

Maar de geest des tijds, de drang der omstandigheden, de inwendige stem van roeping en pligtgevoel zijn magtiger dan wij. Ieder hart, dat van liefde voor de wetenschap, maar ook van liefde voor godsdienst en Christendom gloeit, heeft er behoefte aan, om over de groote vragen des tijds zich uit te spreken: en, bij de plaats, die ik de eer heb te bekleeden, zal wel niemand, naar ik hoop, het in mij onnatuurlijk of aanmatigend vinden, dat ik in deze Voorlezingen mede aan die behoefte des harten heb voldaan.

Intusschen, al heb ik lang geaarzeld, al bekroop mij somwijlen de vrees — wanneer ik aanmerkingen, die ik mede gemaakt had, bij anderen wedervond — dat mijn schrijven overbodig zou kunnen gekeurd worden — thans is mijne zienswijze op dit punt veranderd. Thans, nu RENAN *zoowel zijne Apologeten als zijne bestrijders gaat vinden; nu overeenstemming met het hoofdgevoelen of persoonlijke toegenegenheid voor den Schrijver er toe neigt, om, bij uitbundigen lof, de groote en ergerlijke gebreken van dit geschrift door de vingeren te zien; nu ik* RENAN'S *ongemotiveerde lofspraken op* JEZUS *zie voorgedragen, alsof zij als de wezenlijke resultaten dezes werks konden gelden; nu ik de volkomene opregtheid van eenen Schrijver hoor roemen, wiens ambiguiteit in de ontvouwing zijner gevoelens mij het allermeest heeft mishaagd; thans reken ik het niet overbodig, maar acht ik het zelfs dringend noodig, dat, van eene andere zijde dan die der Moderne rigting, nogmaals eene stem zich met ernst en nadruk doe hooren, en dat door eene meer gezette ontleding en beoordeeling der denkbeelden, welke de leidende hoofdgedachten in* RENAN'S *„leven van Jezus" zijn, de helderst denkenden en meest ontwikkelden in onze gemeente, hoorende en wederhoorende, in staat gesteld worden, omtrent den geest en de strekking dezes werks te onpartijdiger en zelfstandiger hun oordeel te bepalen.*

Men heeft tot elken bestrijder van RENAN *den eisch gerigt, dat hij beginnen moest de hoofdstelling des Schrijvers aangaande den geheel natuurlijken en menschelijken oorsprong des Christendoms te weêrleggen, en beweerd, dat men zonder die weêrlegging te hebben geleverd, tegen over* RENAN *en diens geschrift volstrekt niets bewezen heeft. Maar al heb ik niet geschroomd omtrent dit hoogst aangelegen punt mijne gevoelens te openbaren, zoo moet toch die eisch zelf, welke de afdoening en oplossing in zich sluit der groote vraag, welke al de strijdvragen onzes tijds beheerscht, als onregtvaardig worden afgewezen. Dit alleen zou hierbij te onderzoeken zijn, in hoeverre geheel de inhoud van dit boek gerekend zou mogen worden, als onomstootelijk bewijs voor de waarheid der door hem gepredikte stelling te kunnen verstrekken. Maar bovendien is het er verre af dat er, buiten die hoofdstelling om, van geene ernstige en voldoende weêrlegging van dit „leven van Jezus" sprake zou kunnen zijn. Veel meer heb ik de hope gekoesterd, en ik koester haar nog, dat Modernen en Antimodernen, zoo velen niet tot de uiterste partijen behooren, zich op dit punt en tot dit doel met elkander zullen kunnen verstaan en vereenigen. De hoofdvraag, bij de beoordeeling dezes werks, zal wel deze moeten zijn: „Heeft de Schrijver gegeven wat hij beproefd en beloofd heeft?" Kan het door hem geteekende beeld* z u i v e r   h i s t o r i s c h *heeten? — En indien hierop de allersterkste ontkenning moet volgen, dan is de aanvaller uit het strijdperk teruggeslagen, en zijne proefneming mislukt. Als bijdrage tot zoodanige weêrlegging, wensch ik deze Voorlezingen door mijne landgenooten beschouwd te hebben.*

Als hoofdaanklagt, waarop ik het veelvuldigst terugkom, zal de Lezer de beschuldiging door mij geuit vinden, dat RENAN *zich haast elke wonde die hij slaat, met eene lofspraak te bepleisteren, dat hij aan de verst afwijkende gevoelens zoodanige plooi en wending geeft, dat zij weinig of niet van de gewone voorstelling schijnen te verschillen; dat hij niet enkel het Christusbeeld misteekend heeft, maar voor een derde beeld, een ander dan hetgeen wij tot hiertoe in de Evangeliën hadden gevonden, maar ook een ander dan*

hij zelf ons heeft voorgeteekend, ten slotte weder onze hulde vraagt. Wij willen of mogen aan geenen beoefenaar der wetenschap het regt des vrijen onderzoeks of der openlegging en handhaving der meest negatieve resultaten ontzeggen, schoon eene ons dierbare overtuiging hier onder schade lijde; maar hij hebbe dan ook den geheelen moed zijner overtuiging; hij verzake of loochene de wettige en noodwendige gevolgtrekkingen niet, welke daaruit voortvloeijen; hij zoeke niet zorgvuldiglijk de ware, door hem verkregene uitkomst aan het oog te onttrekken, om kortzigtigen en onnadenkenden te gereeder in zijn gevoelen te doen deelen. Dit is eene in mijn oog gevaarlijke en verderfelijke Taktiek, waartegen ik reeds in mijne Rectorale oratie mijne stem heb verheven, en die ik, bij de heilige bewustheid, dat ik voor mij zelven waarheid wil en waarheid zoek, niet zal ophouden te bestrijden. Of deze mijne beschuldiging, zoo als ik haar op RENAN'S *„leven van Jezus" toepasselijk heb geacht, gegrond of ongegrond moet heeten, hieromtrent verwacht ik met de meeste gerustheid de uitspraak van ieder onpartijdig en waarheidlievend gemoed.*

Wat dunkt U van den Christus? Deze in onze dagen hoogst belangrijke vraag was oorspronkelijk tot het opschrift dezer lezingen bestemd, en haar veelvuldig gebruik en gedurige terugkeering in dit boek moet geheel daaruit verklaard worden. — Reeds waren al mijne Voorlezingen uitgesproken, en de eerste bladen ter perse gelegd, toen ik, met zeker gevoel van teleurstelling, die zelfde vraag aan het hoofd der Openings-redevoering van den Hoogleeraar OPZOOMER *las. Eenigen tijd verkeerde ik in het onzekere, of ik den eensgekozen titel zou behouden of prijsgeven. Maar al mogt ik vertrouwen, dat mijn geëerde Ambtgenoot mij dit laatste, na de hier gegevene verklaring, niet euvel zou geduid hebben, en deze toevallige ontmoeting van gedachten mij niet als een voorbedacht plagiaat zou hebben aangerekend; zoo heb ik het toch beter en veiliger geoordeeld, ook om den schijn eener tegenstelling te vermijden, welke geenzins in mijne bedoeling lag, naar een' anderen titel om te zien. Ik heb haar thans met de nog eenvoudiger en duidelijker vraag verwisseld: „Wie was Jezus?" waartoe ik te gereeder besloot, omdat het andere*

woord „wat dunkt U van den Christus?" hoe gepast en indrukwekkend, als men zich veroorlooft daaraan de ruimste beteekenis te hechten, toch altijd in eenen eenigzins anderen zin dient verstaan te worden, dan waarin het Matth. XXIII: 42ᵃ geschreven staat.

De Lezers, die het werk van RENAN *niet bezitten, worden meest overal in staat gesteld inzage te nemen van de eigene woorden des Schrijvers. Van de Nederduitsche overzettingen ken ik alleen die, welke onder het toezigt van Dr.* A. PIERSON *het licht ziet, en weldra voleindigd zal zijn. Ik heb haar echter eerst laat kunnen magtig worden, te laat om haar te kunnen gebruiken of raadplegen. In de overbrenging der talrijk aangehaalde en medegedeelde plaatsen, ben ik alzoo (ik hoop niet tot groote schade voor het oorspronkelijke) onafhankelijk te werk gegaan. Ik heb althans de bewustheid van den waren zin der woorden met de meeste getrouwheid te hebben willen wedergeven.*

De pas verschenen, hoogstbelangrijke, maar in mijn oog eenzijdig gunstige beschouwing en beoordeeling van den Heer A. RÉVILLE *kwam juist nog onder het afdrukken van het laatste blad tot mij. Van de stukken der Heeren* C. P. HOFSTEDE DE GROOT *en* J. W. P. FEITH *heb ik, mijns ondanks geen gebruik meer kunnen maken. Hoewel de eerste met groote mildheid geprezen heeft, wat hij in dit boek te prijzen vond, zoo komt hij toch tot het resultaat, dat* RENAN *weinig bevoegd was zulk een leven van* JEZUS *te schrijven, daar hij getoond heeft hem niet te verstaan. Moeijelijker is het in weinige woorden over de Recensie van den Heer* FEITH *eenig oordeel te uiten, daar zijne zeer scherpe en gegronde kritiek een eenigzins vreemden indruk maakt, na de schier onbeperkte lofspraak, waarmede zij wordt ingeleid. Gaarne had ik de eerste rustige dagen der Wintervacantie, welke thans ingaat, aan eene meer gezette beschouwing der laatstgenoemde beoordeelingen gewijd; maar alles was afgedrukt, en de reeds vertraagde uitgave mogt geen nieuwe vertraging ondergaan.*

Natuurlijk wensch ik dit boek in veler handen. Bij de redactie en herziening, waaraan ik, te midden mijner vele werkzaamheden, gedurende de laatste weken, het geschrevene heb onderworpen, heb

ik het minverstaanbare trachten te verduidelijken en vereenvoudigen, en mij hierbij nagenoeg dezelfde klassen van Lezers, geletterden en ongeletterden, maar beschaafden en ontwikkelden, voorgesteld, wier kringen het boek van RENAN *reeds doorwandeld had. Mogt dit mijn geschrift den schadelijken indruk, door die lectuur veroorzaakt, eenigermate wegnemen of verzachten; mogt veler wankelende geloofsovertuiging hierdoor worden geschraagd; mogt inzonderheid de jeugdige beoefenaar der Godgeleerde wetenschap en toekomstige bedienaar des Euangeliums hierin eenige wenken vinden, waarmede hij meende zijn voordeel te kunnen doen — ik zou mij hierover, met dankzegging aan God, verblijden. Mogt dit schrijven verkeerde hartstogten opwekken, ik zou mij troosten met de bewustheid, dat het althans mijn streven geweest is van zekere onpartijdigheid en regtvaardigheid des oordeels tegenover andersdenkenden te doen blijken; een streven, 't welk ik zelfs tegenover* RENAN, — *overal, waar ik stof vond tot prijzen, bovenal in de erkenning en verheffing der aesthetische waarde van zijn geschrift, — in geenen deele heb verloochend.*

Velen onder mijne voormalige Medebroeders in de bediening des Euangeliums, vele gemeenteleden, die mij op mijne onderscheidene standplaatsen met hunne hoogachting en vriendschap vereerden, zullen, naar ik vertrouw, wat althans de hoofdzaak betreft, nog altijd eenstemmig met mij denken en oordeelen. Maar ook onder hen, wier oordeel welligt grootelijks van het mijne verschilt, tel ik hooggewaardeerde vrienden. Ook aan dezen zend ik mijnen vrede- en broedergroet. God leide en heilige ons te zamen in Zijne waarheid! — Aan Hem zij de uitkomst bevolen!

UTRECHT,
20 December 1863.

B. T. H.

INHOUD.

EERSTE VOORLEZING.

Het Apologetisch karakter van den strijd onzer dagen.

TOESPRAAK

BIJ DE OPENING DER AKADEMISCHE LESSEN.

M. H.!

Het was mij niet vergund, gelijk velen uwer dat weten, mijne Akademische lessen, op de gebruikelijke wijze met heil- en zegenbeden te besluiten, maar met dankzegging aan den God onzes levens, die U en mij weder spaarde, verheug ik mij ze heden te kunnen openen.[1]) En ging er geen afscheidsgroet over mijne lippen, te hartelijker stroomt in deze oogenblikken des wederziens het welkom U tegen, terwijl ik U, die reeds vroeger mijne lessen bijwoondet, als oude vrienden en bekenden begroet; terwijl ik de nieuw aangekomenen, als wakkere Medestrijders, die de pas gedunde gelederen weder komen aanvullen, voor het eerst met blijdschap in mijne woning ontvang.

Welkom heet ik U allen, Veteranen of Tirones! — terwijl ik, in naam der wetenschap welke U heilig is, in naam der Hoogeschool, wier bloei ons allen ter harte gaat, in naam der Vaderlandsche Kerk, welke mede op U hare hope en verwachting voor de toekomst

---

[1]) Door den dood eens veelbeminden broeders was ik, even vóór den ingang der Zomervacantie, genoodzaakt geworden het Akademisch onderwijs te staken.

bouwt — U oproepe, om U met eene vernieuwde en heilige geestdrift toe te wijden aan de edele studie, die U wacht.

Wij staan dan weder aan den aanvang van den nieuwgeopenden Akademischen Cursus. Daar liggen weder een aantal maanden voor ons, waarin zóó onbegrijpelijk veel kan en moet worden afgedaan; waarin een schat van kennis voor uw volgend leven moet worden opgegaard, zal dit tijdperk U aan het grootsche doel uwer bestemming nader brengen. Zult gij allen daarmede winste doen? Zal, terwijl uw oog zich op het steile bergpad rigt, aan welks top de tempel der wetenschap en der waarheid als in zonneglans staat te blinken, het: opwaarts! het Excelsior! uwe heilige leuze blijven? — Of zullen sommigen traag en moedeloos zich nederzetten aan den voet, en als weder de zomerruste nadert, aan die vervlogene maanden tot opschrift moeten geven: „Geen stap vooruit gekomen! Te vergeefs geleefd!"

Daar wachten U weder de onwaardeerbare genoegens, welke het echt studentenleven aan den weetgierigen en onbedorven jongeling zóó ruim te genieten geeft; maar daar dreigen ook, ter zijde van menig onschuldig genot, de talrijke gevaren en verzoekingen, welke uw pad en uwen voet in uwen schoonsten levenstijd van alle zijden omringen. Zult gij allen, in het bewustzijn wie gij zijt en wie gij moet worden, daaraan moedig het hoofd bieden, en, waar het vleesch begeert tegen den geest, pal staan in de ure der verzoeking en des gevaars, en overwinnaars blijven in dien strijd?

Daar is nog een andere strijd, waarop wij met klimmende belangstelling het oog houden gevestigd; de strijd onzer dagen, gelijk die op wetenschappelijk en kerkelijk gebied in ons vaderland gevoerd wordt; een strijd, die gedurig verder om zich grijpt, die gedurig dieper de gemoederen beweegt en ontroert; een strijd, waaraan wij ons niet kunnen of mogen onttrekken, waarin het, zoo wij dit al verkieslijk mogten achten, volstrekt onmogelijk geworden is onzijdig te blijven. Er moet eene keuze gedaan worden. Wat zult gij kiezen, wat voor waarheid houden en gelooven? Welke van de onderscheidene rigtingen onzes tijds voor de uwe verklaren en volgen? En dan, zoo gij haar waagt, zal die keuze de ware, de beste zijn? Kunt gij kiezen, terwijl gij pas den voet gezet hebt op den dorpel der Godgeleerde wetenschap? Voorwaar! indien het U niet geheel aan de bescheidenheid der echte zelfkennis ontbreekt, dan zult gij voor U zelven moeten huiveren, dan zult gij U zelven voor als nog het regt en de bevoegdheid ontzeggen, om zoodanige keuze te doen. En toch — het staat niet aan U onverschillige aanschouwers te blijven — gij hebt niet enkel de belangstellende getuigen van dien strijd te zijn; maar gij hebt dien strijd in de gehoorzalen der wetenschap, in de levendig aangebondene gesprekken met uwe vrienden, in de stilte en eenzaamheid van uw studeervertrek, met uw hoofd en uw hart, in de diepte uws gemoeds doortestrijden. En schoon wij de eindelijke uitkomst van den strijd onzer dagen met zekere gerustheid aan den God des lichts en der waarheid mogen overlaten:

Hoedanig zal voor U zelven die uitkomst zijn? Zult gij in dien strijd onderliggen en bezwijken? Of zult gij, zonder wezenlijke schade aan uw geloof en uwe hope, aan uwe liefde en geestdrift voor het heilige levensambt, dat gij tot hiertoe begeerd hebt, geleden te hebben, als overwinnaars uit dien strijd wederkeeren? „Wat dunkt u van den Christus?" deze gewigtige vraag zult gij eens aan uwe gemeente hebben voorteleggen. Zult gij vooraf een antwoord op die vraag voor u zelven hebben gevonden, dat uw verstand en uw gemoed genoegzaam zal kunnen bevredigen?

Zietdaar M. H.! een aantal vragen u voorgelegd, waarop eerst het einde van het ingetreden studiejaar, of liever nog, het einde uwer Akademische loopbaan het veelzeggende antwoord zal kunnen geven; maar die alle evenzeer geschikt zijn, om ons in deze oogenblikken tot heiligen ernst te stemmen, om ons, in het diep gevoel onzer afhankelijkheid, bij de Bron der eeuwige waarheid kracht en licht voor onzen geest te doen zoeken.

En hebt gij, bij de Godsdienstige opening des Akademiejaars alreede ingestemd in het plegtig gebed, dat voor den bloei en het heil dezer Hoogeschool is ontboezemd geworden: ook thans willen wij den zegen des Allerhoogsten inroepen en aan deze opening onzer lessen eene hoogere wijding geven, door ons oog en ons hart hemelwaarts te verheffen in het gebed.

Ik heb u alreede op den strijd onzer dagen gewezen, gelijk die op kerkelijk en wetenschappelijk gebied,

in ons vaderland en elders, door steeds aangroeijende legermagten, met aanwending van alle wapenen en strijdkrachten gestreden wordt; waarin de beantwoording der U voorgestelde vraag: „wat dunkt u van den Christus?" mede begrepen is; waarin „waarheid en Christendom" en het onderling verband tusschen beide, als de hoogste en heiligste levensvragen der menschheid, ten naauwste betrokken zijn. En niet vreemd zult gij het kunnen achten, dat ik hieraan verder de stof mijner openingsrede voor dit uur ga ontleenen. Het is hierbij mijn oogmerk niet mij in eene beschouwing en beoordeeling der Moderne Theologie zelve te verdiepen, of sommige harer hoofdstellingen te ontleden, en alzoo mij te begeven op een gebied, dat vroeger door een mijner hooggeachte ambtgenooten betreden is. [1]) Ik laat de vraag, of wij haar eigenlijk wezen of in de veranderde natuur- en wereldbeschouwing, of in de ontkenning van het wonder en het bovennatuurlijke, of in het gewijzigde Godsbegrip het meest hebben te zoeken, dan wel, of wij deze denkbeelden niet afzonderlijk maar in de naauwste vereeniging tot elkander hebben te plaatsen en te beschouwen, hierbij geheel en al rusten.

Slechts enkele oogenblikken wenschte ik met U te wijden aan de beantwoording der vraag: „wat het eigenlijk en onderscheidend karakter van den strijd

---

1) Den Hoogl. J. I. DOEDES in twee openingsredenen: „Modern of Apostolisch?" en „de zoogenaamde Moderne Theologie eenigzins toegelicht."

onzer dagen uitmaakt en daaraan in het oog van den Geschiedschrijver, die eenmaal met echt-pragmatischen zin het zal kunnen ondernemen, dien strijd in zijnen oorsprong, voortgang, welligt ook, in zijne uitkomst te schetsen, ongetwijfeld eene verhoogde belangrijkheid zal bij zetten.[1]) Niet aanstonds zult gij deze vraag beantwoord achten, daar de meeningen en opvattingen, gelijk zij dagelijks in de beoordeeling van dien strijd luide zich uitspreken, zóó wijd uiteen loopend en verschillend zijn.

Vraagt het den steil-regtzinnige[2]) die enkel zweert bij

---

[1]) Met opzet heb ik hier en later van den Geschiedschrijver der toekomst gesproken, gedachtig aan hetgeen mijn waardige Ambtgenoot, de Hoogl. H. BOUMAN van de moeijelijkheid eener pragmatische Geschiedenis van den tegenwoordigen of jongstverleden tijd naar waarheid gezegd heeft: de Godgeleerdheid en hare beoefenaars in Nederland. Vijfde Hoofdst. bl. 43 vg.

[2]) Ik gebruik hier dit woord zonder lof en zonder blaam, alleen om eene bepaalde rigting aan te duiden, die zekerlijk in onze dagen veel minder talrijke aanhangers en verdedigers dan vroeger in de gemeente vindt. Mijne betrekking tot onderscheidene gemeenten heeft mij in veelvuldige aanraking met de zoodanigen gebragt, die ik steil-regtzinnig moest noemen, maar die ik als menschen van de innigste en gemoedelijkste vroomheid heb leeren hoogachten en liefhebben, en die overigens, zoo het maar niet de formulieren gold, blijken gaven van een milden en liefderijken geest. Maar zoo gaarne als ik dit erken, zoo weinig kan ik met het woord regtzinnigheid (ὀρθοδοξία) zulk eene lofspraak verbinden als de Heer CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE in zijne hoogstbelangrijke voorlezingen over de Godsdienstige bewegingen dezes tijds (eerste Voorlezing) daarmede vereenigt. Dat streven naar harmonie tusschen

het geen door de ouden gezegd is, en tittel noch jota van het kerkgeloof zijner vaderen wil laten vallen — vraagt het hem, wat hij van den hedendaagschen strijd, van de onrustwekkende beweging op kerkelijk en godsdienstig gebied denkt en oordeelt. En hij zal de schuld dier onrust en van de toenemende verwarring van begrippen op het hoogste Kerkbestuur terugwerpen, het welk gesluimerd heeft, toen het had moeten waken, en eene wijde deur voor zoo vele dwalingen en afwijkingen heeft open gezet. Hij zal zich beklagen, dat in de plaats der Synode de wetenschap in onze dagen zich als de opperste regtbank des geloofs wil doen gelden. Hij zal in al de ontkennende resultaten, waartoe de Historische Kritiek beweert gekomen te zijn, en in elke poging om deze bij de gemeente ingang te doen vinden, enkel het gewrocht van menschelijken hoogmoed, een vernieuwd bewijs van de diepte des zedelijken bederfs erkennen. „De antichrist", zegt hij, „zit weder op den troon en de gruwel der verwoesting wordt weder aanschouwd in de heilige plaats."

Vraagt het den Katholiek, met welk een oog hij

---

kennis en leven kent aan het grieksche woord eene beteekenis toe, welke zich, dunkt mij, even weinig Etymologisch als Historisch laat regtvaardigen. Overigens zal ik naauwelijks behoeven te verzekeren, dat ik het denkbeeld zelve, afgescheiden van de beteekenis des woords, schoon en voortreffelijk vinde, zóó schoon, dat al onze Theologen, modernen en antimodernen, conservatieven en vrijzinnigen, het als het hoogste doel van hun streven zouden hebben aan te merken, en er niets tegen zouden kunnen hebben, in dien zin orthodoxen of regtzinnigen te heeten.

dien zelfden strijd beschouwt, en zijn antwoord ligt gereed, terwijl hij naauwelijks een lach der tevredenheid en des triumfs op zijn gelaat kan verbergen: „Het is", zegt hij, „de straf en de vloek der Hervorming, het is de zelfmoord van het Protestantisme!"

Vraagt hetzelfde aan de gematigd Conservatieven, of ook aan de gematigd Liberalen, die — zoo zij vroeger al iets verder van elkander stonden — thans onder den niet zeer vleijenden titel van de „mannen van gisteren" of ook van „de Liberalen van den vorigen dag" door onze Modernen vereenigd worden; en beiden zullen, op de teekenen der tijden lettende een' onheilspellenden blik in de toekomst slaan. Zij zien en betreuren in de vorderingen en veroveringen der Moderne Theologie, in de steeds stouter wordende ontkenningen, die elkander als bij den dag opvolgen en verdringen, de ondermijning van de vaste grondslagen des Christendoms, terwijl zij de waarschuwende voorzegging doen, dat de thans gevoerde strijd, aldus voortgaande, zoo al niet in de vernietiging van het Christendom of de slooping van het Protestantisme, dan toch in de ontbinding en opheffing der thans bestaande kerkvormen en banden, en bepaaldelijk in de ontbinding en versplintering der vaderlandsche Hervormde Kerk noodwendig zal moeten eindigen.

Vraagt het aan de „Dageraadsmannen," en hoewel met de rigting en den voortgang van den strijd nog maar half voldaan, meenen zij toch daarin de aanbrekende en steeds zich verdunnende schemering te zien van den nieuwen dag, dien zij verwachten en aankondigen.

Vraagt het aan den koelzinnig wijsgeerigen beschou-

wer en denker dezer eeuw, die met zijne overtuiging reeds lang buiten de grenzen des Christendoms heeft gestaan; en hij ziet in den thans gevoerden strijd een gansch natuurlijk of ligt te verklaren verschijnsel, zoo als zich het heden uit het verledene ontwikkeld heeft; de voortzetting van het vernietigings Proces, gelijk dit reeds in de Dogmatiek van STRAUSS was aangekondigd; de digt genaderde oplossing van het Probleem, gelijk zich die reeds lang liet wachten; het noodwendig gevolg van het toenemend licht der beschaving, waardoor het, iets vroeger of later, tot eene besliste breuk, tot eene steeds wijder gapende klove tusschen kerkgeloof en onderzoek, tusschen godsdienst en wetenschap komen moest.

Vraagt het aan den modernen Theoloog onzer dagen, die met liefde en geestdrift het nieuwe stelsel als het zijne heeft omhelsd; en hij ziet in dezen strijd de barensweeën eener nieuwe en schoone onwikkelings-Periode in de Geschiedenis der Christelijke Kerk, welke hij met blijdschap begroet; welke in de zegenrijke gevolgen, die zij kan aanbrengen, weinig lager te stellen of minder te schatten zij, dan de Hervorming der zestiende eeuw; waarvan hij — wel verre van den ondergang des Christendoms te vreezen — wanneer de Theologie haar zuiveringsproces geheel zal hebben ondergaan — het behoud en de redding des Christendoms, en in eene welligt niet ver meer verwijderde toekomst, de volkomene verzoening van gelooven en weten, van godsdienst en wetenschap voorspelt en verwacht.

Vraagt het eindelijk aan den Leek, die bij den voortdurenden strijd onzer dagen optimistisch in zijne be-

schouwingen en daarbij goed geloovig Christen is gebleven; en hij ziet in den strijd dezer dagen, voor zoo verre hij daarvan heeft kennis genomen, of daarin kan doordringen, niets meer dan een ras voorbijgaand Ephemerisch verschijnsel, dat weldra zich zelve zal hebben overleefd, en, door andere, even vreemde of nog excentrieker stelsels verdrongen, bestemd is eerlang weder geheel tot de geschiedenis te behooren; dat is, in de zee des tijds en der vergetelheid verzwolgen te worden en onder te gaan.

Mogt gij al niet ééne der hier opgenoemde beschouwingswijzen en opvattingen geheel voor de uwe verklaren; gij zult mij toch gereedelijk toestemmen, dat meest alle deze rigtingen — hoe wijd zij uiteenloopen en hoe scherp zij tegen over elkander staan — tot zekere hoogte toe, eenig regt van beschouwing voor zich hebben, dat zij mogen doen gelden. Hoe weinig gij ook den vrijen gang van het wetenschappelijk onderzoek zoudt wenschen gestremd te zien, gij kunt het toch — zoo gij gevoel van regtvaardigheid bezit en een open zin hebt ook voor het lijden der gemeente — den steil regtzinnige en allen die in gemoede aan de belijdenis der Vaderen vasthouden, niet euvel duiden, dat zij in den strijd onzer dagen gedurig zich ergeren of bedroeven, en zich kwalijk kunnen getroosten, dat door de wetenschap als hoogste wetgeefster of regtbank des geloofs jaarlijks eene gewijzigde geloofsbelijdenis aan de gemeente worde voorgelegd. Hoe weinig lust gij gevoelen moogt om het hoofd voor Rome's kerkgezag te buigen, gij zult het

toch natuurlijk achten, dat datzelfde Rome in eigen oog triumfen viert, hoe scherper de ontkennende rigting, die er in het Protestantisme ligt, op den voorgrond treedt. Al vreest gij den bouwval onzer Kerk nog niet, ook gij zult toch den blik in de toekomst, voor ons eigen kerkgenootschap, niet helder en vrolijk durven noemen. Ook gij zult in de beweging onzes tijds den invloed eener toenemende beschaving geenzins miskennen, en dikwerf kan het U hebben toegeschenen, als of het tusschen gelooven en weten, tusschen godsdienst en wijsbegeerte reeds werkelijk tot een onverzoenlijken strijd was gekomen. Al blijft gij het met mij bedenkelijk keuren onze overgangsperiode met het grootsche tijdperk der Hervorming gelijk te schatten [1]),

---

[1]) Dr. RÉVILLE heeft voor vier jaren een opstel in het Tijdschrift van Colani geplaatst, waarin hij, met het hem eigen talent, een Paralel tusschen de Hervorming der zestiende Eeuw en de godsdienstige beweging onzes tijds heeft getrokken, en daarbij trachten aan te toonen, hoe de Hervorming in het oog van den Roomschgezinde dier dagen evenzeer een geheel ontkennend karakter heeft gedragen, hetwelk, wel verre van de wedergeboorte der Christelijke kerk te beoogen, op hare geheele ondermijning en vernietiging moest uitloopen. Hij heeft tegelijk op de positive denkbeelden of waarheden gewezen, door de moderne wetenschap aanvankelijk veroverd en aan het licht gebragt. De eerste stelling kan voor een goed deel worden toegegeven. Wat het laatste betreft, zoo heeft de begaafde schrijver mij nog meer in de overtuiging versterkt, dat zoodanige vergelijking, ook bij wezenlijke en onmiskenbare punten van overeenkomst, het verschil tusschen de beweging onzer dagen, en de tijden der Hervorming op de scherpst geprononceerde wijze openbaart.

als gij aan onze onsterfelijke Hervormers denkt — die mannen uit één stuk, die helden des geloofs, met het zwaard des geestes in de vuist, met een' rotsgrond onder hunne voeten, met hunne nederwerpende maar ook wederopbouwende kracht — en dan de oogen rondom U slaat: toch erkent gij dat onze tijd, dat onze Kerk dringende behoefte aan eene nieuwe, meer doortastende Hervorming heeft, en het blijft de biddende wensch onzer harten, dat de onrust onzer tijden daarvan zwanger ga, zoodat ook hier orde uit verwarring, licht uit duisternis en in waarheid de dageraad worde geboren van een nieuwen en schooner dag. Al moet gij het eindelijk gewaagd oordeelen, nu reeds, nu wij nog het einde niet kunnen berekenen van den aangevangen strijd, de thans gewekte beweging een ras voorbijgaand verschijnsel te noemen; toch blijft het uw geloof als het mijne, dat het onvernietigbare Godsgebouw vast staat, en ook deze schuddingen, en zoo vele stelsels, als er nog later zullen opkomen en weder verdwijnen, overleven zal.

Maar, met al deze meeningen en opvattingen zijn wel vermoedens en voorspellingen geuit, hoedanig de uitgang van dezen strijd zijn zal, is wel zeker goedkeurend of afkeurend oordeel uitgesproken over die rigting in de Theologie onzer dagen, welke zich bij voorkeur de Moderne rigting noemt; doch vruchteloos hebt gij tot hiertoe het antwoord gewacht op de vraag: „Wat het eigenlijk karakter van den strijd onzer dagen uitmaakt? Waarin hij zich van alle vroegere aanvallen op Kerkgeloof en Christendom onderscheidt? Waaruit

het te verklaren zij, dat eene, in haren aard ontkennende rigting zelfs bij ernstig gestemde en diep religieuse gemoederen zoo veel bijval of weêrklank gevonden heeft? Waarom de Moderne Theologie in betrekkelijk korten tijd niet enkel bij onze Godgeleerden, maar ook in onze beschaafdere kringen zulke snelle veroveringen gemaakt heeft? Waarom de thans gevoerde strijd — hoedanig, onder de leiding der Goddelijke Voorzienigheid, ook zijne uitkomst moge zijn — in het oog van den lateren Geschiedschrijver altijd een hoogst belangrijk en merkwaardig verschijnsel op het gebied der nieuwste kerkgeschiedenis zal blijven?" Op al deze vragen meen ik te moeten antwoorden: „Omdat de strijd onzer dagen bij de twee tegen over elkander staande partijen, zoo wel van de zijde der aanvallers als van die der verdedigers, zoo wel van de zijde der Modernen, als van die hunner tegenstanders, een Apologetisch karakter draagt."

Ik weet wel dat het hier gegevene antwoord paradox genoeg zal luiden in het oor van dezulken, die bij allen, die de ontkennende resultaten der Historisch-Critische wetenschap laten gelden en daarop voortbouwen, haat en verachting des Christendoms vooronderstellen. Ik weet wel, dat er in onze vaderlandsche gemeenten nog altijd velen zijn, in wier oog ieder die op eenig punt met de bestaande kerkleer breekt, of de echtheid van eenig Bijbelsch geschrift betwijfelt, en den zedelijken moed zijner overtuiging heeft, om dit geenszins angstvallig te bedekken of te verbergen, als een tegenstander des Christendoms, als een soort van

zedelijk wangedrocht verschijnt, dat men moet schuwen en ontvlieden. Maar zulk eene bekrompenheid des oordeels — ga zij ook dikwerf met grooten ijver der liefde gepaard — mag ik niet van U, en zult gij niet van mij verwachten. Reeds in mijne Rectorale Oratie over de geringachting van het Historisch Karakter des Christendoms in onze dagen heb ik verklaard, wat ik met eenige uitbreiding hier gaarne herhale.

„Meent niet dat ik daarom hen, die van mij verschillen en een tegenovergesteld gevoelen zijn toegedaan, wil aanklagen of verdenken, dat zij omtrent het heil der Kerke ten eenenmale zouden onverschillig zijn. Gaarne geloof ik, en de liefde tot de waarheid dringt mij dit openlijk uit te spreken, dat zij in hun streven van een Apologetisch doel zijn uitgegaan; dat zij, wel verre van de ondermijning of vernietiging des Christendoms te zoeken en te willen, boven alles dit beoogen, om de Christelijke Godsdienst, na scherpe onderscheiding tusschen vorm en wezen, aan de meer beschaafden en geletterden, die geheel zijn ingewijd in de nieuwste aanvallen des ongeloofs, of ten deele reeds in zijne strikken verward en gevangen zijn, des te beter te kunnen aanprijzen. Maar even zeer dwingt mij hetzelfde waarheidsgevoel het uit te spreken: Wat zij alzoo zich voorspiegelen, blijft eene Illusie en niets meer!" [1])

---

[1]) Oratio: de Historicâ religionis Christianae indole, hodie nimium spretâ, haud sine gravissimo damno contemnenda ac negligenda? p. 19. Hoe ongaarne ik mijne

En gelijk dit laatste tot op dezen oogenblik mijne innigste overtuiging is gebleven, zoo meen ik nog, dat men om aan de Moderne Theologie geen onregt te doen, om haar wel in haren oorsprong te kunnen begrijpen, om den opgang dien zij tot hiertoe gemaakt heeft, voor zich zelven te kunnen verklaren, maar ook om tegenover haren overwegenden invloed het best gewapend te zijn, met nadruk op dat Apologetisch karakter moet wijzen.

Dat de Moderne Theologie werkelijk zoodanig karakter draagt en bezit, moet een iegelijk, wie onbevooroordeeld de schriften harer voornaamste en meest begaafde Woordvoerders in handen neemt en raadpleegt, in de oogen springen. Leest den eersten brief van HEINRICH LANG, uit zijn veelgelezen geschrift, dat op zijne wandeling door de Protestantsche wereld, welligt meer nog door het aantrekkelijke van den vorm dan door den inhoud, talrijke Proselieten voor deze rigting geworven heeft [1]. Leest de voorrede van zijne Dog-

---

eigene woorden afschrijve, zoo zij het mij toch vergund, daar ik deze Oratie niet in veler handen kan vooronderstellen, het toen reeds gesprokene in het oorspronkelijke te laten volgen: „Nec tamen dixerim secus sentientes ac statuentes Ecclesiae salutem nil curare. Lubenter credo et concedo eos maxime id agere ut religionem Christianam eo melius excultis etiam et litteratis hominibus commendent; sed quin mirifice fallantur, vix dubito." Verg. ook p. 65. annot. 44.

[1]) Ein Gang durch die Christliche Welt. Maar voornamelijk is dit streven uitgedrukt, in zijne Vorrede van zijn: Versuch einer Christlichen Dogmatik; waar hij zich voorstelt het ant-

matiek, hoewel ik ernstig betwijfel, dat hij door dit tweede geschrift nieuwe veroveringen zou hebben gemaakt. Leest de Zeitstimmen, of de organen, waarin de Straatsburger rigting van COLANI, SCHERER e. a. zich uitspreekt, om thans van onze vaderlandsche Moderne Theologie te zwijgen, en gij zult U daarvan ten volle kunnen overtuigen. Gij zult, hoe weinig sympathie gij overigens nog voor hunne rigting mogt gevoelen, hun de geregtigheid laten wedervaren, dat zij, wel verre van met het Christendom te willen breken, veel eer het als hunne hoogste eer en roeping beschouwen, Hervormers des Christendoms te zijn. Ook PECAUT, schoon hij zich door elke kerkelijke gemeenschap voelt afgestooten, zou het eene grievende en smartelijke gedachte zijn, niet langer tot het Christendom te behooren. En zelfs RENAN - hoewel wij aan onze vaderlandsche Moderne Theologen de grief niet willen aandoen, om hunne gevoelens met de zijne geheel gelijk te stellen en te verwarren - zelfs RENAN schijnt, blijkens enkele plaatsen in zijn veelbesproken geschrift, nog niet te wanhopen, daarin zeker burgerregt te behouden. [1]) De beschuldiging reeds vroeger door de Globe geuit, en

---

woord te geven op de vraag: „Wozu so viel Arbeit um ein Leichentuch? Alles hat seine Zeit; das Christenthum ist eine Geschichtliche Erscheinung, die ihre Zeit gehabt hat," u. s. w.

[1]) „Par là nous sommes tous ses disciples et ses continuateurs:" Vie de Jesus, p. 89. — „En ce sens nous sommes chrétiens, même quand nous nous séparons sur presque tous les points de la tradition chrétienne, qui nous a précèdés." p. 447.

sedert dikwerf herhaald, dat het Christendom even als de oude volksgodsdiensten der Grieken en Romeinen in onzen tijd zich zelve overleefd had, en als zoodanig met verhaasten tred zijnen ondergang tegensnelde - die beschuldiging heeft kennelijk bij al de hier opgenoemde mannen een diepen indruk gemaakt. In hunne eigene opvatting en beschouwing des Christendoms zien zij de eenige reddingplank des behouds, waardoor het nog bij de onvermijdelijke schipbreuk aan het dreigende doodsgevaar kan ontkomen. Zouden zij dan bestrijders moeten heeten? Veelmeer kennen zij zich zelven den eernaam van redders en behouders toe. Wat meer zegt: Is het Christendom eenmaal van al het wonderbare, nevens zoovele Joodsche dwalingen en begrippen, gezuiverd, dan, meenen zij, zal dit eerst waarlijk bij magte zijn, elken aanval zijner wezenlijke bestrijders zegevierend af te slaan. Godsdienst en wetenschap zullen in een zusterlijk verbond zijn getreden en voortaan onafscheidelijk, vreedzaam aan elkanders hand voortgaan. Het herborene Christendom, geheel voldoende aan den geest en de behoeften des tijds, zal op nieuw aan zijne verhevene bestemming beantwoorden, om de Godsdienst bij uitnemendheid, om de eeuwig geldende Godsdienst der menschheid te zijn.

Wij treden thans niet in het onderzoek, of de hier gegevene voorstelling - hoe schoon en verlokkend zij schijne - houdbaar zij, en ten volle waarheid behelze. Genoeg, zoo de Moderne rigting zelve hierin niet de miskenning, maar de waardering harer ware bedoelingen mag vinden. Genoeg, zoo gij thans in mijne over-

tuiging deelt, dat de hedendaagsche strijd, niet enkel van de zijde der verdedigers of van de mannen des behouds, maar ook van de zijde der aanvallers, die onophoudelijk hunne slagen op het eeuwenoude kerkgebouw blijven rigten, gezegd mag worden een Apologetisch karakter te dragen, en zich hierin van alle vroegere aanvallen op de wonderverhalen des Bijbels of het bestaande kerkgeloof op het voordeeligst onderscheidt. Denkt aan de bijtende satyre van LUCIANUS, aan de lasteringen van CELSUS en den Babylonischen Talmud, aan den vermomden of vinnig uitgesproken haat der Neoplatonisten, aan de verachting voor den Galileër van JULIAAN! Denkt aan den kouden spotlach van VOLTAIRE, aan den vijandigen geest tegen CHRISTUS en Christendom, die de Fransche Encyclopaedisten en Materialisten bezielde! Denkt aan het ecrasez l'infame, aan de schampere uitvallen van sommige Rationalisten tegen het einde der achttiende eeuw, en wij zullen ons dankbaar verheugen, dat wij hierin althans op waarachtigen vooruitgang van onzen tijd mogen roemen. Denkt aan den religieusen zin en zedelijken ernst van vele voorstanders der Moderne rigting, die, nevens de bewondering voor het talent, de schatting eener ongeveinsde hoogachting van ons blijven vorderen. Voegt hierbij den schoonen, plastischen, boeijenden en wegsleependen stijl aan LANG, COLANI, PECAUT en RENAN eigen, waarbij wij ook Vaderlandsche namen zouden kunnen voegen, en wij zullen ophouden ons te verwonderen, dat deze rigting niet enkel bij Godgeleerden van Professie, maar ook bij vele dilet-

tanten in het vak, maar ook bij een aantal Lezers en Lezeressen van den beschaafden stand, in plaats van eene scherpe veroordeeling, goedkeuring en toejuiching heeft kunnen vinden. Of beoordeel ik U verkeerd, M. H.! indien ik ook van U vooronderstel, dat gij, na de schoonste en schitterendste bladzijden in het pas verschenen Leven van Jezus van RENAN gelezen te hebben, in de eerste oogenblikken - voor dat het koelwikkend verstand de schaal des oordeels had opgehangen - er toe neigdet, om hierop van toepassing te rekenen, wat ERASMUS, geestig genoeg, van een geschrift van OECOLAMPADIUS zeide: dat het, zoo mogelijk, schier de uitverkorenen zoude verleiden.

Vergunt mij, na alzoo het onderscheidend karakter van den strijd onzer dagen te hebben aangewezen, nog twee gevolgtrekkingen uit deze beschouwing af te leiden, die ons bij het gadeslaan van dien strijd of de deelneming daaraan kunnen te stade komen. Ik vind hierin eene dubbele vermaning gelegen tot verdraagzaamheid en behoedzaamheid tevens.

Mag en moet het toegegeven worden, dat die strijd, ook van de zijde der aanvallers een Apologetisch karakter blijft dragen, dan ontvangen wij hier op nieuw eene les van onbekrompene verdraagzaamheid. Al staat voor als nog onze overtuiging en opvatting van het Christendom lijnregt tegen de hunne over; al achten wij dat Christendom, en daarin de beste en heiligste belangen der menscheid ernstig bedreigd: ons oordeel zal toch, indien wij dit in het oog houden, aanstonds

aanmerkelijk zachter gestemd worden. Wij zullen uitgesprokene gevoelens van personen en beginselen leeren onderscheiden. Wij zullen het goede en zelfs voortreffelijke, wat wij in onze tegenstanders ontdekken, niet willens verkleinen en verdonkeren, maar gereedelijk opmerken en hulde doen, en even gaarne ook van de Modernen leeren, gelijk wij reeds van de Tubingers geleerd hebben. Wij zullen ook dáár, waar zij eene hoogopgevoerde lofspraak voor CHRISTUS en Christendom over hebben, die eerder met welgevallen vernemen, dan aanstonds hunne goede trouw en opregtheid te verdenken. Wij willen ons verheugen dat door den strijd onzer dagen vele onverschilligen tot belangstellenden zijn geworden, en dat vele ongeloovigen die zich half afkeerig van het Christendom hadden afgewend, hiervoor een Christendom hebben teruggevonden, dat aan hunne behoeften schijnt te voldoen, waar althans nog CHRISTUS, zij het ook onder een deksel, gepredikt wordt. Wij willen, al staat onze overtuiging vast, dat sommigen hunner de grenzen des Christendoms overschreden en verlaten hebben, en zich onmogelijk langer op Christelijk terrein kunnen handhaven, hen niet nopen van ons uit te gaan, niet haastig den staf der geheele veroordeeling over hen breken, maar liever de schoone spreuk van BUCER tot de onze maken en ook hier in beoefening brengen: „Ik veroordeel niemand, in wien ik iets van CHRISTUS vinde." [1]

---

[1]) „Neminem condemno in quo aliquid Christi reperio."

Maar zou dit zachtmoedig oordeel in onverschilligheid omtrent hetgeen wij als heilige waarheid voor ons zelven te omhelzen en aan anderen te prediken hebben, moeten ontaarden? — Dat zij verre M. H.! — Dat zelfde Apologetisch karakter - waar het door eene afwijkende rigting tot het uiterste toe gehandhaafd wordt - is het ook, wat aan den strijd onzer dagen een te bedenkelijker en gevaarlijker aanzien geeft en ons nopen moet, ten aanzien der rigting, die wij voor ons zelven te kiezen en te volgen hebben, ons met verdubbelde behoedzaamheid te wapenen.

Daar zijn er, die aan het woord Christendom, buiten zijne historische beteekenis om, zulk eene wonderbare elasticiteit weten te geven, dat het zich naar elken vorm van denkbeelden plooit; dat het naauwelijks denkbaar of mogelijk moet schijnen, nog langer tot de ongeloovigen, of de bestrijders des Euangeliums gerekend te worden. Wij hebben reeds vernomen, welk eene stelling PECAUT en RENAN beiden zoeken te handhaven, en toch mogen wij, aan elken onpartijdige met de meeste gerustheid vragen: Is het niet bedenkelijk en moet de verwarring op het slagveld niet onuitsprekelijk groot worden, wanneer men in het gewoel van den strijd niet langer vriend en vijand kan onderkennen? Is het niet bedenkelijk ook dezulken nog altijd zich zelven verdedigers te hooren noemen, die, naar het ons toeschijnt, de tromp van hun geschut naar de felbestookte vesting hebben omgekeerd, en uit al hun vermogen daarop losbranden?... En wat? — wij beslissen hier niet, maar vragen slechts om U de stof

tot ernstig nadenken te geven - indien nu die hooggeroemde Apologie des Christendoms, van welke men het heil der toekomst wacht, bij voortgezet onpartijdig onderzoek, zoowel voor de gestrenge vierschaar der wetenschap als voor de regtbank des Christelijken bewustzijns volstrekt onhoudbaar bleek? Indien werkelijk van die zijde het ernstigst gevaar voor het Christendom te duchten bleef? Indien maar al te veel voor vorm was aangezien, wat tot het wezen des Christendoms behoort, of daarmede op het naauwst en innigst is verknocht? Indien men, na de schelp te hebben weggeworpen, gevaar liep ook de parel te verliezen? Indien men bevond, dat de vrucht, van hare schel ontdaan, in hare sappen verdorren en verdroogen ging? Indien men, na de wortels te hebben doorgesneden, te vergeefs vruchten van den boom bleef verwachten? Indien men, na het balsemvat te hebben verbroken, de kostbare nardus zelve zag vervlieten en vergaan? Indien wij, tot het standpunt der Modernen overgetreden, ons verpligt en gedwongen zagen, veel verder nog te gaan, dan zij heden staan, dan de meesten hunner voor als nog geneigd zouden zijn ons te volgen? — Wat dunkt U, M. H. zoudt gij het dan geene onheelbare schade moeten achten voor Uzelven, voor de gemeenten, wier leidslieden op den weg naar de eeuwigheid gij zijn zult, indien juist dit Apologetisch karakter de helderheid uws oordeels misleid en beneveld had?

Daarom zij U, bij de opening dezer Akademische lessen op nieuw en met verhoogden ernst toegeroepen: Schroomt niet het onpartijdigst onderzoek, maar zijt van al het gewigt der zaak doordrongen, en wapent U met heilige bedachtzaamheid! — Naar de mate mijner gaven en krachten wensch ik U bij dit onderzoek terzijde te staan. Geroepen om gedurende dit jaar op nieuw de Inleiding in de Schriften des Nieuwen Verbonds te doceren, zie ik mij gereedelijk de gelegenheid daartoe geschonken. Vraagt gij, welke beginselen ons bij dit onderzoek zullen leiden? — Ik draag er roem op conservatief te zijn, zoo dit woord in uwe schatting beteekent: wat ons tot hiertoe heilig was, niet ligtvaardiglijk of zonder leedgevoel prijs te geven. Ik werp dat woord en dien naam verre van mij, indien het beteekenen moet: tot elken prijs het onhoudbare te blijven verdedigen. Ik ben mij zelf bewust vrijzinnig of waarheidlievend genoeg te zijn - en moet dit vooraf ook nu verklaren - om niet bloode voor elk offer terug te deinzen, dat de onverbiddelijke wetenschap van ons eischt, als zij de billijkheid van dien eisch genoegzaam zal hebben geconstateerd. Zóó gezind ga ik mij mijne plaats in de gelederen der strijders zoeken. Hebt gij lust om mij te volgen? — Ik noodig dan U uit tot de bijwoning van ettelijke voorlezingen over het Leven van Jezus door ERNEST RENAN. — Lettende op de teekenen der tijden, wenschende om mede iets toe te brengen, tot afwering der schade, welke door dit veelgeruchtmakend geschrift, zou kunnen gesticht worden, maar ook, om naar aanleiding daarvan,

vele gewigtige vraagpunten des tijds met U te bespreken, heb ik, schoon meer dan eene stem zich daar tegen alreede verhief, het ook van mijnen pligt en mijne roeping geacht, niet te zwijgen, en besloten de eerste lessen, voor het Historisch Critisch onderzoek naar den oorsprong der Evangeliën bestemd, aan de behandeling van dit onderwerp te wijden. Nog eens dan Jongelingen! Hebt gij lust mij te volgen? Wij begeven ons dan aanstonds op een der heetste punten in het digtst gedrang van den strijd. Maar bewust dat het ons bovenal om waarheid te doen is vreezen wij dien strijd niet. Wij gelooven, hoedanig ook de uitkomst moge zijn, dat de waarheid onder de leiding en bescherming Gods zal zegevieren, en het oog slaande op het devies onzer Hoogeschool, dat wij in ons vaandel dragen, zeggen wij nu reeds met zekere gerustheid: die Zonne zal nimmer ondergaan!

TWEEDE VOORLEZING.

Renan's Historisch Critisch standpunt.

(INLEIDING DES WERKS.)

Het was op den vier en twintigsten Junij dezes jaars dat ik, op den spoortrein gezeten, door een mijner letterkundige vrienden, die tegenover mij had plaats genomen, aldus werd aangesproken: „Een belangrijke dag is het heden!" — „Hoe zoo?" vroeg ik hem, geene bepaalde Historische herinnering aanstonds voor den geest hebbende, of met dien dag wetende te verbinden. „Het Leven van Jezus, door ERNEST RENAN" was het antwoord, „verlaat heden de pers." Mijn vriend deelde mij nog enkele belangwekkende, mij toen nog onbekende bijzonderheden mede aangaande de reis naar het Oosten, door den talentvollen schrijver in de jaren 1860 en 1861 op last der Fransche regering volbragt; en ons gesprek liep verder over de pijnlijke vrees van velen en de hooggespannen verwachting van anderen, waarmede dit werk te Parijs zelve reeds een geruimen tijd was te gemoet gezien. Twee dagen later lag het boek op mijne tafel.[1]) Met eene ongeloofelijke snelheid heeft zich dit geschrift, dat weken lang de drukpers deed zwoegen, tot vermenigvulding der duizendtallen van Exemplaren, als met vliegende bladen, als op den

[1]) ERNEST RENAN, Vie de Jesus. Paris, Michel Levy et fr. 1863.

adem der winden gedragen, van het Westen naar het Oosten, naar het Noorden en het Zuiden, tot over de Apennijnen, tot aan de Pyreneën, tot over den Sond, tot het meer van Genève en den Bosphorus verspreid. Wij denken onwillekeurig aan de snelle verspreiding van LUTHER's theses, met dat onderscheid evenwel, dat wij hierop niet van toepassing zullen rekenen, wat MYCONIUS van de stellingen des Hervormers schreef: „Het was als of de Engelen waren uitgezonden, om den inhoud heinde en ver over de aarde te verkondigen." Eene beweging is hierdoor in de letterkundige en Christelijke wereld ontstaan, welke weder den panischen schrik, waardoor velen bij de verschijning van het werk van STRAUSS waren bevangen, in het geheugen terugriep; met dit onderscheid wederom, dat STRAUSS in de eerste maanden van alle zijden werd aangevallen, toen nog weinigen een oog in zijn boek hadden geslagen, terwijl „La vie de Jesus" van RENAN, reeds vóór zijne geboorte met hooge lofspraak vereerd, binnen weinige weken niet enkel tot het studeervertrek van Geleerden, maar ook tot menig boudoir en toilet, waar het „Les Miserables" van VICTOR HUGO verving, den toegang heeft gevonden.

Ook ik heb het gelezen en herlezen, en nu de indruk? Hij zal U in den gang onzer beschouwingen van zelfs duidelijk worden, en ik ben bereid in ettelijke lessen of voorlezingen daarvan rekenschap te geven, maar onthoude mij liefst, om nu reeds over de beteekenis en waarde dezes werks eene beslissende uitspraak te doen, omdat ik, als wij aan het einde onzer beschou-

wing zullen staan, zoo wel U als mij zelven, veel beter op de hoogte mag rekenen, om ons oordeel voor goed te vestigen en te bepalen.

Dit alleen wil ik niet verbergen, dat ik evenmin met DE PRESSENSÉ gewaagd zou hebben het een „Roman effeminé" [1]) te noemen, hoeveel aanleiding ook de Schrijver reeds door zijn bloemrijken, echt romanesken stijl, en het toegeven aan de weelderigheid zijner Fantazy, tot dit praedikaat gegeven heeft, als ik met anderen een boek van blijvende waarde voor de wetenschap daarin zou kunnen zien. Reeds lang was van de zijde van Modernen en Antimodernen beiden de wensch geuit, dat ons voor het minst eene proeve mogt worden geschonken van een leven van Jezus, waarbij men geacht kon worden niet langer op Mythisch terrein, maar op den geheel vasten bodem der zuivere Geschiedenis te staan. Deze proeve is thans door RENAN geleverd. Als zoodanig moet zijn werk door ons met hooge belangstelling ontvangen worden, en het zal ons, tot de leiding en vaststelling onzes oordeels te onderzoeken staan, of deze eerste proefneming aanvankelijk gelukt of geheel mislukt zal moeten heeten.

Bij den hoogen naam en rang, dien RENAN zich in de wetenschappelijke wereld verworven heeft, behoeft het naauwelijks gezegd te worden, dat het resultaat, 't welk door dit onderzoek zal verkregen worden, in den strijd onzer dagen tot andere, hoogst gewigtige resultaten zal moeten leiden.

---

[1]) EDM. DE PRESSENSÉ. L'École critique de J. C. p. 2.

Wij beperken, - eer ik U nader met het plan dezer Voorlezingen ga bekend maken - onze aandacht in dit uur tot de Inleiding dezes werks, maar kunnen ons niet onthouden vooraf op de schoone opdragt, welke dit boek versiert, als in het voorbijgaan, een vlugtigen blik te werpen.

Gelijk er in dit leven van Jezus een aantal prachtig schoone en schitterende bladzijden voorkomen, waaraan enkel het rijm of een scherper afbakening van het Metrum ontbreekt, om het numereuse Proza in de zangerigste Poëzy te herscheppen, zoo is aanstonds de opdragt aan de ziel of de schim zijner ontslapene Zuster HENRIETTE eene soort van Elegie te noemen [1]) roerend en eenvoudig schoon, welke de teederste snaren des gevoels doet trillen, en den Schrijver daardoor reeds den toegang tot vele vrouwelijke harten verzekert. Hoogst natuurlijk is het dat de zuster, toen zij, als de reisgenoote en getrouwe gezellin haars broeders, door dezen met het ontwerp van zijn leven van Jezus werd bekend gemaakt, voor dit werk het bekrompen oordeel der wereld geducht heeft; of nogtans de voorspelling, die zij waagt, vervuld zal worden, dat de waarlijk godvruchtige zielen (les âmes vraiment religieuses) zouden eindigen met daarin behagen en welgevallen te vinden, dit meenen wij ernstig te mogen betrijfelen. Zekerlijk de zoodanigen niet, die vroeger den Heiland

---

[1]) Reeds de aanhef:

„Te souviens tu du sein de Dieu, ou tu reposes?"

is een schoone en zuivere versregel geworden.

met opregt geloof als den Zoon van God hebben geëerbiedigd, en als den Verlosser eener zondige wereld met de heiligste liefde hunner zielen hebben liefgehad; want al mogten zij geheel of grootendeels voor het gevoelen des Schrijvers gewonnen worden, dan nog zou het hunne ziel met diepe droefheid moeten vervullen, het Goddelijke beeld, waarvoor zij nederknielden, van het voetstuk afgestooten, en in het stof vernederd te zien. Maar ook dezulken niet, die, al hadden zij nimmer met het begrip eener stellige Openbaring vrede gehad, toch een veel strenger begrip van zedelijkheid en ware zedelijke grootheid bezitten, dan waarmede RENAN zich tevreden stelt, als hij voor zijn onttroonden God een anderen troon en een nieuwen tempel van zijn eigen maaksel sticht.

Houdt RENAN nog het geloof aan eene persoonlijke onsterfelijkheid vast? — Uit den aanhef dezer opdragt, en niet minder uit de aandoenlijk schoone Apostrophe, waarmede zij eindigt, schijnt men dit te moeten opmaken. Het zij mij nogtans vergund hierachter een vraagteeken te plaatsen. Later zullen wij opzettelijk ook over dit onderwerp handelen; terwijl wij thans, na een vlugtigen blik aan de Opdragt geschonken te hebben, ons haasten tot de beschouwing der Inleiding over te gaan, om van den aanleg dezes werks, de door den schrijver gebezigde bronnen, zijn Historisch-Critisch standpunt, en de door hem gevolgde methode, naar behooren kennis te nemen.

De Schrijver heeft het reusachtige plan gevormd „de wording des Christendoms" (Les origines du Christianisme) omvattende het geheele onderaardsche (souterraine) tijdperk van zijn vroegste ontstaan, tot dat het als wereldverschijnsel volwassen, als in helder middaglicht geplaatst, van alle zijden beschouwd kan worden, naar de eischen der zuivere geschiedenis te beschrijven. Het werk zal uit vier boeken of afdeelingen bestaan: 1°. het leven van den Stichter, wat wij hier ontvangen; 2°. de Apostelen en hunne vroegste discipelen, tot op het jaar 100 onzer tijdrekening, als wanneer al de boeken des Nieuwen Testaments nagenoeg hunne tegenwoordige gedaante bekomen hebben; 3°. het Christendom onder de Antonijnen, 4°. de staatkundige en godsdienstige omwenteling onder Konstantijn. Hij weet niet, of het hem vergund zal zijn dit grootsch geheel te voltooijen, maar hij zou zich te vreden achten, indien hij ook maar de bewerking van het tweede tijdperk voleindigen mogt. Hij heeft zich ten doel gesteld, daarin rekenschap en verklaring te geven, van den zielstoestand, waarin de Christenen gedurende de eerste weken na 's Heilands dood verkeerd hebben; hoe de kring van de Legenden der opstanding zich gevormd heeft; en voorts over de eerste gemeente te Jeruzalem, het leven van den Apostel PAULUS, de vervolging onder NERO, de verschijning der Apocalyps, de verwoesting van Jeruzalem, het ontstaan of de grondlegging der Joodsch-Christelijke gemeenten in Batanéa, den oorsprong der groote scholen in Klein-Azië, en de bedrijvigheid van den Apostel JOANNES, in het

breede te handelen. Daar in datzelfde gedeelte, volgens het plan des schrijvers de vraag naar de vroegste Redactie der Evangeliën mede hare opzettelijke en volledige beantwoording moet vinden, zou dit ter verklaring kunnen strekken, waarom hij gemeend heeft in deze Inleiding, met de opgave van zijn Historisch Critisch standpunt, zonder de door hem verworvene of overgenomene resultaten, in het breede te motiveren, vooralsnog te kunnen volstaan; indien hij slechts op overtuigende wijze had doen zien, de stof, die daarvoor te bewerken viel, nu reeds volkomen meester te zijn, en zichzelven door een gestreng en grondig wetenschappelijk onderzoek, een eigen standpunt, een helder inzigt in de wording der Evangeliën gewonnen en veroverd te hebben. Maar hoeveel daaraan ontbreekt, moge uit het volgende blijken.

Als bronnen of hulpmiddelen tot de kritiek der Evangeliën vinden wij RÉVILLE, REUSS, MICHEL NICOLAS, STRAUSS, COLANI en D'EICHTHAL [1]), door den schrijver

[1]) De bekroonde prijsverhandeling van Dr. RÉVILLE en het werk van REUSS zijn in aller handen. Van M. NICOLAS, Hoogl. te Montauban, vinden wij hier een ander werk, en iets later p. XV zijne Etudes Critiques sur les Evangiles geciteerd. Eene zeer lezenswaardige verklaring van het tweede stuk dezer verhandeling, met eene voorrede en aanteekeningen verrijkt, is door Dr. M. A. N. ROVERS aan onze landgenooten aangeboden. Het pas verschenen werk van GUSTAVE D'EICHTHAL, les Evangiles, is door RENAN slechts vlugtig ingezien; toch schijnt het op sommige punten te zijn geraadpleegd. Eene merkwaardige overeenkomst althans vinden wij tusschen hem en dezen schrijver, waar deze van de aan LUKAS eigene scheppingen spreekt. Tom. I. Introduction p. 148 suiv.

opgenoemd en aanbevolen. Wie alzoo naar gronden voor zijn gevoelen vraagt, leze de hier genoemde schrijvers, en wie RENAN op dit punt bestrijden of weêrleggen wil, levere eerst de wederlegging van hun werk. Zoodanig beroep, al kunnen wij hem daartoe het regt geenszins ontzeggen, voor zoo verre hij de resultaten dier schrijvers overgenomen heeft, is zekerlijk wel de gemakkelijkste maar ook de minst degelijke bewijsvoering, welke zich denken laat. En daar een sterk vermoeden bij ons wordt opgewekt, dat de schrijver den kring van zijn onderzoek niet veel verder zal hebben uitgestrekt, blijft zulk eene opgave, zonder dat wij iets op de verdiensten der eerstgenoemde schrijvers willen afdingen, inderdaad mager genoeg. Dat hij van de schriften, die op dit gebied, in den jongsten tijd, ten onzent geleverd zijn, volstrekt geene kennis draagt; dat wij de namen van NIERMEIJER, SCHOLTEN, HARTING, VON BAUMHAUER, PRINS, BUSKEN HUET e. a. hier vruchteloos zoeken, dit willen wij, bij de onbekendheid onzer moedertaal in den vreemde, hem als Franschman als geen verwijt aanrekenen; doch noode missen wij hier de namen van beroemde Duitschers zoo als, om van DE WETTE en CREDNER te zwijgen BAUR, HILGENFELD, RITSCHL e. a., en meerdere verwondering nog moet het baren, dat EWALD, tot wiens gevoelen de schrijver hier en daar al zeer digt genaderd is, geheel ongenoemd is gebleven. [1])

---

[1]) In zijne Etudes d'Histoire Religieuse is EWALD met veel onderscheiding vermeld; voorts kan ter verklaring van dit stilzwijgen welligt dienen, dat R. den eersten en voornaamsten kring zijner

Van al zijne voorgangers wijdt hij een STRAUSS den meesten lof [1]) dien hij tegen de onregtvaardige verdenking of beschuldiging, als of deze zelfs het Historisch bestaan van JEZUS twijfelachtig had zoeken te maken, in zijne bescherming neemt. STRAUSS heeft volgens hem de critique de détail op eene wijze geleverd, welke weinig te wenschen overlaat. Alleen daarin gaat hij te ver, dat hij het persoonlijk karakter van JEZUS te weinig of minder kenbaar acht dan het werkelijk is. Maar juist hierin meenen wij van RENAN grootelijks te moeten verschillen. Zoo weinig sympathie als wij nog altijd voor de Straussiaansche kritiek blijven gevoelen, zóó zeer moeten wij het billijken, dat deze van zijn standpunt, de onmogelijkheid om eene voldoende levensbeschrijving van JEZUS te leveren heeft ingezien; [2]) gelijk wij gaarne ook de uitspraak van VAN OOSTERZEE onderschrijven, dat het leven van JEZUS door STRAUSS, in grondigheid en degelijkheid zoo verre boven RENAN's Vie de Jesus staat, als RENAN het van STRAUSS in sierlijkheid van stijl en behagelijkheid van vormen wint. [3])

Als eigenlijke bronnen, waaruit wij de kennis van JEZUS' levensgeschiedenis en zijnen tijd kunnen putten, of

---

lezers in Frankrijk zoekende, alleen zulke schrijvers heeft willen citeren, die in het Fransch geschreven hebben, of wier werken zooals van REUSS en STRAUSS ook in het Fransch bestonden.

[1]) Het leven v. J. door STRAUSS is: „un livre commode, exact, spirituel, et consciencieux."

[2]) Dit is ook het gevoelen van den Hoogl. OPZOOMER, in zijne Openingsrede: Wat dunkt U van den Christus? bl. 36 volgg.

[3]) Historie of Roman? bl. 25.

welke daarover een helderder licht kunnen doen opgaan, komen vijfderlei soorten van geschriften in aanmerking. Vooreerst, gelijk wel van zelve spreekt, de Kanonieke Evangeliën, waarover dan ook in deze Inleiding het langst en uitvoerigst gehandeld wordt. In de tweede plaats: De Apocryphe Litteratuur. De onbetwistbare meerderheid en voortreffelijkheid der Kanonieke boven de Apocryphe Evangeliën wordt door RENAN volmondig uitgesproken, zóó zelfs, dat hij de laatstgenoemde als van alle Historische beteekenis ontbloot, naauwelijks eenige aandacht waardig keurt. Daarentegen wordt tot kennis der Messiaansche denkbeelden, aan het boek Henoch, en de Profetiën van Daniël te hooger belangrijkheid toegekend. Dit laatste geschrift behoort niet gerangschikt te worden onder de Profetische boeken des O. Testaments, maar neemt tegelijk met het zoo even opgenoemde geschrift en de Sibyllynsche Godspraken eene eerste plaats in onder de voortbrengselen der Apocalyptische Letterkunde, waartoe ook de Openbaring van JOANNES behoort. In de derde plaats de schriften van PHILO, die, ofschoon er generlei aanraking tusschen hem en JEZUS heeft bestaan, de kiem veler denkbeelden bevatten, die nu tot ontwikkeling kwamen, en wegens de zuiverheid zijner zedelijke begrippen zeer hoog bij onzen schrijver staat aangeschreven. „PHILO" zegt hij „is in waarheid JEZUS' oudere broeder te noemen." [1]) In de vierde plaats: FLAVIUS JOSEPHUS, die als geschiedschrijver geen volkomen geloof en vertrouwen

---

[1]) „PHILON est vraiment le frère ainé de Jésus." Introd. p. IX.

verdient, maar voor de kennis van sommige karakters, die in de Evangeliegeschiedenis voorkomen, belangrijk is, en wiens getuigenis aangaande JEZUS op de bekende en beroemde plaats [1]) (hoezeer dan ook door de hand eens Christens sterk getint) als echt wordt aangenomen. Eindelijk de Talmud, waarvan de schrijver, hierin ter zijde gestaan door den Heer NEUBAUER, vermoedelijk een' geleerden Israëliet, met de meeste zorg gepoogd heeft gebruik te maken.

Al achten wij het verwijt niet ongegrond, dat de Schrijver te weinig acht op de Apocryphe Evangeliën geslagen heeft, [2]) zoo gelooven wij toch niet, dat hierdoor groote schade aan dit „leven van Jezus" berokkend is. Wie met den inhoud dier schriften genoegzaam bekend is, en de bekroonde Prijsverhandeling van den beroemden TISCHENDORF [3]) gelezen heeft, zal geen hoogen dunk kunnen koesteren aangaande het licht, dat van die zijde over eene levensgeschiedenis van JEZUS zou kunnen opgaan. Maar te zwaarder weegt ook bij ons de bedenking, dat wij onder de aangewezene bronnen de oude Christelijke Letterkunde hebben onvermeld gevonden, [4]) niet omdat daaruit een rijke

---

[1]) Joodsche oudheden. XVIII. III. 3.

[2]) Dr. MEYBOOM, een teeken des tijds. Evangeliespiegel dezes jaars, bl. 304.

[3]) C. TISCHENDORF, Euangelia Apocrypha, sive de Euangeliorum Apocryphorum origine et usu. Werk. van 't Haagsch Gen. 1851.

[4]) Met volkomen regt hebben Dr. MEYBOOM en de Heer STENFERT KROESE (Tijdspiegel, Oct.) op dit gebrek gewezen. Zeer

schat van feiten of legenden tot JEZUS' leven in betrekking staande of ook van vermeende gezegden des Heilands zijn op te garen; maar omdat men geheel de kennis dier litteratuur zich genoegzaam eigen moet hebben gemaakt, om met goed gevolg den zoo veel hoogeren ouderdom onzer Evangeliën tegen over de Tubingsche school te kunnen handhaven.

De Evangeliën hebben - zóó gaat de Schrijver in de ontwikkeling zijner denkbeelden voort - ten deele een Legendair karakter; doch men moet onderscheid tusschen Legende en Legende maken. Het leven van Franciscus van Assisi, hoe ook opgesierd, blijft tot de Geschiedenis behooren, dat van Apollonius van Thyana is een zuivere Roman.

De formulen *κατὰ* **Ματθαῖον** *κατὰ* **Μάρκον** enz. duiden wel op den daarmede aangegeven oorsprong heen, maar sluiten nog geenszins in zich, dat de Evangeliën van het begin tot het einde, door de in het opschrift vermelde Schrijvers zijn opgesteld. [1])

---

juist zegt ook de Heer SEPP (Godgel. Bijdragen, in het zevende nummer dezes jaars, bl. 632): „Niet slechts τὸ Ἐυαγγέλιον, ook ὁ Ἀπόστολος komt hierbij in aanmerking. Ware Jezus werkelijk geweest zooals R. hem teekent, dan zouden er, naar mijne overtuiging, geene brieven als die van Johannes, Petrus, en Paulus ooit ontstaan zijn."

[1]) Betwistbaar moge het zijn, of dit de oorspronkelijke beteekenis dezer formule geweest zij, doch in zoo verre kunnen wij deze bewering laten gelden, als zij des Schrijvers eigen gevoelen en dat van andere Critici in onze dagen met veel juistheid uitdrukt, dat er vier rigtingen of stroomen in de Apostolische overlevering geweest

De auteur van de Handelingen is dezelfde als die van het Lukas-Evangelie en de reisgenoot van PAULUS. [1])

Het XXI[ste] Hoofdstuk van LUKAS duidt aan, dat dit Evangelie niet vóór, doch welligt kort nà de inneming en verwoesting van Jeruzalem is geschreven. De levensgeschiedenis van JEZUS bij de Synoptici berust op twee oorspronkelijke gedenkstukken: 1. de **Logia** van MATTHEUS of de redenen des Heilands in onderscheidene groepen geordend, [2]) en eene verzameling van levensbijzonderheden door MARKUS opgeteekend [3]) volgens het verhaal of de prediking van den Apostel

---

zijn, die, schoon dan onze Evangeliën eene latere bewerking hebben ondergaan, in de daarboven aangeduide namen hun bron en uitgangspunt vinden.

[1]) Wij kennen de bezwaren die tegen dat laatste gevoelen zijn ingebragt, en achten de bedenkingen, die aan den brief aan de Galaten tegen het verhaal der Handelingen ontleend zijn, niet gering, maar toch niet zoodanig, dat R. voorzooverre hij nog de Identiteit van den auteur der Handelingen met dien van ons derde Evangelie handhaaft, door een enkelen houw van het Tubingsche zwaard zou kunnen gedood worden. Zie STENFERT KROESE t. a. p. bl. 238.

[2]) De Heer STENFERT KROESE, die onder λόγια niet enkel gezegden des Heilands, maar ook feiten verstaat, heeft wat stout en beslissend gesproken, t. a. p. bl. 244., toen hij beweerde dat de opvatting van PAPIAS' getuigenis, volgens welke onder λόγια alleen gezegden zijn te verstaan, **geheel valsch** is. In elk geval kan er RENAN geen verwijt van gemaakt worden, dat hij een gevoelen, 't welk Dr. RÉVILLE, naar het oordeel van vele geleerden, die op verschillend standpunt staan, voor 't minst hoogst waarschijnlijk heeft doen worden, als het zijne omhelsd heeft.

[3]) λεχθέντα ἢ πραχθέντα.

PETRUS. Niets is er tegen (zegt RENAN) dat de ooggetuige, die zich in het Markus-Evangelie onderkennen laat, die JEZUS als op zijne schreden gevolgd was, die hem bemind en van nabij had gadegeslagen, die een levensbeeld daarvan in zijne ziel had bewaard, de Apostel PETRUS zal geweest zijn. Gij hebt in deze weinige woorden nagenoeg de Quintessence van de bekroonde prijsverhandeling van RÉVILLE. Vraagt gij welligt, hoe zich met dit gevoelen, dat de Apologetiek in onze dagen met vrucht zou kunnen bezigen, de zoo geringe historische waarde vereenigen laat, die door onzen schrijver aan diezelfde berigten wordt toegekend, dit zal later worden opgehelderd.

Tegen de echtheid van het vierde Evangelie heeft hij zwaarwigtige bedenkingen. Hij acht het naauwelijks denkbaar, dat JOANNES, de zoon van ZEBEDEUS, de visscher van Galiléa, in het Grieksch de lessen eener afgetrokkene Metaphysica zou hebben kunnen schrijven, waarvan men niets analoogs of gelijksoortigs of in den Talmud, of bij de Synoptici vindt. „Zoo JEZUS gesproken heeft zoo als MATTHEUS dit wil, dan kan hij onmogelijk hebben gesproken, zoo als dit door JOANNES gewild wordt.” [1]) Hier hebben wij geheel het

[1]) „Si Jesus parlait comme le veut Matthieu, il n'a pu parler comme le veut Jean. Entre les deux autorités aucun critique n'a hésité ni n'hésitera.” Introd. p. XXIX. Is dit laatste naauwkeurig gezegd? Wij herinneren ons zeer goed een tijd, waarin men, in navolging van NEANDER, vrij onbepaald aan Joannes, als oor- en ooggetuige de voorkeur gaf. En nog.... wat zullen onze Theologen kiezen op zulke plaatsen, waarin van oordeel of Jezus' wederkomst gesproken wordt?

gevoelen van BAUR zóó scherp mogelijk geformuleerd. Toch is zijn oog niet geheel gesloten voor zoo vele klaarblijkelijke inwendige bewijzen, als voor de Autopsie van den vierden Evangelist schijnen te pleiten. Hij uit alzoo het vermoeden, dat dit Evangelie tegen het einde der eerste eeuw uit de school van Klein-Azië herkomstig zij; hetwelk als zoodanig hooge onderscheiding verdiene, en soms, bepaaldelijk in de voorstelling van den gang der Lijdensgeschiedenis boven het verhaal der Synoptici te stellen zij. In dit laatste is weder het gevoelen van RÉVILLE teruggegeven.

Maar ook hiermede is hij nog niet volkomen voldaan. Zooveel blijft er over, wat uitdrukkelijk op den Apostel JOANNES heenwijst. De eerste Joanneïsche brief is zonder twijfel van denzelfden Auteur. De Schrijver spreekt altijd en overal als ooggetuige. Hij wil voor den Apostel JOANNES doorgaan. En indien dit werk niet van den Apostel is, dan is hier een bedrog gepleegd, waarvan men de wedergade vruchteloos in de Apostolische wereld zoude zoeken. [1]) Dit noopt hem wederom het liefst aan JOANNES als den eigenlijken Auteur te blijven

---

[1]) Hier heeft RENAN niet aan den tweeden brief van Petrus gedacht, want kwalijk kunnen wij vooronderstellen, dat hij den apostolischen oorsprong van het laatste geschrift zal erkennen. Bovendien is het voor mijn gevoel nog in geenen deele uitgemaakt - hoeveel prijs ik ook op het behoud van den Joanneïschen oorsprong van ons vierde Evangelie blijf stellen, dat de Auteur - hoewel hij den discipel, dien Jezus lief had, als den onwraakbaren en geloofwaardigen Getuige aanwijst, zich zelven daarvoor uitgeeft en voor den Apostel Joannes gehouden wil hebben.

denken, eene meening welke wel later weder half teruggenomen wordt; [1]) maar kennelijk verder in zijn boek de overhand behouden heeft. Hij ziet er de herinneringen in van een lang verleden tijd, nu eens van eene zonderlinge frischheid, dan weder de vreemdsoortigste afwijkingen en veranderingen in zich opnemende en gedoogende, en acht het alzoo mogelijk dat JOANNES werkelijk in zijnen ouderdom dit Evangelie heeft opgesteld. De slotsom van zijn onderzoek is alzoo, dat hij, wanneer dit cum grano salis of met het noodige voorbehoud wordt opgevat, er geene zwarigheid in vindt de Authentie van onze vier Kanonieke Evangeliën te onderschrijven. [2])

Bedriegt mij niet alles, M. H.! dan is dit Resultaat aan velen, althans aan sommigen Uwer, die het boek van RENAN zelve nog niet mogten gelezen hebben, eenigermate bevreemdend en verrassend en tamelijk bevredigend voorgekomen. Ik verbeelde mij het op veler lippen te hooren zweven: „Dit is meer dan wij hadden kunnen of durven verwachten!"

En inderdaad! ik moet belijden, dat ook bij mij eenigermate een soortgelijke indruk was te weeg gebragt, en dat, na de eerste lezing, mijn oordeel over

---

[1]) De Hoogl. VAN OOSTERZEE was volkomen in zijn regt om over dit dobberen en weifelen het gestrenge oordeel te uiten: „Onze nieuwste Letterkunde bevat weinige zóó treffende proeven van een beginselloos geven en nemen, door twijfelen en transigeren bestuurd, als het twaalftal bladzijden door RENAN aan de Isagogische bespreking van het vierde Evangelie gewijd." Historie of Roman? bl. 48.

[2]) J'admets comme authentiques les quatre Evangiles Canoniques.

deze Inleiding niet zóó ongunstig was als dat van anderen, die zich hierover reeds hebben uitgesproken. De Resultaten des Schrijvers (gelijk wij ze tot hiertoe beschouwden), waren niet meer afwijkend dan van RÉVILLE en vele anderen, die wij - zonder geheel in hun gevoelen te deelen - toch op het gebied der Isagogiek met eere noemen. Zoo hij op enkele punten kennelijk genoeg aan de zijde der Tubingers staat, op andere punten plaatst hij zich even kennelijk tegen hen over; en ten aanzien der tijdsbepaling, wanneer de Evangeliën zullen geschreven zijn,[1] ten aanzien der echtheid van ons derde Evangelie en van den brief van JOANNES, verwijdert hij zich geheel van dezen en nadert hij veel digter tot eene vroegere, meer conservatieve beschouwing.[2] Wel moest ik aan zijnen beoordeelaar in de Godgeleerde bijdragen[3] - op wien dit werk geheel denzelfden totaalindruk heeft te weeg gebragt, dien het bij mij verwekte - gereedelijk toestemmen, dat binnen eene ruimte van nog geene zestig wijd gedrukte bladzijden, de vragen die er ten aanzien

[1]) Wanneer wij ons hierbij herinneren, dat volgens het gevoelen van BAUR geen onzer Evangeliën ouder dan het j. 130 onzer tijdrekening kan worden geschat, dan is hier wel niet zooveel gewonnen, als wij tot handhaving der echtheid zouden wenschen of noodig keuren, maar toch eene merkbare toenadering zigtbaar tot het vroeger algemeene gevoelen der Kerk.

[2]) Het is voornamelijk van deze zijde, dat de Heer STENFERT KROESE gemeend heeft het Historisch Critisch standpunt van RENAN, als niet wetenschappelijk genoeg gestaafd, te moeten bestrijden.

[3]) Den Heer C. SEPP, t. a. p. bl. 626.

der Evangeliekritiek in onze dagen te beantwoorden zijn, bezwaarlijk kunnen worden afgedaan. Doch - zóó was ik gereed op deze bedenking te antwoorden - dit lag ook in het plan en de bedoeling des Schrijvers niet. Het kwam, naar hij meende, er op aan met klaarheid het standpunt aan te wijzen, dat hij op het gebied der Historische Kritiek had ingenomen. Hij heeft zich hoofdzakelijk naast RÉVILLE[1]) en REUSS geplaatst, en, ik dacht, hij had regt, (gelijk ik ook reeds vroeger zeide) zoo hij met deze Schrijvers instemde, daarnaar te verwijzen. Hij mogt dit te eerder doen, omdat hij in de tweede groote afdeeling zijns werks de regtvaardiging van zijne bijzondere gevoelens omtrent de redactie der Evangeliën ons heeft toegezegd; en dan eerst, indien wij hem daar weder ontmoetende, hem van verregaande ligtvaardigheid vonden te beschuldigen, dan eerst zou die aanklagt, welke men nu reeds tegen hem heeft ingediend, volkomen gegrond mogen heeten. Gij zult mij die halve Apologie van de wijze, waarop de Schrijver zijn standpunt ontvouwd, en getracht heeft te regtvaardigen, ten goede houden, want ook RENAN heeft regt op een onpartijdig oordeel; maar evenzeer gevoel ik mij tot de verklaring gedwongen, dat ook mijn oordeel over het wetenschappelijke gehalte en de deugdelijkheid dezer Inleiding, bij het voortlezen, gaandeweg ongunstiger is gestemd geworden.

[1]) RENAN getuigde van de verhandeling van RÉVILLE: „c'est un chef d'oeuvre de Methode, de clarté, de discussion ingénieuse et sans partie pris." Journal des débats. 8 Août 1862. Zie Dr. ROVERS t. a. pl. XII.

Dit reeds moest den goeden dunk, dien ik aanvankelijk van de grondigheid van zijn wetenschappelijk onderzoek had gekoesterd, aanmerkelijk doen dalen, dat hij, op een toon der voornaamheid sprekende, welke naauwelijks tegenspraak duldt, het onderzoek omtrent de Synoptische Evangeliën reeds tot zoodanige oplossing gekomen acht, welke volkomen aan de behoeften der geschiedenis voldoet, terwijl de verhandelingen of vertoogen van STEMLER, STENFERT KROESE en VON BAUMHAUER U kunnen overtuigen, welke gewigtige vragen en bedenkingen, ook na RÉVILLE's verdienstelijken arbeid er nog altijd overblijven.[1] Evenzeer heeft mij reeds in deze Inleiding gestuit, wat mij overal in dit werk heeft gehinderd, dat RENAN, terwijl hij nu eens zijne scepsis tegen de Evangelische geschiedverhalen tot het uiterste drijft, en dan weder, waar wij dit naauwelijks konden verwachten, een meer conservatief karakter aanneemt[2] zijne eigene gissingen met eene verzekerdheid voordraagt, als of het axiomata waren.[3] Tot eene proeve diene de onfeilbare

---

[1]) Men raadplege de uitgewerkte vertoogen ter beoordeeling van RÉVILLE's prijsverhandeling, door den Heer STEMLER in de Godgeleerde bijdragen des vorigen jaars; door den Heer STENFERT KROESE in het eerste nommer van den Tijdspiegel van dezen Jaargang, en door Dr. VON BAUMHAUER in het laatstverschenen stuk der Theologische Jaarboeken geplaatst.

[2]) De Hoogl. SCHOLTEN verwijt hem deswege gemis aan kritiek en wijst er op hoe hij een aantal bijzonderheden, die tot latere traditiën gebragt moeten worden, zonder kritiek voor de geschiedkundige voorstelling gebruikt heeft. Toespraak. bl. 29.

[3]) Eene andere proeve: „Men hechtte" zegt RENAN, „aanvankelijk

tact, dien hij meent te bezitten, om op het gevoel af, de eigene woorden des Heilands - als leefden en bewogen zij zich onder zijne vingertoppen - bij de Synoptici weder te vinden en te herkennen [1]); even als of het Christusbeeld, dat zich in zijne ziel gevormd had, niet hierop zijn beslissenden invloed zou doen gelden. Plaatst eens in uwe verbeelding, nevens RENAN, een' van BAUR's echte volgelingen, of, een' onzer vaderlandsche godgeleerden van de moderne rigting vóór de Synoptische Evangeliën. Verleent hun de volmagt om ons met den vinger aan te wijzen, wat tot de oorspronkelijke redenen des Heilands gerekend moet worden, wat niet, en ziet! tot welke verschillende uitkomsten dit zal moeten leiden!

Als wij RENAN dan onze vier Kanonieke Evangeliën, voor authentiek hooren verklaren, dan laten wij ons niet door den klank dier woorden omtrent de ware meening des Schrijvers misleiden. Wij vinden veel meer daarin reeds ten sterkste de zucht geopenbaard, —

---

weinig waarde aan de geschrevene Evangeliën, en die ze bezaten of bewaarden, gelijk PAPIAS, plaatsten de mondelinge overleveringen verre daarboven." Wat ons zeer bepaald aangaande PAPIAS wordt berigt, draagt RENAN zóó algemeen en onbepaald mogelijk, zonder eenig bezwaar of zonder eenige restrictie, op allen over. Talrijke voorbeelden hoe de Schrijver geheel op zich zelf staande bijzonderheden, ook in JEZUS levensgeschiedenis, tot algemeenheden weet te verheffen, zullen wij in het werk zelve ontmoeten.

[1]) „Les vraies paroles de Jésus se decèlent pour ainsi dire d'elles mêmes, dès qu'on les touche dans ce chaos de traditions d'authenticité inégale, on les sent vibrer." Introd. p. XXXVIII.

welke wij als een onzer hoofdgrieven tegen dit geheele geschrift moeten doen gelden - dat hij, in de volle bewustheid van met de Kerk te hebben gebroken, voor zijn afwijkend gevoelen toch altijd en overal naar de zachtste termen heeft gezocht, en ook de zoodanige heeft gekozen, die eene geheel scheeve voorstelling van zijne eigenlijke gevoelens bij zijne lezers moesten doen ontstaan. Maar ook, indien wij ons geregtigd rekenden van de echtheid der Schriften, voor zoo verre RENAN die toelaat, tot de geloofwaardigheid van hunnen inhoud te mogen besluiten, dan zouden wij ons op de jammerlijkste wijze teleurgesteld en bedrogen vinden.

De Evangeliën zijn zeer ongelijk in hunne Historische waarde. MATTHEUS verdient het meeste, JOANNES het minste geloof voor de gesprekken. Tegen LUKAS wordt eene breede lijst van grieven ingebragt. Hij heeft eene valsche voorstelling van den tempel. [1]) Hij overdrijft JEZUS gezegden. De rijke man en LAZARUS, de boetvaardige zondares, ZACHEUS, de gelijkenis van den verloren zoon, JEZUS weenende over Jeruzalem, zijne toespraak tot de vrouwen, de bede voor zijne vijanden, de moordenaar aan het kruis; juist die plaatsen of bijzonderheden, die het teederst gevoel ademen, die den Zoon des menschen in zijne reinste menschelijkheid teekenen, en van eene verrukkende schoonheid zijn, vallen weg of zijn grootelijks verdacht. De redactie der Evangeliën - dit gevoelen heeft RENAN wederom met latere

[1]) Hierover is de S. door de Heeren V. OOSTERZEE en STENFERT KROESE beiden teregt gewezen.

critici gemeen - heeft drie phasen of perioden doorgeloopen. 1. De oorspronkelijke historische documenten. Hiertoe behooren de Logia van MATTHEUS en de aanteekeningen van MARKUS (de Proto Marc van RÉVILLE). 2. Eene overwerking van het oorspronkelijke (onze MATTHEUS en MARKUS.) 3. De periode der zamenvoeging van verschillende Evangelische overleveringen (onze LUKAS). De vierde Evangelist heeft zelfs de eer niet genoten hierin mede opgenomen te worden, en hierbij moet ik ten slotte nog één oogenblik stilstaan.

RENAN heeft zijne Antipathiën, en daaronder bekleedt onze vierde Evangelist, of erger nog JOANNES de Apostel eene eerste en voornaamste plaats. Hier uit, veel meer dan uit te grooten eerbied voor de traditie - mij dunkt dit is het euvel niet waaraan RENAN gezegd kan worden te lijden - acht ik het te verklaren, dat hij, na het zeer ongunstig oordeel, dat hij over dit Bijbelboek heeft uitgesproken, nogtans tot op zekere hoogte de authentie daarvoor zoekt te handhaven. Men doorleze niet enkel de Inleiding, maar dit geheele werk, en men zal bevinden, dat de schrijver alles met de meeste zorg heeft bijeen vergaard, wat niet alleen den vierden Evangelist, maar JOANNES zelven in het ongunstigste daglicht kan plaatsen.[1]) JOANNES stelt zich

[1]) Men vindt in dit Evangelie niet enkel denkbeelden, die geheel vreemd aan JEZUS schijnen, maar ook — „parfois des indices qui mettent en garde contre la bonne foi du narratur.". p. XXVI. „Non seulement l'auteur veut se faire passer pour l'Apôtre Jean, mais on voit clairement, qu'il écrit dans l'interêt de cet Apôtre. A chaque page se trahit l'intention de fortifier son auctorité, de

zelven als den meest geliefden discipel des Heeren met kwalijk verheelden trots overal op den voorgrond. Hij is naijverig op PETRUS en deze komt aan zijne zijde daarom in de schaduw te staan. De zóó aandoenlijke scène der aanbeveling aan het kruis heeft hij voorna-

montrer qu'il a été préferé de Jesus, que dans toutes les circonstances solennelles (à la Cène, au Calvaire, au tombeau) il a tenu la première place." p. XXVII. »On est tenté de croire que Jean dans sa veillesse fut frossé de voir qu'on ne lui accordait pas dans l'Histoire du Christ une assez grande place — — qu'alors il commença a dicter une foule de choses, qu'il savait mieux que les autres avec l'intention de montrer, que dans beaucoup de cas, ou on ne parlait que de Pierre, il avait figuré avec et avant lui." p. XXVII. »Ce n'est pas par des tirades prétentieuses, lourdes, mal écrites, disant peu de chose au sens moral, que JESUS a fondé sou oeuvre divine." p. XXX. — »Vieux il écrivit sur son maître cet Evangile bizarre, qui renferme de si précieux renseignements, mais ou, selon nous, le caractère de JESUS 'est faussé sur beaucoup de points." p. 156. — »Parfois il laisse soupconner (à moins que d'autres mains n'aient altéré son oeuvre) qu'une parfaite bonne foi ne fut pas toujours dans la composition de cet écrit singulier sa règle et sa loi." p. 157. — »Ses disciples avaient fui. Jean néanmoins déclare avoir été présent, et être resté constamment debout au pied de la croix. On peut affirmer avec plus de certititude".... p. 421. »C'est là, selon moi, un de ces traits, ou se trahissent la personalité de Jean, et le désir qu'il a de se donner de l'importance. Jean, après la mort de Jesus parait en effet avoir receuilli la mère de son maître et l'avoir comme adoptée. La grande considération, dont jouit Marie dans l'eglise naissante le porta sans doute a prétendre que Jesus, dont-il voulait se donner pour le disciple favori, lui avait recommandé en mourant, ce qu'il avait de plus cher. La présense auprès de lui de ce précieux dépôt lui assurait sur les autres Apôtres une sorte de préséance et donnait a sa doctrine une haute autorité." p. 423 nôte.

melijk in het belang van zijn eigen persoon verdicht. Men heeft reden om zijne goede trouw te verdenken. Aan hem moet het geweten worden, dat de Idyllische eenvoudigheid der drie eerste Evangeliën in dorre Metaphysiek en Dogmatiek is ontaard. Hij acht het mogelijk dat JOANNES op zijn ouden dag, toen het gnosticisme zich in Klein Azië begon te ontwikkelen, gnostische Ideën en Elementen in zich heeft opgenomen, en deze aan JEZUS zelven heeft in den mond gelegd.

Heeft de wereld tot hiertoe kunnen gelooven, dat de meestgeliefde discipel des Heeren als een dubbel deel van den geest des Goddelijken Meesters had ontvangen, RENAN verstout zich, met het oog op zijn Evangelie te schrijven: „Dáár is de geest van JEZUS niet!" [1]) In het andere deel zijns werks, zóó heeft hij beloofd, zal hij ons een nog dieperen blik in het eigenlijke doel en streven van dezen Apostel doen slaan. Doch wij behoeven de gaaf der voorzegging niet, om nu reeds te voorspellen, wat dit zijn zal. Dan wacht ons het betoog, dat JOANNES, met een ijverzuchtigen blik op PETRUS en PAULUS beiden, en op de handhaving van eigene glorie bedacht, eene nieuwe omzetting van denkbeelden heeft beproefd, en deels het Christendom als aan het Jodendom ontwassen, eene nieuwe phase van ontwikkeling heeft doen intreden, maar ook deels het

---

[1]) „L'Esprit de Jesus n'est pas là, et, si le fils de Zébédée a vraiment tracé ces pages, il avait certes oublié, en écrivant, le lac de Génésareth et les charmants entretiens, qu'il avait entendus sur ses bords." p. XXXI.

Christendom, zoo als de wereld dit heeft ontvangen, door de vergoding van zijnen Meester, en door de dogmatische wending, die hij aan volgende eeuwen gegeven heeft, tot in de hartader bedorven heeft. — En indien hij voor deze stelling algemeen geloof kan winnen, dan verbeidt RENAN bij de nakomelingschap de dubbele roem, het Afgodsbeeld nedergeworpen en den Adelaar in het hooge luchtblaauw getroffen te hebben..

Wat dit alles te erger maakt is dit, dat hij zonder die persoonlijke Antipathie, welke zich overal zijns ondanks openbaart, ook met behoud van zijn geheel ontkennend standpunt, gemakkelijk tot een geheel ander resultaat had kunnen komen. Al waren al de grieven en bezwaren, die hij tegen den vierden Evangelist inbrengt, volkomen gegrond; dan nog lag hier eene andere ontknooping voor de hand, waarbij voor het minst de eer des Apostels zou zijn bewaard en gered gebleven. Hij zelf heeft de gissing geuit, dat kostbare aanteekeningen, van den Apostel zelven afkomstig, door zijne discipelen in eenen zin kunnen gebezigd zijn, niet weinig verschillend van den oorspronkelijk Evangelischen geest." [1]) Had RENAN dit denkbeeld, ook aan andere Theologen in onze dagen niet vreemd, vastgehouden, dan zoude voor het minst de vooronderstelde schuld van het hoofd des Apostels op een der kweekelingen van zijne school hebben kunnen overgaan,

[1]) „On est parfois tenté de croire que des notes précieuses, venant de l'Apôtre, ont été employés par ses disciples, dans un sens fort different de l'Esprit Evangélique primitif." p. XXXII.

en voor een deel geheel verdwenen zijn.[1]) Maar neen! in het geheele werk straalt het door, dat hij toch in den grond der zaak den Apostel JOANNES zelven als den eigenlijken Auteur der sterkst geincrimineerde plaatsen blijft beschouwen. Is zijn gevoelen gegrond, dan is ons vierde Evangelie niet enkel sterker partij en tendenz-schrift dan de Tubinger school daarin heeft willen zien, maar dan komt de schuld van het bedrog, dat de wereld eeuwen lang misleid heeft, de schuld der Christololatrie, aan den man van Nazareth gepleegd, de schuld der duistere twist en strijdvragen, welke een zee van bloed en tranen hebben gekost, niet voor rekening van een ons onbekenden homo Gnosticus uit de eerste helft der tweede eeuw, maar regtstreeks voor rekening van den Discipel, dien JEZUS het meest zal hebben liefgehad, die ook, indien zijn getuigenis althans geloof verdient, aan het Avondmaal aan zijne zijde was gelegen, en zijn boezemvriend heeten mogt.

Heilige JOANNES! dat kondt gij niet vermoeden, toen gij ons den Heer, dien gij liefhadt, te aanschouwen gaaft in de heerlijkheid van den eengeboren des Vaders, dat hebt gij niet aan de menschheid verdiend, wier

---

[1]) Het hier geuite en voorgedragene gevoelen is geheel in overeenstemming met hetgeen ik later in de Toespraak van den Hoogl. SCHOLTEN vond. Het verheugt mij, dat ik mij hierin aan de zijde van mijn geleerden vriend geplaatst zag, al kan ik er bezwaarlijk toe komen RENAN van te ver gedrevene behoudzucht te verdenken, en ofschoon ik de opoffering der echtheid van ons vierde Evangelie, voornamelijk met het oog op den strijd tegen RENAN zelven, als een onberekenbaar verlies zou moeten aanmerken.

tranen gij droogdet, die gij wildet bezielen met zijnen geest en hervormen naar zijn beeld, na zóó vele eeuwen zóó ten toon gesteld, miskend en gelasterd te worden!

Men heeft aan RENAN het gemis eener vaste en gestrenge methode bij de bewerking van dit leven van JEZUS verweten. Dit verwijt - indien men door methode het grondbeginsel verstaat, van hetwelk de schrijver is uitgegaan, en hetwelk hij overal voor oogen houdt - acht ik ongegrond. Hoe vele leemten er ook in zijn plan te ontdekken zijn,[1] hoe vele stoute sprongen, gewaagde omzettingen, vreemde combinatiën hij zich veroorloofd hebbe: duidelijk is het toch, dat hij bij JEZUS levensgeschiedenis geen anderen maatstaf wilde hebben aangelegd, dan elk geschiedschrijver bij eene gewone geschiedenis zoude volgen.[2] Doch met te meerder regt mag hem verweten worden, dat hij zoo dikwerf van de, in deze Inleiding uitgesprokene en nedergelegde gevoelens omtrent de betrekkelijke historische waarde der Evangeliën, is afgeweken, en alzoo in tegenspraak met zich zelven geraakt is, en ontrouw is geworden aan zijne eigene beginselen.[3] Even onver-

[1]) Men raadplege hierbij VAN OOSTERZEE, bl. 51 en vgg.

[2]) Met veel klaarheid is dit uiteengezet door MEYBOOM t. a. pl.

[3]) Gelijk hem door den Hoogl. SCHOLTEN t. a. pl. verweten is, dat hij de overdrijving, eerder aan LUKAS toegekend, later weder voor rekening van JEZUS laat komen. Lezenswaardig is ook hier weder VAN OOSTERZEE bl. 59 vg.

holen komt RENAN er voor uit, dat het wonder en al het wonderbare zonder genade uit de geschiedenis zal verbannen worden; niet zoo zeer, omdat hij het waagt de onmogelijkheid eens wonders uit te spreken, als wel omdat geen wonder zich tot hiertoe historisch genoeg geconstateerd heeft. Wel mogt een zijner bestrijders vragen, wat er wel zou dienen te gebeuren, eer onze schrijver, of wie met hem op een Naturalistisch standpunt staat, een wonder genoegzaam geconstateerd zoude achten?[1] Intusschen kan de weglating van dat woord onmogelijk, even als de vraag waarom RENAN het wonder ontkent, ons volmaakt onverschillig zijn, daar toch het uit te spreken vonnis reeds vooraf onherroepelijk vaststaat.[2] Wij weten dan nu, wat wij in dit werk hebben te verwachten; en te minder mogen wij daarin reeds een' alles afdoenden grond ter veroordeeling zien, daar wij evenzeer het weten, dat RENAN te dezen aanzien niet alleen staat, maar dit gevoelen met de meesten onzer Moderne Theologen deelt. Slechts ééne aanmerking moet ik mij hier nog veroorloven. Onze schrijver heeft zich zelven boven anderen de geschiktheid of bevoegdheid tot de taak, die hij ging verrigten, toegekend omdat hij vroeger geloofd had, maar nu - althans in dien zin - niet meer geloofde.[3] Maar zonder eenig voor-

---

[1]) V. OOSTERZEE t. a. pl. bl. 39.

[2]) Wij denken hierbij onwillekeurig aan het woord van WILLEM I tegenover de bewering, dat de Inquisitie in ons Vaderland toch niet op Spaansche leest geschoeid was: „Si l'Inquisition met à mort, l'omission du mot Espagne est assez indifférente aux victimes."

[3]) „Pour faire l'histoire d'une religion il est nécessaire premièrement,

behoud mogen wij hem die stelling niet toegeven. De groote vraag, waarover in onze dagen gestreden wordt is: of het Christendom in zijnen oorsprong louter het product van menschelijke ontwikkeling zij geweest, dan of hierbij nog langer aan een' reëel Goddelijken invloed en hoogere werking te denken zij? Dit zal mede uit eene onpartijdige ontleding en beoordeeling van JEZUS' levensgeschiedenis moeten blijken. En nu aan dezulken, die nog altijd het laatste gevoelen zijn toegedaan (gelijk RENAN meer ingewikkeld en ERNEST HAVET veel stouter nog dan hij gedaan heeft) [1]) het woord te ontnemen en het stilzwijgen op te leggen; wat zegt den Gordi-

---

d'y avoir cru — (onze vaderlandsche geleerden, die zich op dit tijdstip onledig houden met eene beschrijving der bestaande hoofdgodsdiensten, zullen, naar ik meen, reeds tegen deze stelling moeten opkomen) en second lieu, de n'y plus croire d'une manière absolue, car la foi absolue est incompatible avec l'histoire sincère. Mais l'amour va sans la foi." p. LVIII. Eene nadere bepaling van dat woord absolue ware hier niet misplaatst geweest.

[1]) "Ceux qui refuseraient encore d'admettre ce principe n'ont rien à faire du livre de M. RENAN, et M. RENAN de son côté, n'a pas à s'inquieter de leur opposition et de leur censure car il n'écrit pas pour eux." ERNEST HAVET, Jesus dans l'Histoire, p. 26.

Ik stel mij eene menschelijke regtbank voor, waarvoor twee partijen haar regt komen bepleiten; doch waar de eene partij aanstonds begint tot de andere te zeggen: "Gij moogt niet medespreken!" — ""En dat waarom niet?"" — "Wel omdat het van zelve spreekt, dat gij ongelijk hebt." — Dit gaat toch niet aan. Maar juist, omdat ik zulk een afwijzend oordeel gemakkelijk kon voorzien, heb ik gemeend, mij zooveel doenlijk aan de zijde des Schrijvers, op zijn eigen standpunt, te moeten overplaatsen, om van daar uit zijn regt tot zijne beweringen en eindresultaten te beoordeelen.

aanschen knoop door te houwen, wat moet een petitio principii heeten zoo dit het niet is? Waar zou het heen, zoo het ongeloof met een beroep op dat ongeloof zelve zijn regt had bewezen om zoodanige geschiedenis te gaan schrijven? Omdat de geloovige eenzijdig en partijdig is? Maar is de ongeloovige dat minder? Zulk eene voraussetsunglosigkeit als STRAUSS geëischt heeft, is zoo min aan de eene als aan de andere zijde denkbaar of te verwachten. En, wanneer RENAN, toen hij dit leven van JEZUS aanvaardde, op ongeloovig standpunt had gestaan, maar door den gang zijns onderzoeks tot geloof ware gebragt, of ook omgekeerd: wanneer hij ook nu als geloovige begonnen maar als ongeloovige geëindigd was, dan zou er veel meer dan thans van eene gestrenge en volstrekte onpartijdigheid in hem sprake kunnen zijn.

De schrijver heeft, bij de uiteenzetting van zijn plan zich zelven niet alleen als Historiograaf maar ook als Dichter en aestheticus op nieuw gunstig doen kennen. Hij is doordrongen van den eisch, dat dit „Leven van Jezus" niet maar uit eene aaneenrijging, of min of meer gelukkige zamenvoeging van redenen en feiten moest bestaan maar één levend organisch geheel moest opleveren; maar juist door zulke gestrenge eischen tot zich zelven en zijn' eigen arbeid te rigten, heeft hij reeds vooraf de kritiek tegen zich gewapend [1]) gelijk wij nu reeds kunnen verklaren, dat, naar het vrij

[1]) Men vergelijke de belangrijke opmerkingen en bedenkingen door den Heer STENFERT KROESE in het midden gebragt, in zijn meermalen reeds aangehaald opstel; RENAN voor de regtbank zijner eigene beginselen gedaagd: (Tijdspiegel, October dezes jaars).

eenstemmig gevoelen zijner beoordeelaars, de eenheid van het organisch geheel in dit „Leven van Jezus," het meest te wenschen overlaat.

Zoo zijn wij dan tot het slot der Inleiding genaderd. Wij hebben kennis genomen van het Historisch Critische standpunt waarop de schrijver zich plaatste, en kunnen hem thans verder bespieden, zoo als hij, in zijne Maronitische hut van ettelijke boeken omringd, dit Leven van Jezus nederschreef. Het ligt echer in ons oogmerk niet hem, of dáár, bij de geregelde voortzetting zijns werks, of op zijne wandelingen door het Joodsche land, en langs het Galileesche meer, zoo als hij een levend en tastbaar beeld, een vijfde Evangelie, gelijk hij het noemt, voor zijnen geest zag dagen, schrede voor schrede te volgen. Beter nog, dunkt mij, zult gij al het gewigt der tegen hem in te brengen bedenkingen kunnen gevoelen, wanneer ik, naar de hier mede te deelen schets, wat overal in dit boek verspreid ligt, tot enkele hoofdgroepen van denkbeelden tracht terug te brengen. Ik wensch dan achtereenvolgens, altijd het oog op dit Leven van Jezus gevestigd houdende,

over Jezus als Zedeleeraar;
over Jezus den Wonderdoener;
over Jezus den Christus;
over den lijdenden Jezus;
over het geloof der onsterfelijkheid;
over Jezus als den Stichter eener nieuwe godsdienst.

tot U te spreken, om met enkele algemeene aanmerkingen, als slotbeschouwing, deze reeks van voorlezingen te eindigen.

Voorts: Ieder schrijver heeft er zeker regt op van zijn eigen standpunt beoordeeld te worden. Dit zal dan ook hoofdzakelijk mijn toeleg zijn; en, indien het mij mag gelukken met volle klaarheid aan te toonen, dat RENAN, wanneer wij hem zijne hoofdstelling laten behouden, overal tot eene andere veel gunstiger slotsom komt, dan waartoe hij door zijne voorafgaande beschouwing was geregtigd; dat RENAN, terwijl hij ons zuivere geschiedenis belooft, het gewrocht zijner eigene phantazy daarvoor in de plaats stelt, en het onbestaanbare predikt; dat RENAN niet alleen een geheel ander Christusbeeld ons voorhoudt, dan wij tot hiertoe in de Evangeliën hebben gezien, maar ook ons telkens wil doen gelooven, dat wij een ander Christusbeeld in zijn boek aanschouwen, dan hij zelf ons heeft voorgeteekend, dan, dunkt mij, zal dit meer dan eene halve weêrlegging zijns werks mogen heeten, en durf ik mij vleijen, geen geheel onvruchtbaren arbeid op mij genomen te hebben, toen ik U, bij de opening mijner lessen, ettelijke voorlezingen over dit Leven van Jezus heb toegezegd.

DERDE VOORLEZING.

Jezus als Zedeleeraar.

RENAN heeft in zijne „Etudes d'Histoire Religieuse" een hoofdstuk, aan: „Les Historiens critiques de Jesus" gewijd, dat al aanstonds de aandacht wekte, en thans na de verschijning van zijn „Vie de Jesus" in verhoogde mate de belangstelling tot zich trekt. Aan het slot daarvan lezen wij de schoone woorden, die meermalen in onze dagen zijn herhaald en afgeschreven, om ze tot aanbeveling eener moderne beschouwing der Evangeliën of van het Christendom te doen strekken, en aan het hoofd der nu volgende beschouwing, verdienen zij mede eene plaats. „Die JEZUS, die in waarheid aanspraak heeft op onze bewondering, is boven de Historische Kritiek verheven. Hij heeft zijnen troon in het geweten. Hij zal niet door een nog hooger ideaal overtroffen worden. Hij is Koning voor nog langen tijd. Wat zeg ik? Zijne schoonheid is eeuwig. Zijn koningrijk zal geen einde hebben. De Kerk is voorbij gestreefd; zij streefde zich zelve voorbij. De CHRISTUS is niet voorbij gestreefd of overtroffen geworden. Zoo lang het verlangen van een edel hart naar zedelijke schoonheid zal uitgaan; zoo lang eene verhevene ziel van vreugde zal trillen bij de verwezenlijking van het Goddelijke, zal de CHRISTUS

zijne aanbidders of vereerders vinden door het waarlijk onsterfelijk gedeelte van zijn wezen. En wij bedriegen ons hierin niet en stellen de grenzen van het onvergankelijke niet te ruim. In den CHRISTUS der Evangeliën zelven is een gedeelte gedoemd tot sterven. Dat is de geheel plaatselijke en nationale vorm. Dat is de Jood, dat is de Galileër, maar een gedeelte zal overblijven. Het is de groote Meester in de Zedeleer; het is de vervolgde regtvaardige; het is hij, die tot de menschen gezegd heeft: „Gij zijt zonen van denzelfden Hemelschen Vader." De Thaumaturg en de Profeet zullen sterven; de mensch en de wijze zullen overblijven, of liever de eeuwige schoonheid zal voor altijd in dien verheven naam blijven voortleven, gelijk in hen allen, die de menschheid heeft uitverkoren, om zich te herinneren wat zij is en zich te verlustigen en te verdiepen in de beschouwing van haar eigen beeld." [1])

Wat was alzoo natuurlijker dan dat wij met zekere hooggestemde verwachting, wat dit punt betrof, zijn Leven van Jezus in handen namen, en daarin de handhaving en regtvaardiging van dit gevoelen zochten? Heeft hij aan die verwachting voldaan? Kan men beweren dat RENAN aan JEZUS, dien hij le grand maitre de la Morale genoemd had, voor het minst als Zedeleeraar regt heeft laten wedervaren? dat hij de schoonheid van het zedelijke ideaal, waarvoor hij toen nog van bewondering en verrukking gloeide, in al ha-

---

[1]) Etudes d'Histoire Religieuse, p. 214.

ren glans heeft doen uitkomen en schitteren? - Of - schijnt hij in dit „Leven van Jezus" het doorslaand bewijs te hebben willen leveren, dat JEZUS als zedelijk Ideaal der menschheid niet langer die hooggestemde en onverdeelde bewondering verdient, en, hoezeer dan nog altijd bewonderenswaardig, althans niet gebleken is boven de aanvallen der Historische Kritiek verheven te zijn? Zullen wij veeleer tot het bedroevende resultaat worden gebragt, dat, indien de hier gegevene voorstelling als de ware moest gelden, aan JEZUS als Zedeleeraar, aan de Evangelische Ethiek beide voor altijd hunne schoonste kroon zoude ontnomen zijn; in één woord, dat RENAN, zijn eigen ideaal, gelijk het met eeuwige schoonheid moet voortleven in de harten der menschen, gedood en vernietigd heeft? — Deze voorlezing, waarin wij, met het oog op zijn geschrift, JEZUS als Zedeleeraar zouden gaan beschouwen, zal ons het antwoord op deze vraag moeten geven.

Niet gemakkelijk is deze taak te achten, daar de Schrijver, als wij zijne beschouwing van de bergrede uitzonderen, nergens eene afzonderlijke en afgeronde beschouwing aan JEZUS als Zedeleeraar gewijd heeft; zoodat de daartoe behoorende wenken door het geheele werk verstrooid liggen. Nog moeijelijker wordt het aan de ware meening en bedoeling des Schrijvers ten volle regt te laten wedervaren, omdat wij hier vooral als twee Christusbeelden ons voor oogen zien geplaatst. Lofspraak en berisping beide worden uitgedeeld met eene even kwistige hand, welke soms in weêrspraak met het vroeger geschrevene, lijnregt tegen elkander

overstaan, en, zoo zij elkander al niet opheffen en vernietigen, dan toch zeker neutraliseren.

Ik zal nogtans beproeven de gevoelens des Schrijvers zóó getrouw mogelijk weêrtegeven.

Op den warmen toon der bewondering vangt de Schrijver aan over JEZUS' eerste optreden als Zedeleeraar te spreken. „De bewonderenswaardige zedeleer, welke JEZUS aan het begrip van God als Vader ontleend heeft, is geenszins die der geestdrijvers, die het eind der wereld nabij wanen, en door hun ascetisme zich bereid houden op eene denkbeeldige omkeering der dingen; het is die van eene wereld, welke wil leven en werkelijk leeft." [1]) „Het Paradijs zoude in waarheid op aarde zijn overgebragt, indien de denkbeelden des jeugdigen Meesters niet al te zeer die hoogte van middelmatige goedheid hadden te boven gestreefd, waarboven het menschelijke geslacht zich tot hiertoe niet heeft kunnen verheffen." — „De verbroedering der menschen, als kinderen of zonen van God, en de zedelijke gevolgtrekkingen, daaruit voortvloeijende, werden met een uitstekend gevoel door hem voorgedragen." „Even als al de Rabbijnen van dien tijd, verborg JEZUS, weinig smaak vindende in aaneengeschakelde redenen, zijne leer in puntige en veelzeggende spreuken (aphorismes) die soms de gedaante van een raadsel of wonderspreuk hadden." [2]) — Al spoedig begint evenwel die toon der bewondering te dalen. „Sommige dezer spreuken waren aan het Oude Testament, andere aan latere wij-

[1]) p. 79. [2]) p. 81.

zen, vooral aan ANTIGONUS DE SOCO, JEZUS SIRACHIDES en HILLEL ontleend." „HILLEL was de eigenlijke Meester van JEZUS, indien - voegt hij er met zekere behoedzaamheid bij - het geoorloofd is van eenen Meester te spreken, waar het zulk eene hooge oorspronkelijkheid geldt." [1]). Kennelijk genoeg is het nogtans RENAN's bedoeling geweest op die hooge oorspronkelijkheid zoo veel mogelijk af te dingen en haar tot een zeker minimum terug te brengen. Reeds de toon van zijn schrijven en de keus der door hem gebezigde uitdrukkingen maakt die bedoeling openbaar. Begeert gij enkele proeven? — „Wat de regtvaardigheid betreft, vergenoegde JEZUS zich, het algemeen verspreide Axioma te herhalen: „Doe aan een ander niet, wat gij niet zoudt willen, dat U zelven bejegene." [2]) Tot nadere toelichting van dit gezegde wordt in eene aanteekening gezegd: „Dit axioma wordt reeds gevonden in het boek van TOBIAS, Hoofdst. IV : 16." HILLEL was gewoon zich daarvan te bedienen (men vergelijke den Talmud van Babylon, schabbath 31[a]) en verklaarde even als JEZUS, dat dit het kort begrip of den hoofdinhoud der Wet uitmaakte. [3]). Veroorlooft mij op deze aanteekening ook eene aanteekening te maken: In het boek van TOBIAS lezen wij: „doet aan niemand, hetgeen gij haat!" Wie gevoelt niet, hoe veel minder dat zegt,

[1]) „HILLEL fut le vrai maître de Jesus, s'il est permis de parler de maître, quand il s'agit d'une si haute originalité." p. 35.

[2]) „Ne fais pas à autrui ce que tu ne voudrais pas qu'on te fit à toi même." p. 82. [3]) p. 82.

dan hetgeen wij t. a. pl. Matth. VII : 12 lezen: „Alle dingen, die gij wilt dat U de menschen zouden doen, doet hun ook alzoo, want dat is de wet en de Profeten." Of gelijk hetzelfde gezegde iets korter bij LUKAS (VI : 31) luidt: „En gelijk gij wilt, dat U de menschen doen zullen, doet gij hun ook desgelijks." Waarom heeft RENAN het positive gebod, dat als zedelijk voorschrift zoo veel hooger staat, en eene veel wijdere strekking heeft dan het verbod, eigendunkelijk in een verbod veranderd? — „Maar ook deze oude wijsheid - egoistisch genoeg als zij nog altijd mogt heeten, voldeed niet aan JEZUS." [1]) Verdient deze wijsheid - zoo vragen wij - egoistisch te heeten? — Wel wordt hiermede een beroep op de natuurlijke zelfsliefde gedaan, en deze even als in het bekende: „Gij zult Uwe naasten liefhebben als U zelven!" als de norma of regel voor onze gezindheid en ons gedrag aangewezen, doch geenerlei gewin of voordeel wordt hiermede beoogd. Daar is zeker geen gebod of beginsel denkbaar, wat minder egoistisch leert handelen. Doch laat ons verder gaan. JEZUS dan, gelijk wij hoorden, vergenoegde zich hiermede niet. Hij dreef den eisch zijner voorschriften tot het uiterste (il allait aux excès:) „Indien iemand U op de regter wang slaat, keert hem ook de linker toe," Matth. V : 20. [2]) „Zoo Uw oog U ergert, trekt

---

[1]) „Mais cette veille sagesse, encore assez égoiste, ne lui suffisait pas". ald.

[2]) Hierbij wordt Klaagl. III : 20 aangehaald, waar lankmoedig geduld en verdraagzaamheid van den smaad der menschen als bewijs

het uit, en werpt het verre van U! Hebt Uwe vijanden lief! Doet wel aan degenen die U haten! Bidt voor degenen die U vervolgen! Oordeelt niet, en gij zult niet geoordeeld worden! Vergeeft en men zal U vergeven! Weest barmhartig, gelijk Uw Hemelsche Vader barmhartig is. Het is zaliger te geven dan te ontvangen." [1] - Bij de laatst aangevoerde spreuken uit de bergrede worden wij weder naar den Talmud van Babylon verwezen, waaruit, evenzeer als uit de verzameling van Joodsche spreuken Pyrké Aboth, over het geheel kan blijken, „dat JEZUS ten aanzien van het aalmoes geven, het medelijden, de goede werken, de zachtmoedigheid, de vredelievendheid, aan de leer der Synagoge slechts weinig had toe te voegen" [2]). De grondstellingen, welke de jeugdige Timmerman van Nazareth begon te uiten, waren voor het meerderdeel reeds aangenomen en verspreid. En de zedeleer des Euangeliums was in zichzelve weinig oorspronkelijk te noemen, zoo men daarmede bedoelt, dat men haar uit oudere reeds vroeger verkondigde grondstellingen (maximes) geheel kan zamenstellen [3]).

Daar nogtans, gelijk ieder weet, en ook door RENAN wordt toegegeven, de vroegste redactie van den Talmud, - hoe men ook over de redactie onzer Evangeliën denke - in elk geval nog als merkelijk jonger

---

der ootmoedige onderwerping aan de slaande hand des Allerhoogsten gepredikt wordt.

[1]) Matth. V: 29—30, 34. VII: 1. Luk. VI: 37. Hand. XX: 35.

[2]) p. 84. [3]) ald.

dan deze moet worden geacht, zoo lag de bedenking voor de hand, of niet datgene, wat er in den Talmud Evangelisch gekleurd uitzag of Christelijk luidde, met veel meer regt kon en moest beschouwd worden aan de Christelijke oorkonden ontleend te zijn. Maar RENAN wijst deze zóó natuurlijke onderstelling als onhoudbaar af, op grond van den muur des afscheidsels, welke er tusschen de Kerk en de Synagoge is blijven bestaan, ten gevolge waarvan de Christelijke en de Joodsche letterkunde tot in de 13de eeuw aan elkander vreemd zijn gebleven.[1] JEZUS, hoewel hij meer dan waarschijnlijk nooit iets van HILLEL gelezen had,[2] zal bewust of onbewust toch zóó veel van hem hebben overgenomen, dat hij in waarheid zijn voortreffelijkste leerling heeten mag.

Wij achten dit punt - de overeenkomst tusschen enkele spreuken van de bergrede en den Joodschen Talmud, - allezins een nader, naauwkeurig en onpartijdig onderzoek waardig, zonder ons over de uitkomst, welke dit voor de waardering van de hooge voortreffelijkheid der Evangelische zedeleer zou kunnen opleveren, grootelijks te verontrusten.

Niets is gemakkelijker, gelijk men dit werkelijk reeds vóór vele jaren heeft beproefd, dan een aantal voortreffelijke spreuken aan CONFUSIUS, PYTHAGORAS, SENECA, MARCUS ANTONINUS, EPICTETUS, den Koran of ook aan den Talmud ontleend, bij elkander te voegen, en alzoo een verrassend en hoogst voortreffelijk geheel

---

[1]) p, 82. [2]) Zie p. 35.

te zamen te brengen;[1]) doch men legge een dier schriften, of ook den Joodschen Talmud naast het Evangelie, en oordeele dan, naar welke zijde de schaal zal overslaan. Nimmer ook hebben wij de stelling verkondigd, dat de gezegende Stichter onzer godsdienst eigenlijk gezegde nieuwe zedelijke voorschriften zou hebben gepredikt, noch daarin de geheel eenige voortreffelijkheid of waarde der Evangelische zedeleer gezocht. Moge het dan zoo zijn (hoe veel er vermoedelijk hier op RENAN's bewering valle af te dingen) dat sommige van de voortreffelijkste zedespreuken door HILLEL of andere Joodsche leeraren reeds vroeger zijn geuit, dit ontneemt aan het geheel het karakter van reinheid en hooge voortreffelijkheid niet, 't welk daarop gestempeld staat.

Dit is dan ook door RENAN volmondig erkend. Hoe weinig oorspronkelijkheid hij daaraan toekenne, de Moraal van het Evangelie blijft nogtans ook voor hem de hoogste schepping, die van het menschelijk geweten is uitgegaan, het schoonste côde of wetboek van het meest volmaakte leven, zoo als dit ooit door eenig Moralist is geschetst geworden.[2]) Maar, zóó gaarne als wij deze lofspraak overnemen en geheel tot de

---

[1]) Wij denken hierbij aanstonds aan PFANNER's Systema Theologiae Gentilium purioris.

[2]) „Peu originale en elle même, si l'on veut dire par là qu'on pourait avec des maximes plus anciennes la recomposer presque tout entière, la Morale Evangelique n'en reste pas moins la plus haute création, qui soit sortie de la conscience humaine, le plus beau côde de la vie parfaite qu'aucun Moraliste ait tracé." p. 84.

onze maken; zóó innig als wij ons moeten verheugen haar uit den mond eens schrijvers te vernemen, dien wij, naar onze overtuiging, toch meer onder de bestrijders dan onder de verdedigers des Christendoms hebben te rangschikken; zóó gaarne als wij daarin eene geheel onverdachte getuigenis der waarheid zouden blijven zien, ter gunste van het Evangelie afgelegd: - zóó zeer moeten wij ons gedrongen gevoelen te vragen: Is dat waarheid? - Kan die hooge lofspraak nog altijd gehandhaafd worden, wanneer de teekening, welke RENAN ons van JEZUS als Zedeleeraar gegeven heeft, niet gedefigureerd, maar zuiver historisch moet heeten, en volkomene waarheid behelst? En dan zeggen wij: Neen!

Reeds moet ons de bewijsvoering hoogst zonderling voorkomen, waarmede RENAN deze bewering zoekt te regtvaardigen. Het is waar, in de spreuken des Heilands wordt weinig oorspronkelijks gevonden, maar „JEZUS legde daarin een toon of accent vol van zalving, waardoor hij aphorismen weder nieuw maakte, die reeds lang vóór hem waren gevonden. De Moraal bestaat niet of laat zich niet zamenvoegen uit beginselen, die wat minder goed of wat beter en juister zijn uitgedrukt. Het is de poëzij van het voorschrift wat het beminnen doet, wat meer geldt dan het voorschrift zelve, als afgetrokkene waarheid genomen of gedacht." [1]) Waar is de schriftgeleerde of wijze, die

---

[1]) „Mais il y mettait un accent plein d'onction, qui rendait nouveaux des Aphorismes trouvés depuis longtemps. La Morale ne se

mij zoo vele onbestemde uitdrukkingen, als er in deze drie zinsneden voorkomen, zóó kan vertolken, dat zij een gezonden en deugdelijken zin opleveren? „Men kan bezwaarlijk ontkennen (zegt hij verder) dat de grondstellingen, welke door JEZUS aan zijne voorgangers ontleend zijn, in het Evangelie een geheel ander effect maken dan in de oude wet, in de Pyrké aboth of in den Talmud." Dit gelooven wij gaarne, of geven wij gereedelijk toe, maar de reden daarvan zoeken wij niet in het accent vol zalving, niet in „le ton qui fait la musique;" maar daarin dat de strekking dier voorschriften in JEZUS' mond waarlijk zoo veel edeler, verhevener en uitgebreider is geworden. Men legge b. v. het hoofdgebod des Euangeliums,[1]) hetwelk RENAN wel niet geheel onvermeld heeft gelaten [2]), maar toch geenerlei gezette overweging heeft waardig gekeurd: „Gij zult den Heer Uwen God lief hebben met geheel Uw hart, met geheel Uwe ziel, met geheel Uw verstand, en Uwe naasten als U zelven," naast die twee geboden, gelijk zij van elkander losgescheurd in de oude wet te lezen staan [3]); men legge ter vertolking van de liefde des naasten de onvergelijkelijk schoone gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan daarnevens; en men zal tot het inzigt komen

compose pas de principes plus ou moins bien exprimés. La poesie du précepte, qui le fait aimer, est plus que le précepte lui même, pris comme une vérité abstraite." p. 84.

[1]) Matth. XXII : 37—40. [2]) p. 224.

[3]) Levit. XIX : 18. Deut. VI : 5. X : 12. XXX : 6, 20.

dat JEZUS, in de taal van Israëls ouden Wetgever sprekende, het Mosaïsme tot het Christendom geadeld en verheven heeft.

JEZUS is in de bergrede en overal, waar wij hem in het eerste tijdperk na zijn optreden gadeslaan: un delicieux Moraliste, terwijl hij elders le fin et joyeux Moraliste genoemd wordt.[1]) En zóó karakteristiek als deze woorden zijn voor de beschrijving, welke RENAN van de eene helft van JEZUS' zedeleer geeft; zóó ongelukkig achten wij diezelfde Epitheta gekozen, om het waar en eigenlijk karakter der door JEZUS gepredikte zedeleer te doen kennen. Of ik bid U, is dat ook de indruk, dien de prachtige en plegtige bergrede met haar verdubbeld „Voorwaar!" zoo dikwerf gij die laast, bij U te weeg bragt? Is dat de reden, waarom zij, duizendwerf herlezen, nog telkens U boeit en treft met onweêrstaanbare kracht? Is dat de indruk van zijn: „Gij hebt gehoord dat van de ouden gezegd is: „Gij zult geen overspel doen" - maar ik zeg U, dat wie eene vrouwe aanziet om die te begeeren, die heeft alreede overspel met haar in zijn harte gedaan."[2]) Is dat de weêrklank van zijn woord: „Niemand kan twee heeren dienen. Gij kunt God niet dienen en den Mammon tevens!"[3]) Is dat de vertolking van zijn: „Bekeert U!" van zijn: „Ga heen en zondig niet meer!" En gij zegt met mij: Neen!

Gelijk JEZUS in deze eerste Periode als delicieux Moraliste verschijnt, zoo is dit deel van 's Heilands

[1]) p. 116. [2]) Matth. V: 27, 28. [3]) Matth. VI: 24.

levensgeschiedenis, onder zijne bewerking - RENAN heeft haar zelf dus genoemd - eene delicieuse Pastorale geworden.[1]) Overal waar die Leeraar der liefde verschijnt, ademt alles liefde, vrede, genot en vreugde. Hij had niets in zijn uiterlijk, wat naar gestrengheid zweemde. Hij had altijd de lippen tot een zoeten glimlach geplooid, en zijne zachte vrolijkheid openbaarde zich onophoudelijk in beminnelijke aardigheden. Hij ontweek de vreugde niet, maar nam gaarne een gezellig deel aan de vermakelijkheden der bruiloften.[2]) (Als bewijs daarvoor moet gelden, dat hij daaraan ook in de gelijkenis der wijze en dwaze maagden zijne beeldspraak ontleend heeft. Men zag den Messias aangelegen aan den disch, met den Tollenaar en de Courtisane aan zijne zijde. De vrouwen en kinderen, die eene soort van eerewacht vormden en hem overal, waar hij doortrok, door hun Hosanna geroep, menigen triumf bereidden, vergezelden hem overal.[3]) De eersten, inzonderheid de zwakken en gevallenen onder hen, het hart vol

[1]) „Toute l'Histoire du christianisme naissant est devenue de la sorte une delicieuse Pastorale. Un Messie aux repas de nôces, la coursisane et le bon Zachée appèlés à ses festins." p. 67.

[2]) „Il n'avait aucune affectation exterieure, ni montre d'austérité. Il ne fuyait pas la joie, il allait volontiers aux divertissements des mariages, p. 188. Sa douce gaieté s'exprimait sans cesse par des reflexions vives, d'aimables plaisanteries." p. 189.

[3]) „Les enfants et les femmes l'adoraient. Le reproche d'aliéner de leur famille ces êtres délicats, toujours prompts à être séduits, etait un de ceux, que lui adressaient le plus souvent ses ennemis. La religion naissante fut ainsi à beaucoup d'égards un mouvement de femmes et d'enfants." p. 191.

tranen en bij het bewustzijn van schuld, ras tot ootmoed gestemd, al het aantrekkelijke der deugd voor het eerst in zijnen omgang smakende, naderden vrijelijk tot hem; en de zachte en liefderijke Leeraar was aanstonds bereid aan ieder te vergeven, indien men hem slechts beminde.[1]) Men begrijpt aan den anderen kant ligtelijk, dat die teedere zielen in de bekeering tot zijne secte een gemakkelijk middel tot rehabilitatie vindende, zich met hartstogt aan hem hechteden.[2]) „Wel verre dat JEZUS het afkeurend gemompel, dat zijne verachting van de gevoeligheden des maatschappelijken levens deed opgaan, tot zwijgen zou hebben zoeken te brengen of te verzachten, scheen hij veelmeer, door menschen van een dubbelzinnig levensgedrag of die het voorwerp van minachting waren in de maatschappij, in bescher-

[1]) p. 186. „Le charmant docteur qui pardonnait a tous, pourvu qu'on l'aimait." p. 219.

[2]) „On conçoit d'un autre côté, que ces âmes tendres, trouvant dans une conversion à la secte un moyen de réhabilitation facile, s'attachaient à lui avec passion." p. 187. — Wij doen gaarne hulde aan de kieschheid, waarmede RENAN 's Heilands omgang met het vrouwelijke geslacht geteekend heeft, en zijn verre van bij hem den toeleg te vooronderstellen, om te dezen aanzien eene enkele smet op JEZUS' heilig karakter te werpen; toch is er hier en daar iets zinnelijks in zijne taal wat ons hindert. „Seulement il est probable que celles ci aimaient plus lui que l'oeuvre. Il fut sans doute plus aimé qu'il n'aima." p. 73. MARIA van Magdala werd van hare krankheid door den aanblik van JEZUS' kalme en reine schoonheid genezen. „JESUS par sa beauté pure et douce calma cette organisation troublée." p. 152. MARIA van Bethaniën „plaisait à JESUS par une sorte de langueur, et par ses instincts spéculatifs très développés," p. 342.

ming te nemen, zeker behagen te vinden, in dat op te wekken en daaraan voedsel te geven." Tot staving hiervan wordt gewezen op 's Heilands gezegde Matth. XXI: 31 en 32, [1]) op zijne vrijzinnige denkbeelden omtrent het vasten, en het verwijt dat JEZUS tot zijne volkgenooten rigt, dat zij JOANNES den Dooper een bezetene en hem een vraat en dronkaard hadden genoemd. [2])

Meest al deze bijzonderheden zijn op de Evangeliegeschiedenis gegrond en laten zich als zoodanig regtvaardigen, maar zij zijn door onzen Schrijver zóó te zamen geschaard, tot zulk een geheel verbonden, en in zulk een licht geplaatst, dat wij met de meeste gerustheid aan elken onpartijdige mogen vragen, of wij, indien wij zelven niet de Evangeliën hadden en JEZUS, alleen naar deze teekening ook als Moralist moesten beoordeelen, niet onwillekeurig tot de voorstelling zouden worden geleid, dat JEZUS, hoewel zelf onberispelijk, het toch met de veroordeeling der zonde, en de waardering van de eischen der zedelijkheid niet al te naauw en te streng genomen had? — Zoo ik wel zie, dan is op deze teekening van JEZUS' beeld de landaard van het volk, waartoe onze Schrijver behoort, niet zonder eenigen invloed gebleven. — „Hij schendt openlijk den Sabbath (zegt RENAN) en als men hem deswege beschuldigt, dan antwoordt hij: par de fines railleries. [3])

---

[1]) „Des publicains et des courtisanes vous précéderont dans le royaume de Dieu." p. 188. [2]) p. 189.

[3]) „Il violait ouvertement le sabbat, et ne répondait aux reproches, qu'on lui en faisait, que par de fines railleries." p. 226.

Nog eens M. H.! Is dat de heilige Menschen Zoon, zoo als hij ons op den Sabbath voor oogen staat, zijne beschuldigers rondom met toorne aanziende, tegelijk bedroefd zijnde over de verharding hunner harten?[1]) En gij zegt nogmaals: Neen!

Kon de beschouwing der eerste Periode van JEZUS' levensgeschiedenis - welke in de schildering eindigt van een Paradijsachtig of Hemelsch tooneel[2]) - maar al te ligtelijk tot het vermoeden leiden, dat JEZUS eene te laxe of rekkelijke Moraal gepredikt had: geheel anders wordt hij voor onze verbeelding geschilderd, waar wij hem in zijne tweede of laatste Periode te Jeruzalem voor oogen hebben Met geheele miskenning en verbreking van de éénheid des karakters, is JEZUS tot een geheel ander wezen geworden. Ce charmant Docteur, ce délicieux Moraliste is nu de stroeve en strenge Zedeleeraar, die de hardste, onnatuurlijkste, overspannen eischen tot de zijnen rigt, dien wij (om RENAN's eigene woorden weder te bezigen)[3]) dien wij, in zijn stout verzet tegen de

---

[1]) Mark. III: 5.

[2]) Eene schildering, die uit een artistisch en aesthetisch oogpunt beschouwd, hooge verdiensten heeft, en naauwelijks door een VIRGILIUS, CATULLUS of THEOCRITUS zou kunnen overtroffen worden, maar veelmeer en beter van RENAN's talent als Dichter dan als Geschiedschrijver getuigt. Zie p. 192—194.

[3]) „Bientôt dans sa hardie revolte contre la nature il devait aller plus loin encore, et nous le verrons foulant aux pieds tout ce qui est de l'homme, le sang, l'amour de la patrie, ne garder de l'âme et de coeur que pour une idée, qui se presentait à lui comme la forme absolute du vrai et du bien." p. 43. „Il

natuur, al wat menschelijk is, de inspraak des bloeds, liefde en vaderland onder den voet ziet vertreden. Het is nu le fin et joyeux Moraliste der eerste dagen niet meer, het is de sombere reus (le géant sombre) geworden, die zich gedurig meer van de geheele menschheid terugtrekt en verwijdert." [1]) „In zijne vlagen van gestrengheid ging hij zóó verre, van eene geheele onderdrukking van het vleesch te vorderen." „Zijne eischen kenden geene grenzen meer." [2]) Dezelfde JEZUS, die vroeger de kinderen omhelsd had, is nu het toonbeeld eener onnatuurlijke hardheid voor de zijnen geworden. „Met verachting van al de heilige banden, die menschen aan menschen hechten, wilde hij dat men niet zou bestaan dan voor hem, dat men niets zoude beminnen dan hem alleen [3]). De eigendom is verboden. Hoewel meerdere discipelen gehuwd waren, men trad niet meer in het huwelijk, zoodra men gerekend werd tot de secte te behooren. Aan het ongehuwde leven werd een hooge voorkeur toegekend. [4])

---

prèche hardiment la guerre à la nature; la totale rupture du sang. p. 309.

[1]) „Le sentiment âpre et triste de dégout pour la monde, d'abnegation outrée, qui caracterise la perfection chrétienne, eut pour fondateur non le fin et joyeux Moraliste des premiers jours, mais le géant sombre, qu'un sorte de pressentiment grandiose jetait de plus en plus hors de l'humanité, p. 312.

[2]) „Dans ces accès de rigueur il allait jusqu'à supprimer la chair. Ses exigences n'avaient plus de bornes," p. 313.

[3]) „Méprisant les saintes limites de l'homme, il voulait qu'on n'existat que pour lui, qu'on n'aimat, que lui seul." p. 312.

[4]) „La proprieté est interdite. Quoique plusieurs disciples fussent

In het huwelijk zelve werd de onthouding aanbevolen (als bewijs hiervoor moet strekken, dat dit althans de doorgaande leer van PAULUS geweest is.) Één oogenblik schijnt de Meester de zelfsverminking goed te keuren en te prijzen, waar die om den wille van het Koningrijk geschiedt." [1]) In één woord, Christelijke volkomenheid lost zich op in eene geheele miskenning van maatschappelijke toestanden, in eene tot het uiterst gedrevene verachting der wereld, [2]) in eene zelfsonthouding, welke naar het onmogelijke tracht. JEZUS' zedeleer is Monniksmoraal geworden, en de Anachoreet of de kloosterling zullen, naar deze beschouwing, de alleen ware Christenen zijn! [3])

Het zoude niet moeijelijk zijn M. H.! indien wij gehouden waren hier eene kritiek van al de opgenoemde bijzonderheden te leveren, aan te wijzen, hoe RENAN tot zulk een resultaat heeft kunnen komen. Deels, omdat hij letterlijk heeft opgevat, wat overdragtelijk moet verstaan worden; [4]) deels omdat hij de uitzondering tot regel heeft

---

mariés, on ne se mariait plus dès qu'on entrait dans la secte. Le célibat était hautement préféré." p. 307.

[1]) Ald. Matth. XIX : 12. Hij acht zoodanig gebod in overeenstemming met 's Heilands bevel: „Zoo uw oog u ergert trekt het uit en werp het van u!" En was dit laatste dan letterlijk of overdragtelijk te verstaan?

[2]) „On y sent cette espèce de convicium seculi, que JESUS affectionnait à l'imitation de JEAN BAPTISTE." p. 323.

[3]) „Le moine est ainsi, en un sens, le seul vrai Chrétien." p. 315.

[4]) De Hoogl. SCHOLTEN drukt teregt zijne bevreemding uit, dat een orientalist op de beeldspraak en de hyperbole der Oosterlingen

gemaakt en zoodanige eischen, welke door het gezond verstand der uitleggers reeds lang onder de localia of personalia waren gerangschikt, tot algemeen geldende voorschriften verheven heeft; gelijk hij, om slechts dit ééne voorbeeld te noemen, wat JEZUS tot den rijken jongeling spreekt, voor allen verbindend acht; deels, omdat hij JEZUS met eene schijnbaar zelfzuchtige bedoeling voor zich zelven laat vragen, wat tot de stichting van het Godsrijk en de uitbreiding van het Evangelie door JEZUS van de zijnen geëischt werd en geëischt moest worden; deels eindelijk, omdat hij vrijheid heeft genomen, om hetgeen hij in de Moedergemeente te Jeruzalem dacht te vinden, of in de brieven van PAULUS meende te lezen, tot den kring van JEZUS' discipelen reeds vóór zijnen dood over te brengen.[1]) Maar wij willen hem voor een oogenblik al zijne stellingen - waarvoor hij alleen voor de vierschaar eener gezonde Exegese verantwoordelijk blijft - gaaf laten behouden! Wij vragen dan alleen: wat is

---

zóó weinig acht geslagen heeft. Hoogstbelangrijke wenken, die ter wederlegging van RENAN op dit punt kunnen dienen, heeft dezelfde Geleerde in zijne Toespraak, bl. 23 vg. medegedeeld. Met het oog hierop is door het Haagsch Genootschap ter verdediging der Chr. Godsd. de Prijsvraag voorgesteld: „Bestaat er genoegzame reden, om, op grond eener, niet alleen Grammatikale, maar ook Historisch Kritische Verklaring van de Schriften des N. T., aan JEZUS en de Apostelen zoodanig eene geloofs- en zedeleer toeteschrijven, dat de overdrijving der Askese in de Christelijke kerk daaruit zou moeten worden afgeleid?"

[1]) RENAN had eene volkomene wederlegging zijner hier voorgedragene gevoelens kunnen vinden in het voortreffelijke werk van zijnen landgenoot A. SUDRE, l'Histoire du Communisme.

er nu geworden van dat hoogzedelijke Ideaal, waarop de menschheid door alle eeuwen heen in bewondering en verrukking zou blijven staren? Blijft nu het Evangelie nog langer het schoonste Côde van het meest volmaakte leven, zoo als dit ooit door eenig Moralist is geschetst geworden?

Hoevele hoogopgevoerde lofspraken RENAN ook voor JEZUS als Zedeleeraar over heeft, nergens komt de oppervlakkigheid zijns werks meer in hare jammerlijke naaktheid voor den dag; en hoe schitterend zijn talent, hoe edel of beminnelijk zijn karakter als mensch moge zijn, wij kunnen of mogen hem geenszins de geschiktheid toekennen, om de hooge voortreffelijkheid der Evangelische zedeleer geheel te doorzien of daaraan ten volle regt te laten wedervaren. [1]) Vergunt mij mijne gedachten hierover nog eenigzins nader te ontwikkelen!

Hoe afkeerig ook wij van Dogmatisme zijn - er bestaat toch, naar onze innigste overtuiging een naauw en onafscheidelijk verband tusschen Dogmatiek en Moraal, en de Evangelische zedeleer ontleent niet enkel daaraan het haar onderscheidend karakter, maar ook hare voortreffelijkheid treedt daardoor in het helderste

[1]) „Wat mij het meest getroffen heeft" (zegt de Heer DE CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE in zijn antw. op de vraag: Hoe moet het modern naturalisme bestreden worden? bl. 25) „in de reconstructie die RENAN ons geeft van het leven van JEZUS, is de volkomene afwezendheid van alle zedelijke begrippen, de algeheele miskenning van het zedelijk karakter van JEZUS en het zedelijk doel zijner werkzaamheid." — Al is dit zeer sterk gesproken, er ligt diepe waarheid in hetgeen hij tot staving van dit gevoelen heeft bijgebragt.

licht. Maar hoe zou RENAN een geopend oog daarvoor kunnen hebben, die het verband tusschen Theoretische waarheden en Zedelijke grondstellingen allerdiepst miskent; die, in zijn afkeer van alle dogmatiek, JEZUS zelven het hoogst meent te verheffen, als hij eene volslagene absentie van dogmen bij hem aanneemt, gelijk hij in volslagene kleurloosheid een der grondtrekken van JEZUS' ware en eigenlijke discipelen meent te zien. [1])

Wel heeft hij het begrip van God als Vader [2]) met eene ingenomenheid, die wij in hem huldigen, op den voorgrond geplaatst; wel gewaagt hij van de bewonderenswaardige zedeleer, welke JEZUS uit dit begrip heeft afgeleid; maar vruchteloos zoudt gij de ontleding dier zedeleer in hare hooge voortreffelijkheid zoeken. Hoeveel ware er te zeggen geweest van de troostvolle voorstelling, welke JEZUS van Gods vaderlijke Voorzienigheid ons geeft, in verband met de gezindheden des harten, welke daaruit voortvloeijen, en nagenoeg alles wat RENAN hier over heeft, lost zich op in de les

[1]) „JESUS n'eut ni dogmes, ni systeme. Pour être disciple de JESUS il ne fallait signer aucun formulaire, ni prononcer aucune profession de foi, il ne fallait qu'une seule chose, s'attacher à lui, l'aimer." p. 46. Ook in deze woorden ligt waarheid, maar overdrijving tevens. Dat JEZUS geene dogmatiek gegeven of gevorderd heeft, is even waar als met zijne hooge voortreffelijkheid als Godsdienstleeraar volkomen bestaanbaar. Wat daarentegen door RENAN en hier en elders, vooral in de slotbeschouwing dezes werks, in JEZUS voorondersteld wordt, ware hem grootelijks tot oneer geweest.

[2]) Hierover zal later in de achtste Voorlezing meer opzettelijk gehandeld worden.

eener volkomene zorgeloosheid, even alsof het „laissez faire" of het „dolce far niente" tot de zedelijke grondstellingen van het Evangelie behoord had.[1])

Nevens de Theologie in engeren zin, of eene waardige voorstelling van God, is de Anthropologie of de regte kennis van den mensch, gelijk ieder zal toestemmen, de basis eener deugdelijke Moraal. Maar zoekt bij RENAN, schoon wij geenszins willen beweren dat hij de menschelijke natuur te hoog heeft geplaatst; schoon de beschouwing of teekening, welke hij van de menschenwereld ons geeft, somber genoeg en donker gekleurd moet heeten,[2]) geen diepen blik in de zedelijke gesteldheid van het menschelijke hart, maar ook daarom geen levendig besef van 's menschen behoefte aan vergeving, aan vernieuwing en heiliging des gemoeds, geene voorstelling der zonde in hare onreinheid en strafwaardigheid. Verwacht niet dat het „roepen van zondaars tot bekeering," door hem als het groote en eigenlijke doel van JEZUS' roeping zal worden erkend. Van daar dan ook welligt, dat onze derde Evangelist slechts weinig sympathie bij hem vindt, waar deze den barmhartigen menschen Zoon gaarne met boetvaardige zondaars in aanraking brengt, en ongeveinsden zondenrouw ons teekent. RENAN heeft aan LUKAS verweten dat hij MARIA van

[1]) p. 168-171. „A quoi bon thesauriser? Le royaume de Dieu va venir. Vendez ce que vous possédez et donnez le en aumône, disait le Maître," p. 171.

[2]) De Heer BUSKEN HUET heeft mede in zijn beoordeelend Verslag aangaande dit werk (Gids, Nov. bl. 305) gewezen op RENAN's wantrouwen in de menschelijke natuur.

Bethaniën tot eene boetvaardige zondares heeft doen worden; toch wil hij ook de laatste in de geschiedkundige voorstelling behouden,[1] maar terwijl de zalving van JEZUS' voeten voor MARIA blijft bewaard, wordt la Courtisane aan JEZUS' zijde geplaatst aan den disch! Van daar dan ook, dat hij zich zoo moeijelijk in de ziel van den heiligen JEZUS kon verplaatsen, zoo als deze met de reinste droefheid het kwade bleef beschouwen en verfoeijen, ook waar hij den zondaar vergaf. Van daar dat hij in JEZUS, waar deze aan doemwaardige huichelarij het masker afligt, en aan Schriftgeleerden en Farizeën zijn verpletterend: „Wee U, gij geveinsden!" doet hooren, boven alles den grooten Meester in Ironie wil hebben bewonderd, die in het zieldoorvlijmende en sanglante van zijne Sarkasmen een SOCRATES of MOLIÈRE zelfs overtroffen heeft.[2]

Welk eene voorstelling heeft onze Schrijver van het wezen van alle ware deugd, en van vordering in heiligheid gehad? of welk eene beteekenis heeft hij achter het woord zelfverloochening in JEZUS' mond gezocht, dat hij het een der buitensporigste eischen

---

[1]) p. 186, 187 aant.

[2]) „Chefs d'oeuvre de haute raillerie, ses traits se sont inscrits en lignes de feu sur la chair de l'hypocrite et du faux dévot. Traits incomparables, traits dignes d'un fils de Dieu. Un Dieu seul sait tuer de la sorte. SOCRATE et MOLIÈRE ne font qu'effleurer la peau, Celui ci porte jusqu'au fond des os le feu et la rage. — Mais il était juste aussi que ce grand Maître en Ironie payât de la vie son triomphe." p. 334. — Uit een stylistisch oogpunt beschouwd, is deze plaats meesterlijk te noemen.

van JEZUS noemt, als deze bij de zijnen er op aandrong om zich zelven te verloochenen? [1])

Beroemt de Christelijke zedeleer zich op de zuiverheid harer beginselen; RENAN laat hier en daar duidelijk genoeg doorschemeren, hoeveel daarop zij af te dingen, als b. v. in de gelijkenis van den onregtvaardigen Rentmeester deze geprezen wordt (door wien zegt hij niet) omdat hij zich ten koste zijns Meesters vrienden uit de armen heeft gemaakt. [2]) Wel is het door hem ten volle erkend, dat JEZUS de waarde eener zedelijke daad veel meer in de gezindheid des harten dan in de uitwendige handeling heeft gezocht; doch een der schoonste plaatsen, waaruit dit het roerendst spreekt - de arme weduwvrouw haar penningske in de schatkist werpende - is onder zijne hand misvormd tot eene proeve van JEZUS' verregaande zucht om alles in de armen te prijzen, en alles in de rijken te berispen en te bedillen. [3]) Wel wordt JEZUS, die alle menschen als kinderen van denzelfden Hemelschen Vader beschouwd en als broeders bemind wil hebben, in edele vrijzinnigheid hoog boven eenen MOZES geplaatst, maar tot welk eene bekrompenheid wordt hij weder verlaagd, als hij den rijke smart laat lijden in de vlammen, om geene andere reden, dan dat hij rijk geweest is, en den arme, om geene andere verdiensten dan die zijner armoede, in den schoot van ABRAHAM

[1]) „Dépassant toute mésure il osait dire: „Si quelqu'un veut être mon disciple, qu'il renonce à soi même et me suive,"" p. 313.

[2]) p. 174. [3]) p. 339.

plaatst.[1]) Wel verzekert hij, dat JEZUS den grondslag eener blijvende zedeleer heeft gelegd, voor alle menschen en volken geschikt; maar wat hij met de eene hand heeft gegeven, neemt hij met de andere terug, als hij er bij herhaling op wijst, hoe sommige der door JEZUS gepredikte grondstellingen de kiem van het Fanatisme der middeleeuwen in zich droegen; [2]) en ten eenenmale onhoudbaar en onbruikbaar moesten worden bevonden in de menschelijke maatschappij.

RENAN heeft zeer wel de tegenspraak gevoeld, waarin hij zich hier en elders met zich zelven gewikkeld heeft. Hij heeft haar trachten op te heffen door de verklaring: „JEZUS heeft terwijl hij eene geheele omkeering van zaken in de menschenwereld voorspelde, tegelijk de beginselen verkondigd, waarop de maatschappij sedert achttien honderd jaren berust.” Zekerlijk dacht hij hierbij aan des Heilands gezegde: „Geef den Keizer wat des Keizers is en Gode wat Godes is!” - een gezegde, waarvan hij - hoewel het wederom van twee zeer verschillende zijden beschouwd wordt - den diepen zin en de blijvende waarde poogt in het licht te stellen. [3]) Maar dan, het celibaat, de vrijwillige armoede, de onthouding in het huwelijk - zijn dat de geprezene grondstellingen, die het bestaan der maatschappij sedert achttien eeuwen waarborgen?

Neen! zegt gij, maar RENAN heeft hierbij ook uit-

---

[1]) p. 175. [2]) „Plusieurs des recommandations qu'il adresse a ses disciples renferment les germes d'un vrai fanatisme, germes que le moyen âge devait développer d'une façon cruelle.” p. 326. [3]) p. 122 en p. 127.

sluitend aan de bergrede en die Aphorismen gedacht, welke nog geheel de kleur en het kenmerk van oorspronkelijke frischheid en onbedorvene zuiverheid dragen. Ik erken het: alles - gelijk ons ook uit de slotbeschouwing des Schrijvers blijkt - wat tot lof van JEZUS als Zedeleeraar gezegd kan worden, moet schier tot de bergrede worden teruggebragt,[1]) en hoeveel van haren inhoud bovendien meer aan HILLEL dan aan JEZUS toekomt, hebben wij weder vroeger reeds vernomen. RENAN zelf heeft tusschen de eerste en latere Periode in 's Heilands openbaar leven de scherpste afscheiding gemaakt. Maar die afscheiding - antwoorden wij weder - bestaat alleen in de phantazy des Schrijvers. Zoo JEZUS als rigorist moet veroordeeld worden, dan straalt dit rigorisme reeds in de bergrede door. Zoo JEZUS hard jegens de zijnen geweest is, voorwaar! niet van zijn kruis of door zijne laatste levensdagen, toen hij weende over Jeruzalem, zal ons dit zijn gepredikt geworden, maar het is aan den ingang zijner levensgeschiedenis, dat wij daarvoor naar de proeven zouden hebben te zoeken. En kunnen of mogen wij, al bestond zij werkelijk, zoodanige afscheiding laten gelden, waar het algemeen en blijvend oordeel over JEZUS' mindere of hoogere voortreffelijkheid als Zedeleeraar bepaald moet worden? Ik neem aan uit het waarlijk schoone gebed, waarmede de Koran geopend wordt [2]), eene geloofs- en zedeleer

---

[1]) „Le sermon sur la montagne ne sera pas dépassé," p. 447.

[2]) „In den naam van God, den Barmhartigen, den Ontfermer. Lof zij God, den Heer der werelden, den Barmhartigen, den Ont-

te construeren, welke in hare soort voortreffelijk mag heeten: zullen wij daardoor tot de juiste beoordeeling en waardschatting van MOHAMED's leer en den inhoud van den geheelen Koran geleid worden? Wanneer wij de Platonische Moraal met die van het Evangelie in vergelijking brengen, dan achten wij ons, als wij de slotsom onzes oordeels gaan opmaken, wel degelijk verpligt de excentrieke stellingen, welke PLATO bij de organisering zijner denkbeeldige Republiek ontwikkeld heeft, mede in rekening te brengen, waarin de goddelijke PLATO, in weerwil van het voortreffelijke dat hij ook dáár geleverd heeft, zoo verre beneden CHRISTUS komt te staan, als hij in zijne uitmuntendste Dialogen tot de reinheid en zuiverheid der Evangelie-Moraal allerdigtst was genaderd. Zóó ook hier. Niet enkele grepen uit JEZUS' voortreffelijkste Aphorismen mogen wij doen, maar het geheel moet aan den toets van ons oordeel onderworpen worden; en, indien dan RENAN's voorstelling Historisch waar en treffend gelijkend moest heeten, dan zou JEZUS CHRISTUS den welverdienden roem, dien hij vroeger als Zedeleeraar had verworven, later weder verloren en ten eenenmale verdonkerd hebben.

Doch waar zou ik het einde vinden, indien ik alzoo voortging, mij in bijzonderheden te verdiepen? Slechts

---

fenner! den Regter van den jongsten dag! U aanbidden wij, U roepen we aan om hulp en bijstand! Leid ons op den regten weg, den weg van hen, die deelen in Uwe gunst, die Uwen toorn ontgaan, en het spoor der dwaling mijden!" (Naar de vertaling van VAN DER PALM.)

op één punt wil ik U nog opmerkzaam maken, en dat dan Uw zelfstandig oordeel beslisse, wat er zij van mijne bewering, dat, indien RENAN's voorstelling in haar geheel als waarheid moest gelden, èn aan JEZUS als Zedeleeraar, èn aan de Evangelische zedeleer zelve hunne schoonste kroon zoude ontnomen zijn; dat alzoo RENAN het zóó hoog geprezene en verhevene Ideaal, gelijk het moest voortleven in de harten der menschen, met eigene hand gedood en vernietigd heeft.

Dit toch hebben wij tot hiertoe, met het hoogste regt, als de schoonste kroon der Christelijke Ethiek beschouwd, wat haar ook boven de wijsgeerige zedeleer een onbetwistbaren voorrang geeft, dat zij ons op het geheel eenig en volmaakte voorbeeld van onzen Heer en Heiland wijst, en hare schoonste en voortreffelijkste lessen, in een plastisch beeld verwerkelijkt, te aanschouwen geeft. En gij begrijpt, hoeveel zij van hare voortreffelijkheid zou verliezen, indien zij van haar begrip aangaande JEZUS als den zondelooze, zou moeten afstand doen. Gij zult beweren, dat niet RENAN voor het eerst aan JEZUS' hoofd dien stralen krans heeft zoeken te ontnemen, dat reeds PECAUT en zoo vele anderen hem daarin zijn voorgegaan. Gij hebt regt tot die bewering; doch met te meerderen nadruk moet ik er op wijzen, hoe zelfs diegenen onzer moderne Theologen, die het begrip eener absolute zondeloosheid hebben prijsgegeven, zich te meer hebben toegelegd om JEZUS en hetgeen er rein menschelijks in hem is, als den mensch bij uitnemendheid op den voorgrond te plaatsen, op wien wij nog altijd als het onovertroffen voorbeeld van

menschelijke deugd en zedelijke grootheid, met de innigste liefde en bewondering kunnen blijven staren. Maar nu, neemt het werk van RENAN in handen, volgt aandachtig zijne voorstellingen, en zegt het mij, of niet dat rein menschelijke hoe langer zoo meer in JEZUS verdwijnt, tot dat wij in hem (gelijk hij het zelf genoemd heeft) den somberen reus voor oogen hebben, die geene inspraak der natuur en des bloeds meer in zijnen boezem verneemt, die ons koud laat, gelijk hij hard is voor de zijnen; die gedurig verder uit den kring der menschheid terug treedt; op wien zelfs - zoó men waande dit nog te kunnen behouden, of daarmede zich te kunnen vergenoegen - het: „homo sum, nihilque humani a me alienum puto" [1]) niet langer van toepassing blijft; in wien niet enkel het Ideaal der menschheid is gestorven, maar die geheel heeft opgehouden het meest geschikte voorbeeld ter navolging te zijn. [2])

Zegt niet, dat JEZUS' zedeleer afgescheiden van deze zijne persoonlijkheid beschouwd kan worden, want die

---

[1]) „Ik ben mensch en niets wat menschelijk is acht ik vreemd aan mij."

[2]) „Zóó zijn er in het beeld van JEZUS de trekken gekomen van een dweeper en een asceet, van een bekrompen en eenzijdigen ijveraar, die de schoone wereld veracht, omdat hij ze niet kent, en die vermaningen en voorschriften geeft, waardoor het huisselijke en maatschappelijke leven niet frisch, rein en krachtig voor al wat goed en groot is, zou worden gemaakt, maar veeleer uitgedroogd en verlamd zou worden tot het jammerlijk bestaan eener monnikenorde. En zulk een Christus zou ons voorbeeld zijn?" De Hoogl. OPZOOMER, Openings-rede: Wat dunkt U van den Christus? bl. 15.

bewering zou door RENAN zelven, - indien gij het pleit voor hem wildet voeren - worden gewraakt. „Op het gebied van het zedelijke" zegt hij „is zeggen niets, is doen alles." Juist daaruit wil hij de onbetwistbare meerderheid des roems verklaard hebben, dien JEZUS boven JEZUS SIRACH en HILLEL verworven heeft, ofschoon beiden schier even verhevene Aphorismen hebben gepredikt als hij, omdat JEZUS de daad met het woord vereenigd heeft. „De palm" zegt hij „behoort aan hem, die magtig geweest is beide in woorden en in werken.[1]) Nu dan, wij willen, door RENAN geleid, JEZUS in zijne werken beschouwen, om daarbij te beoordeelen, naar welke grondbeginselen der zedelijkheid (altijd volgens hem) JEZUS, waar wij hem als wonderdoener zien optreden, gehandeld heeft.

Zekerlijk zal ook bij die beschouwing ons gevoel pijnlijk worden aangedaan; maar eene gedachte is vertroostend voor U en mij. Zoo het thans uwe overtuiging, even als de mijne is geworden, dat RENAN van zijn standpunt onmogelijk de lofspraak, die hij JEZUS als Zedeleeraar heeft toegekend, kan blijven handhaven, ook deze overtuiging zal weder in dit uur vaster zijn geworden: de CHRISTUS van RENAN, waarin de eenheid des zedelijken en menschelijken karakters als met gewelddadige hand verbroken werd, is geenszins de zuivere en getrouwe afspiegeling van den CHRISTUS der Evangeliën, maar, God zij geloofd! ook nog onze CHRISTUS niet!

---

[1]) „Le palme est a celui, qui a été puissant en parôles et en oeuvres, qui a senti le bien, et au prix de son sang l'a fait triompher," p. 93.

VIERDE VOORLEZING.

Jezus de Wonderdoener.

„Zoo immer de godsdienst van JEZUS onder het menschdom ging verkwijnen, het zou juist ter oorzake zijn dier handelingen, welke in hem hebben doen gelooven." [1]) Dit half voorspellende woord van RENAN zal in veler gemoederen weêrklank en toejuiching hebben gevonden. De geest onzes tijds neigt zóó sterk tot de geheele ontkenning van het wonder, dat wij reeds lang er aan gewoon zijn geworden alles wat in de Evangeliegeschiedenis daarnaar zweemt, op den toon der verzekerdheid, voor opsiering of verdichtsel te hooren verklaren. Maar zóó stoutmoedig als men is opgetreden met de stelling: „Geene wonderen meer!" zóó beschroomd is men tot hiertoe teruggeweken voor eene vraag, welke in 't belang van het geloof der menschheid niet onbeantwoord mag blijven, en door dit geschrift van RENAN, gelijk zij verdient, op den voorgrond is gebragt. Met eene, in mijn oog onverklaarbare, ligtvaardigheid heeft de Moderne Theologie zich maar al te zeer onttrokken aan de vraag: „Wat van Jezus zelven als Wonderdoener te denken

[1]) „Si jamais le culte de JESUS s'affaiblit dans l'humanité ce sera justement à cause des actes qui ont fait croire en lui," p. 258.

zij?" Was het, omdat zij op dit punt harer zwakheid bewust, met zekere huivering terugdeinsde voor het antwoord, dat, van haar standpunt, haars ondanks, op deze vraag zou moeten volgen? - Wat hiervan zijn moge - de mogelijkheid of onmogelijkheid des wonders bleef vooral in ons vaderland de spil, waarom de strijd op Theologisch gebied zich hoofdzakelijk bewoog. Men vergenoegde zich een beroep op de algemeene ervaring te doen, en daaruit zoo al niet de volstrekte onmogelijkheid, dan toch de inwendige onwaarschijnlijkheid aan te wijzen van hetgeen den hoofdinhoud zoo veler Evangelische geschiedverhalen uitmaakt. Men wees op het algemeene wondergeloof dier tijden. Men maakte er opmerkzaam op, dat JEZUS zelf slechts geringe waarde aan de wonderen had toegekend, of beweerde zelfs dat JEZUS zich nooit op zijne wonderen beroepen had.[1]) In elk geval „zóó oordeelde men" was bij zóó groote onzekerheid het bewijs, aan de wonderen ontleend, in de Apologetiek onhoudbaar en onbruikbaar geworden. En hiermede was dan ook de vraag naar de realiteit der wonderen zoo goed als beslist en afgedaan. Men behoefde zich weinig om die realiteit te bekommeren, daar men toch, het geloof aan de wonderen opofferende, in het wezen der zaak vol-

[1]) Zóó b. v. de Hoogl. OPZOOMER, de waarheid en hare kenbronnen, bl. 99, tegen wiens gevoelen ik in mijne Oratie, p. 46, het gevoelen van HASE (Dogmatik, s. 160) dien niemand van wonderzucht zal verdenken, heb overgeplaatst, met beroep op Matth. XI : 4 en Jo. X : 25. Ik vergenoeg mij thans alleen nog naar JEZUS' strafrede aan Bethsaïda en Chorazin te verwijzen, Matth. XI:20-24.

strekt **niets** verloor;[1]) daar toch de godsdienst, door JEZUS gepredikt, hiermede niets te maken had, en zoo wel de hooge voortreffelijkheid zijner zedeleer als de waarde van het voorbeeld, dat hij der menschheid achterliet, volmaakt dezelfde bleef. Men achtte zich alzóó volkomen geregtigd, de wonderen te laten rusten of op zijde te schuiven, evenals of deze niet beschreven stonden, of enkele schoone trekken, die 's Heilands menschelijk karakter in het beminnelijkste licht plaatsen, enkele treffende gezegden des Heeren daaruit te ligten, omdat men deze nog wel gebruiken kon of hoogst ongaarne zou missen. Liet zich zoodanige beschouwingswijze voor de vierschaar der wetenschap regtvaardigen? - Waarlijk! men behoeft nog geenszins van wonderzucht verdacht en beschuldigd te worden, als men zich zelven met gestrengheid rekenschap vraagt, wat er uit de ontkenning der wonderen volgt, en zulk eene Methode, als wij hierboven omschreven, als onhoudbaar veroordeelt. Dat er godsdienstige waarheden zijn, die niets van hare kracht, waarde of troost verliezen, b. v. dat God Geest, dat God Vader is, om het even of JEZUS wonderen hebbe gedaan of niet - wie zou het kunnen

---

[1]) „Er zal **niets te gronde zijn gegaan** (zegt de Hoogl. OPZOOMER t. a. p. bl. 90) dan de onredelijke verwachting, dat het zaad eener ware geestelijke Godsdienst niet kan worden uitgestrooid, zonder ook de vruchten van wonderen in de natuur voort te brengen." — Maar toch ook, volgens des Hoogleeraars eigen gevoelen, gelijk hij dit in zijne laatste Openingsredevoering ontwikkeld heeft, de mogelijkheid om eene deugdelijke en wetenschappelijke levensbeschrijving van JEZUS te beproeven of te leveren; en mij dunkt dit is toch meer dan **niets**.

weêrspreken of betwijfelen? Maar geldt hetzelfde ook van JEZUS' persoonlijkheid? Zou het van geringe beteekenis zijn, hoe hoog of hoe laag hij in onze schatting moet staan aangeschreven, zoo lang wij althans ons geen Christendom buiten en zonder CHRISTUS kunnen of willen denken? Zou het redelijk zijn de vraag te beantwoorden: „Wie JEZUS als mensch geweest is," zonder daarbij in rekening te brengen, welk karakter hij als wonderdoener heeft bekleed? Zonder een eenigzins bevredigend antwoord op de tweede vraag kan ook de eerste, kan ook de gewigtige en veel beslissende vraag: „Wat dunkt U van den Christus? op geene bevredigende wijze beantwoord worden.

Wil de scepsis op Historisch gebied niet tot het buitensporig uiterste komen (en zóó verre zijn PÉCAUT en RENAN niet gegaan, en voor zoo verre ik weet ook geen onzer Moderne Theologen) van in twijfel te trekken of te ontkennen, dat er ooit door JEZUS zulke teekenen zijn gedaan, zulke daden zijn verrigt, welke den schijn van het wonderbare hadden (mirabilia) of door zijne tijdgenooten voor wonderen zijn verklaard, dan laat zich de vraag onmogelijk afwijzen: welk eene rol de Heiland bij die vermeende wonderen vervuld heeft. En de Moderne Theologie heeft door de ontkenning van het wonder en al het wonderbare, niet - gelijk zoo velen in hunne oppervlakkigheid waanden en droomden - alles effen en gemakkelijk gemaakt, maar een der moeijelijkste Problemen doen geboren worden, waarvan wij twijfelen mogen of zij bij magte zal zijn ons eene voldoende oplossing te geven.

Eere zij daarom aan RENAN, dat hij de taak eener levensbeschrijving van JEZUS op zich genomen hebbende, zich ook verpligt heeft gerekend voor het minst deze oplossing te beproeven, en voor de beantwoording dezer hoogste teedere en moeijelijke vraag geenszins is teruggedeinsd. Zelfs ontmoeten wij hier en daar bij hem de trekken eener loffelijke onpartijdigheid. RENAN ontkent het niet, maar plaatst het zelfs op den voorgrond, dat men in JEZUS' dagen het bewijs, aan de wonderen en voorspellingen ontleend, wel degelijk als hoofdbewijs voor de waarheid eener goddelijke zending heeft doen gelden. [1]) Hij neemt mede aan (hoe gaarne hij ook tot een andere resultaat ware gekomen) dat de geheele Evangeliegeschiedenis, van MATTHEUS af tot JOHANNES toe, zóó van wonderen is doorvlochten, dat het onmogelijk wordt te ontkennen, dat JEZUS een aantal daden heeft verrigt, die voor het minst den schijn van het wonder gehad hebben; [2]) al acht hij zich niet in staat naauwkeurig te onderscheiden en als met den vinger aan te duiden, welke wonderen geheel en uitsluitend op rekening van de verdichtende Sage moeten gebragt worden, en in welke wonderen JEZUS heeft toegestemd een werkzaam aandeel te nemen. [3]) Zien wij thans of RENAN in de oplossing van het voorgestelde Probleem, d. i. om, bij de volslagene ontkenning van het wonder, het karakter van zijnen Held te redden - gelukkig geslaagd mag heeten.

---

[1]) p. 255. [2]) p. 266.

[3]) „Ou il a consenti à jouer un rôle actif," p. 259.

Welk een vernis men ook aan de woorden oplegge, waardoor zij eene zachtere beteekenis schijnen te erlangen, altijd zien wij ons hier tot het oude Dilemma dweeper of bedrieger terruggebragt. Ook RENAN, schoon worstelend in zijne boeijen, is aan dit Dilemma niet kunnen ontkomen. Opmerkelijk is het na te gaan, in welke bogten hij zich gewrongen heeft, om zoo wel het een als het andere te ontduiken; hoe hij nu eens meer naar de eene dan naar de andere zijde overhelt, maar zonder den kring, die er om hem heen getrokken is, te kunnen overschrijden of verbreken. En wat is de uitkomst van al deze pogingen? Dat wij een treurig en vreemdsoortig mengsel van bijgeloof en vroom bedrog, waarvan het laatste welligt nog de overhand behoudt, in zijn Christusbeeld zien te zamen gevloeid.

JEZUS en zijne jongeren hebben geheel ter goeder trouw [1]) in het wondergeloof hunner tijdgenooten gedeeld. Dit laten wij gereedelijk gelden; maar hoe weinig strookt nu daarmede zijne bewering, dat JEZUS gedwongen is geweest, of zijne zending er aan te geven, of als Thaumaturg op te treden. [2]) Vooronderstelt zoodanige keuze, zoodra zij tot de bewustheid komt, niet al aanstonds zekere bewustheid van het daar achter of daar onder schuilende en verholene bedrog? Bovendien moet de waarheid van het hier beweerde ten sterkste door ons ontkend worden. JOANNES de dooper is als

---

[1]) „Avec une parfaite bonne foi," p. 255.

[2]) „JESUS dut donc choisir entre ces deux partis, ou renoncer à sa mission, ou devenir thaumaturge." p. 257.

Godsgezant opgetreden, zonder wonderen te verrigten. Hij zag of erkende alzoo de noodzakelijkheid niet, zonder dit terug te gaan en het doel zijner zending verloren te achten. Volgens het geloof der Christenen had JEZUS in de luisterijke teekenen die hij verrigte, een getuigenis boven JOANNES; volgens RENAN, hoe weinig deze ook overigens met den wegbereider des Heeren is ingenomen, heeft JEZUS hierin beneden den Dooper gestaan. MOHAMED gaf zich uit voor den Profeet des Allerhoogsten bij uitnemendheid; maar met eene waarheidsliefde en opregtheid, die wij in hem moeten waarderen, beleed en erkende hij, dat het vermogen der wonderen hem was ontzegd. Ook hij zag of erkende alzoo de noodzakelijkheid van zoodanige keuze niet; maar is RENAN's voorstelling waar en gegrond, hoe hoog hebben wij dan den Profeet van den Islam hierin boven den Profeet van Nazareth te plaatsen!

Dat JEZUS op dit punt niet minder goed - of ligtgeloovig dan zijne tijdgenooten zal geweest zijn, vindt RENAN allezins verklaarbaar en natuurlijk in iemand, die niet het flaauwste begrip toonde te hebben van eene Natuur, welke door vaste en geregelde wetten bestuurd wordt. [1]) Hij meent zelfs de proeven eener groote mate van ligtgeloovigheid in sommige kleine bijzonderheden der Evangelische verhalen te ontdekken; als dat JEZUS zelf gewaar werd, dat er bij de aanraking zijns kleeds kracht van hem was uitgestroomd. Voorts

---

[1]) „JESUS n'avait pas la moindre idée d'un ordre naturel règlé par des lois." p. 257.

acht hij het geenszins van waarschijnlijkheid ontbloot, dat JEZUS' aanblik of de oplegging zijner handen, of een woord vol zachtheid en majesteit van zijne lippen, bij sommige ziekten, uit zenuwlijden ontstaan, van hoogst weldadigen invloed kan geweest zijn, en eene onmiddellijke genezing of verzachting der kwaal kan hebben ten gevolge gehad, hetwelk alzoo JEZUS natuurlijk weder in het geloof aan zijne eigene wondermagt heeft moeten versterken (wij stellen in eene tusschenrede hier tegenover, dat even natuurlijk nog veel meerdere mislukte proeven JEZUS' vertrouwen op zijne eigene wondermagt aan het wankelen zouden hebben moeten brengen), en volgens RENAN ware het hard en wreed in JEZUS geweest, aan de kranken, die tot hem kwamen gevloden, zoodanige verligting of oogenblikkelijke opheffing hunner smart te onthouden, die hij bij ervaring wist in zijne magt te hebben.[1])

Dit is zekerlijk nog de dragelijkste voorstelling, die men bij eene volslagene ontkenning van het wonder, aan JEZUS' handelingen geven kan. Zij dient zekerlijk het best om de goede trouw van JEZUS te redden, maar op welk een lagen trap van verstandelijke ontwikkeling heeft hij dan gestaan! Wij willen hierbij niet eens daarop gedrukt hebben, dat hij geen flaauw begrip zal hebben gehad van eene Natuur, welke door geregelde

---

[1]) „Convaincu, que l'attouchement de sa robe, l'imposition de ses mains faisaient du bien aux malades, il aurait été dure, s'il avait refusé a ceux qui soufraient, un soulagement qu'il était en son pouvoir de leur accorder." p. 261.

wetten bestuurd wordt. Maar welk eene beperktheid van doorzigt, welk een graad van ligtgeloovigheid duidt het aan, dat hij zelf de dupe zal zijn geworden van verschijnselen, welke hem het voorkomen eens wonderdoeners gaven en niet in werkelijkheid bestonden; en dat zoo vele mislukte proefnemingen, als uit den aard der zaak moesten volgen, niet eens in staat zullen geweest zijn, hem van deze wonderzucht, van het ziekelijk geloof aan zijne eigene wonderkracht te genezen!

Maar het is er verre af, dat dit de ware en eigenlijke bedoeling des Schrijvers zoude geweest zijn. Reeds vroeger waren wij voorbereid op hetgeen wij, naar zijne zienswijze, in dit Hoofdstuk,[1]) bij de beschouwing van JEZUS als Wonderdoener noodwendig moesten verwachten. Na JEZUS' lof als Zedeleeraar vermeld te hebben, beperkt hij die lofspraak niet weinig door er aanstonds op te laten volgen: „JEZUS zal later niets, wat waarlijk duurzaam is, daaraan toevoegen. Wat zeg ik? In zekeren zin zal hij het aan blaam en berisping prijs geven. Ieder idee eischt om wèl te kunnen slagen, zekere offers. Men treedt nooit zonder eenige smet het strijdperk des levens uit. Het goede te begrijpen is niet genoeg; men moet het ook trachten te verwerkelijken onder de menschen. Daartoe zijn minder zuivere middelen en wegen onvermijdelijk. Gewis! indien het Evangelie zich beperkte tot enkele hoofdstukken van MATTHEUS en LUKAS, het zou volmaakter zijn, en niet aanleiding tot zoo vele tegenwerpingen opleveren als nu.

---

1) Chap. XVI. Miracles.

Maar zou het zonder wonderen de wereld bekeerd hebben? — Ware JEZUS gestorven op het tijdstip, waarop wij thans met onze beschouwing staan, er zoude in zijn leven niet zulk eene bladzijde zich voor ons ontvouwen, welke ons gevoel beleedigt; maar, grooter nog in het oog van God, zou hij onbekend zijn gebleven bij de menschen." [1]) Wat er in deze woorden nog duister mogt kunnen schijnen, ontvangt zijn licht van hetgeen thans wel noode en met zekeren weêrzin, maar toch verstaanbaar genoeg gezegd moet worden.

Steeds duidelijker laat hij het doorschemeren, dat JEZUS eigenlijk meer geweten, beter en helderder gezien, hooger gestaan heeft dan zijne tijdgenooten stonden, hetwelk nu weder niet anders dan ten koste zijner goede trouw verklaard kan worden. RENAN vooronderstelt, (hoewel het bewijs daarvoor geheel in de geschiedenis ontbreekt) dat JEZUS eerst laat, en geheel tegen zijnen wil als Wonderdoener is opgetreden, [2]) en dat de hem toegekende wonderkracht een brevet is geweest, hem door zijne tijdgenooten opgedrongen, 't welk hij wel, zonder veel tegenstand te bieden, aanvaard heeft, maar zonder dat hij er hoogen prijs op stelde, of deze meening aangaande zich zocht te bevorderen; dat hij, zwichtende voor den geest des tijds, daaraan zijns ondanks heeft toegegeven, omdat het bij hem vast stond, dat hij langs geen' anderen weg en door geene andere middelen het doel dat hij zich had voorgesteld, zou kunnen bereiken. [3])

---

[1]) p. 91 et 92.

[2]) „JESUS ne fut thaumaturge que tard et à contre coeur." p. 264.

[3]) „Il est donc permis de croire qu'on lui imposa sa réputation de

Ligt hier reeds de bedenking voor de hand, dat JEZUS alzoo volgens den stelregel der Jezuiten, „dat het doel de middelen heiligt" zal hebben gehandeld; die bedenking erlangt nog meerdere kracht, als RENAN niet onduidelijk laat bemerken, dat JEZUS het lagere standpunt, waarop de eenvoudige Galileërs, in vergelijking van de inwoners van Jeruzalem en de Joodsche grooten, stonden, tot bereiking van zijn doel misbruikt heeft. HERODES begeerde JEZUS' wonderen te zien, maar met zijn gewoon beleid (avec son tact ordinaire) weigerde JEZUS dit. „Hij wachtte zich wel zich bloot te geven aan eene ongodsdienstige wereld, die niets anders bedoelde dan zich met hem of te zijnen koste te vermaken." Dit zullen wij gaarne onderschrijven, maar nu... „Hij beoogde alleen het volk voor zich te winnen. Hij bewaarde voor de eenvoudigen zoodanige middelen, als alleen voor hen goed waren, als alleen voor hen konden dienen." [1]) Welk een diepen blik vergunt de Schrijver ons hier in zijne ware meening en bedoeling, en, zoo als hij het zich gedacht heeft, tegelijk in het karakter van JEZUS te slaan!

Meent gij welligt, dat deze woorden ook een andere en gunstiger uitlegging toelaten? - Houdt dan wel in het oog, dat zij niet alleen en op zich zelve staan,

---

thaumaturge, qu'il n'y resista pas beaucoup, mais qu'il ne fit rien non plus pour y aider" p. 265. „Telle est la faiblesse de l'esprit humain, que les meilleures causes ne sont gagnées d'ordinaire que par de mauvaises raisons." p. 258.

[1]) „Il n'aspirait à gagner que le peuple; il garda pour les simples des moyens, bons pour eux seuls." p. 322.

maar in verband moeten beschouwd worden met de doorgaande opvatting en beschouwingswijze des Schrijvers: dat JEZUS zijns ondanks zich er toe verlaagd en vernederd heeft, om eene rol te spelen, die hem tegen de borst stiet, waaraan hij meende zich niet te mogen onttrekken, doch welke elken dag voor hem ondragelijker werd. Zoo omtrent RENAN's ware bedoeling nog eenige twijfel kon bestaan, dan ware het meer dan voldoende ons op de verklaring te beroepen, welke hij aan de opwekkingsgeschiedenis van LAZARUS gegeven heeft.

Ging het U, gelijk mij M. H! dan werdt gij onder de lezing van dit geschrift bijkans nergens pijnlijker, dan te dezer plaatse, aangedaan, en hadt gij moeite een luiden uitroep van verontwaardiging te bedwingen. Het mag wel een triumf heeten, dien de Evangelische geschiedschrijver op eene alles betwijfelende kritiek behaald heeft, dat het zelfs RENAN onmogelijk geweest is, in het aandoenlijk schoone Elfde Hoofdstuk van JOANNES' Evangelie enkel verdichting te zien. Ook door zijn hart heeft de stem geklonken: „dit kan onmogelijk verdicht, hier moet de ondergrond eene historische waarheid zijn!" Hij komt dan ook voor zich zelven tot het resultaat, dat dit verhaal niet tot den Cyclus der gewone wonderverhalen kan gebragt en gerekend worden; dat wij kennelijk hier het verhaal van eenen ooggetuige vóór ons hebben; dat alzoo niets anders overblijft dan aan te nemen, dat werkelijk te Bethaniën een feit heeft plaats gehad, 't welk in het oog der omstanders als eene opwekking uit de dooden

heeft gegolden. [1]) Hij zag zich alzoo genoopt naar eene natuurlijke verklaring te zoeken, en in de manier van den Hoogl. PAULUS te Heidelberg (verongelukter gedachtenis!) op nieuw eene uitleggings-theorie te huldigen en in het leven terug te roepen, welke, sedert STRAUSS ten doode gewijd, voor goed gestorven en begraven scheen. Maar hij is daarin zóó ongelukkig geslaagd, dat hij voor zijn eigen naam, voor de eer van zijn geschrift, wenschen mogt deze bladzijden niet geschreven te hebben, of ze nog met eigen hand er te kunnen uitscheuren en ten vure te doemen.

Het zusterpaar van Bethaniën, MARTHA en MARIA, zullen zich door hare zucht om den aangebeden Meester nog hooger te verheffen, en de spanning der onzekerheid te doen eindigen, hebben laten verleiden, om het onedelste en onwaardigte bedrog te spelen. LAZARUS, welligt van blijdschap over JEZUS' komst van den oever des doods tot het leven teruggeroepen, maar nog altijd doodelijk bleek ten gevolge zijner krankheid, zal zich door zijne zusters hebben laten overreden, om, zich in grafdoeken gewikkeld in de ruime kamer van het familie graf te doen opsluiten, en op JEZUS' stem daaruit weder te verrijzen. [2]) De zóó hartstogtelijke uitroep der zusters: „Heer! indien gij hier waart geweest,

[1]) „Nous pensons qu'il se passa à Béthanie quelque chose, qui fut regardé comme une résurrection." p. 360.

[2]) p. 361. „Peut être LAZARE, pâle encore de sa maladie se fit il entourer de bandelettes comme un mort et enfermer dans son tombeau de famille." p. 136. — „LAZARE et ses deux soeurs purent aider un de ses miracles à s'éxecuter" — p. 362.

mijn broeder zou niet gestorven zijn!" zal alzoo tot eene inleiding hebben moeten dienen, zal de Proloog geweest zijn van het Comisch- Tragische spel, dat nu volgen moest. JEZUS zelf, toen hij tranen stortte bij het graf van zijnen vriend, toen hij de oogen ten Hemel sloeg, en zijnen Vader dankte, omdat Hij hem altijd hoorde, was, zoo al niet de onheilige bedrieger, dan toch de bedrogene en, met al de omstanders, de dupe van het onheilige spel, dat hier gespeeld werd. M! H! Is de Evangelie-geschiedenis in één harer schoonste partijen, door één harer openlijke bestrijders en aanvallers ergens zóó verminkt en mishandeld als hier door RENAN is geschied? — Dat hij BAUR's gevoelen omtrent de opwekking van LAZARUS, volgens hetwelk de in omloop zijnde verhalen van dooden-opwekkingen zich hier in één eminent wonder zouden geconcentreerd hebben, onaannemelijk heeft gekeurd: dit begrijpen wij volkomen, omdat alzoo in het roerend schoone en tegelijk kunsteloos eenvoudige verhaal de kunst der verdichting, tot eene ongeloofelijke hoogte opgevoerd, haar toppunt zoude bereikt hebben. Maar toch.... indien wij van tweeën één moesten kiezen: duizendmaal liever, zeggen wij, dan nog het gevoelen van BAUR boven zulk eene gedrogtelijk onnatuurlijke verklaring omhelsd, welke de nagedachtenis van het huisgezin van Bethaniën met schande overlaadt, en op JEZUS' karakter het twijfelachtige licht doet vallen, of wij in hem den sluwen en onheiligen bedrieger of den onnooselen bedrogene moeten zien!

Het is zóó M. H.! RENAN heeft zich wel gewacht

het uit te spreken: dat JEZUS in dit geheim vooraf zoude zijn ingewijd geweest, en wij worden alzoo wel genoopt bij het graf van LAZARUS aan JEZUS veel meer als een bedrogene dan als een bedrieger te denken. Maar is het denkbaar, dat de sluijer des geheims ook daarna niet voor JEZUS zoude zijn opgeheven, en behoudt niet alzoo de beschuldiging al hare kracht, dat deze zich het grootste der hem toegekende wonderen, tot verheerlijking zijns naams, heeft laten toedichten, waar het zijn eerste pligt ware geweest het bedrog te ontmaskeren? En ook deze beschuldiging, al werd zij niet met ronde woorden geuit, heeft aan RENAN in volle klaarheid voor den geest gestaan. Hij heeft haar geheel doorzien, maar zich onmagtig tevens gevoeld, om haar te weêrleggen of JEZUS' eer te redden. Of wekt hij zelf niet het vermoeden bij ons op, dat JEZUS ook bij dit bedrog, niet enkel lijdend maar ook handelend persoon zal geweest zijn, wanneer wij tot dit verhaal worden ingeleid met de woorden: „JEZUS was zich zelf niet meer. Niet door zijne eigene schuld, maar door de schuld der menschen had zijn geweten iets van zijne oorspronkelijke zuiverheid verloren. Ten einde raad, tot het uiterste gedreven, behoorde hij niet meer zich zelven toe. Hij onderging (subissait) de mirakelen, d. i. hij liet toe dat de wonderen aan hem werden toegekend, veel meer dan dat hij die zelf verrigtte." [1]) Niet minder beteekenisvol zijn de woorden,

[1]) „JESUS n'était plus lui même. Sa conscience par la faute des hommes et non par la sienne avait perdu quelque chose de sa limpidité

waarmede hij van dit Evangelisch verhaal afscheid neemt: „Wat JEZUS betreft, hij was niet meer meester dan de H. BERNARD of de H. FRANCISCUS van Assisi om de wonderzucht der menigte en van zijne eigene discipelen te beteugelen. De dood ging hem, trouwens, binnen weinige dagen zijne goddelijke vrijheid weder schenken en hem ontrukken aan de noodlottige (fatale) noodwendigheden van eene rol, die met elken dag nieuwe en grootere eischen tot hem rigtte, en moeijelijker was vol te houden." [1]) Wat anders leest gij in deze regelen M. H.! wanneer wij dit in de taal der negentiende eeuw, in goed Nederduitsch overbrengen dan: dat de dood JEZUS nog even tijdig heeft weggenomen, want dat het anders onvermijdelijk ware geweest, dat hij, die in zijn wondergeloof met zelfbedrog was begonnen, geheel als bedrieger zou hebben moeten eindigen? En met het oog op de hier gegevene voorstelling en verklaring der opwekkings-geschiedenis van LAZARUS, met het oog op zoo vele andere door ons aangehaalde plaatsen, moeten wij vragen: Was JEZUS die tweede Phase of Periode, indien wij de voorstelling van RENAN wilden geldig keuren, niet werkelijk reeds ingetreden?

Maar RENAN slaat ons den maatstaf des oordeels uit

---

primordiale. Desespéré, poussé à bout, il ne s'appartenait plus. — Il subissait les miracles, que l'opinion exigeait de lui plus, qu'il ne les faisait." p. 360.

[1]) „La mort, d'ailleurs, allait dans quelques jours lui rendre sa liberté divine, et l'arracher aux fatales nécessités d'un rôle, qui chaque jour devenait plus exigeant, plus difficile à soutenir." p. 363.

de hand, indien wij dien, naar de eischen en uitspraken onzer negentiende eeuw, op den Christelijken voortijd, of den persoon van den Stichter des Christendoms wilden aanleggen. [1]) Hij dringt ons op het groote onderscheid der tijden te letten. Hij maakt er ons opmerkzaam op, hoe geen onpartijdige de persoonlijke deugden of verdiensten van eenen BERNARD van Clairveaux of FRANCISCUS van Assisi zal miskennen, omdat dezen aan wonderen hebben geloofd, of gezegd worden zelven wonderen verrigt te hebben. En wij zijn gereed dit onderscheid der tijden ten volle te laten gelden, indien men dit slechts niet, gelijk in onze dagen maar al te veel geschiedt, tot een uiterste drijve, waartegen ons zedelijk- en waarheidsgevoel evenzeer zich verzet. Wij weten wat tot verschooning van het zoogenaamde vrome bedrog der eerste Christenen gezegd wordt, en ook gezegd mag worden; en wij hebben evenzeer die verschooning gereed. Doch men verge ons daarom niet zelfs goed te keuren of te prijzen, wat wij in onze dagen, naar onze begrippen van zedelijkheid, als doemwaardig bedrog zouden moeten veroordeelen. Het kan inderdaad niet moeijelijk zijn het diepvernederde en laaggezonkene Christusbeeld weder tot dezelfde hoogte op te schroeven, waarop de Roomsche kerkheilige of de Missionaris der Middeleeuwen heeft gestaan. Het is voorwaar! eene schrale lofspraak, dat JEZUS in elk geval boven eenen SIMON den toovenaar of een APOLLONIUS van Thyane geplaatst moet worden, [2]) of dat de Thau-

---

[1]) p. 258. p. 267. [2]) p. 267.

maturg, en de schaduw, welke daardoor wordt geworpen over zijn beeld, wel nimmer den voortreffelijken Moralist en Godsdienstleeraar zal kunnen te niete doen. [1]) Dit laatste - gelijk ons reeds uit de voorgaande voorlezing moet gebleken zijn - is maar ten halve waar, en noch het een noch het ander is bevredigend voor ons verstand en gevoel beide. Dit is het standpunt niet - ik zal niet zeggen - waarop de Zone Gods en der menschen, die ook in zijne wonderen zijne heerlijkheid heeft geopenbaard, en ons den Vader te aanschouwen gaf, eeuwen lang in de schatting der menschheid heeft gestaan; want RENAN zal er roem op dragen het afgodsbeeld met zijn altaar te hebben nedergeworpen. Maar alle metaphysische onderscheidingen omtrent JEZUS' hoogere natuur hierbij latende rusten, zeg ik alleen: Dit is het standpunt niet, waarop JEZUS, zelfs als mensch, in onze schatting moet blijven staan, zullen wij zijne beginselen der zedelijkheid als de onze erkennen en overnemen; zullen wij nog langer, als zijne volgelingen, hem als onzen Heer en Meester blijven eerbiedigen. [2]) Wij kunnen ons onmogelijk hier met eene halve verschooning vergenoegen. Wij dienen te weten of JEZUS' gedrag en karakter op dit punt geregtvaardigd kunnen worden, zal er op de zóó gewigtige vraag: „Wat dunkt U van den Christus?" een geruststellend antwoord mogelijk zijn. En wanneer de

---

[1]) „Aussi l'exorciste et le thaumaturge sont tombés; mais le réformateur religieux vivra éternellement." p. 268.

[2]) De Hoogl. OPZOOMER heeft in zijne Openingsrede bl. 26, de

blaam door RENAN's teekening op het Christusbeeld geworpen, als onuitwischbare vlek daarop moest blijven kleven, dan vragen wij, met al den ernst der droefheid aan ieder waarheidlievend gemoed: of JEZUS als mensch aan alle volgende tijden tot een waardig voorbeeld zou kunnen blijven verstrekken? Gelijk het antwoord op deze vraag ontkennend moet zijn, zóó

---

woorden herhaald, die hij reeds elders had gesproken: „Voor ons is CHRISTUS in geen geval de wonderdoener meer, maar wel de groote Godsgezant, wiens woorden ons nog het rigtsnoer des levens zijn." Ik had op deze plaats reeds in mijne Rectorale Oratie p. 56, ann. 24, (cetera quoque incerta reddi) het oog, en ik zie te minder reden om het daar geschrevene terug te nemen, daar de verschijning van het boek van RENAN zelve, de juistheid mijner inzigten bevestigd heeft; daar hetzelfde wat ik dáár heb betoogd, maar wat tot hiertoe van de zijde onzer moderne theologen slechts noode erkenning heeft gevonden, ook in deze Openingsrede beweerd wordt: „dat alles in de Evangeliegeschiedenis zóó naauw te zamen hangt, dat zelfs de wonderverhalen zóó vast met al het overige zijn ineengeweven, dat het uitrukken der hoofddraden het geheele weefsel uit elkaâr doet vallen." bl. 39. Maar juist daarom acht ik het onmogelijk den Wonderdoener en den verheven Godsgezant, zóó scherp van elkander te onderscheiden, dat wij den een verliezende den anderen gaaf behouden. Indien ik dan op dit punt tegen over mijn' geachten Ambtgenoot sta, het is voorwaar niet, omdat ik in het wonder als zoodanig behagen vinde, of van het wondergeloof het heil der wereld verwacht, maar het is veelmeer, omdat steeds dieper bij mij de overtuiging zich gevestigd heeft, hoe, bij zoodanige ontkenning, schier alles zich oplost in onzekerheid en twijfel; en gelijk ik zijne redenering tegen over RENAN nagenoeg met onverdeelde instemming heb gelezen, zoo heeft zijne Openingsredevoering niet weinig bijgedragen om mij in deze overtuiging te versterken en te bevestigen.

ontzeggen wij mede aan RENAN het regt, om aan JEZUS op het gebied der zedelijkheid den hoogsten palm toe te kennen, als die magtig geweest is, beide in woorden en in werken; want wie in JEZUS zulk eenen wonderdoener ziet, gelijk hij hem voor ons oog geschilderd heeft, dien wij meer nog met zekeren weêrzin dan met bewondering aanstaren, die moge JEZUS' woorden blijve roemen, maar hij zwijge liefst van zijne werken, welke eerder in den nacht der vergetelheid verdienden gedompeld te zijn, dan door alle volgende geslachten hemelhoog geprezen en verheerlijkt te worden.

„Neem die wonderen weg!" hooren wij ROUSSEAU uitroepen „en ik zal voor hem nederknielen." Gelooft, zeggen wij, dat JEZUS daden der magt en der liefde heeft verrigt, welke Uw en mijn beperkt begrip en vermogen te boven gaan; en zijne eer behoeft niet gered te worden, want zij is onbezoedeld gebleven. Wat zeg ik? van verhoogden glans omstraald staat het beeld van hem, die goeddoend en zegenend het land is doorgegaan, en ook hierin het beeld zijns Vaders was, voor ons oog te blinken; en wij zinken aan zijne voeten neêr met den uitroep: U behoort de palm des roems, die boven alle stervelingen magtig geweest zijt beide in woorden en in werken!

VIJFDE VOORLEZING.

Jezus de Christus.

Hebben wij tot hiertoe de vraag: „Wat dunkt U van den CHRISTUS?" meer van ter zijde beschouwd, zij moet in dit uur, in haren meest eigenlijken zin door ons overwogen worden. RENAN heeft de historische beteekenis van het hoofd- of gronddenkbeeld, dat het Christendom in het aanwezen riep, dat daaraan den naam en het onderscheidend karakter gaf, die het eeuwen lang in tegenstelling van andere godsdiensten heeft gedragen, geenszins verloochend; maar dit denkbeeld van zijn standpunt, en naar zijne inzigten verklaard. Hij heeft bovendien in twee Hoofdstukken [1]) waarin hij handelt over de plaats, die aan JEZUS in de wereldgeschiedenis toekomt, en den kring der denkbeelden, te midden waarvan JEZUS zich bewoog, den oorsprong en den ontwikkelingsgang der Messias-idee ontvouwd; en voor dat wij in den spiegel, dien hij ons voorhoudt, zijn Christusbeeld gaan aanschouwen, hebben wij hierop onze aandacht te vestigen.

Wij vinden aan den aanvang dezer beschouwing het

---

[1]) Chap. I. Place de Jesus dans l'Histoire du monde; en Chap. IV. Orde d'Ideés au sein duquel se dévéloppa Jesus.

ons bekende lievelingsdenkbeeld des Auteurs terug, dat aan het Semitische ras de glorie toekomt, schepper van de Godsdienst der menschheid te zijn geworden, gelijk onder al de Semitische nomaden-stammen de kinderen of zonen Israëls eene plaatsc der eer bekleeden. Wat aan dit volk in onderscheiding van andere volken zulk een eigenaardig karaker geeft - het Profetisme - wordt overeenkomstig de opvatting en inzigten des Schrijvers met breede trekken beschreven. De geheele oudheid der Indo-Europésche volken had het Paradijs aan den oorsprong der geschiedenis geplaatst; alle dichters hadden eene gouden eeuw, die reeds lang had uitgebloeid, bezongen: Israël daarentegen plaatst zijne gouden eeuw in de toekomt. Vóór de ballingschap, toen geheel de aardsche toekomst des volks verdwenen was door de afscheuring der stammen van het Noorden, dweepte men met eene herstelling van DAVID's huis en den triumf van Jehova's eeredienst over die der afgoderij. Toen het volk, voor een deel ten gevolge van de verkeerde raadgevingen der Profeten, door de Assyrische magt verpletterd was, kondigden dezen de wedergeboorte aan van een onmetelijk rijk. Een zanger vol harmonie bezong den luister van een nieuw, toekomstig Jeruzalem, dat het middelpunt der wereld zoude zijn, terwijl te midden dier blijde toonen, tot verheerlijking van den Profeet-Martelaar, onder het beeld van den man der smarte, soms ook toonen des weemoeds zich mengden. Een blik wordt geslagen op de groote, godsdienstige verandering, welke met en na den terugkeer uit de Babylonische balling-

schap ontstaat. Nadat de staatkundige omwentelingen in Westelijk Azië alle hoop op de herstelling van een aardsch koningrijk vernietigd hebben, werpt dit volk zich met zekere sombere drift in de armen van godsdienstige droomen. Eene grootsche verwachting neemt aller zielen in. De Psalmen, de onsterfelijke poëzij van alle godsdienstig gestemde zielen, ontluiken uit dien opgewonden staat des gevoels. Israël wordt in waarheid en bij uitnemendheid het volk van God. Dezelfde voorbeelden van heldenmoed der martelaren, die het Christendom later zou hebben aan te wijzen, vertoonen zich bij de Joden gedurende de laatste eeuwen die aan onze jaartelling voorafgaan. Steeds dieper wortelt het denkbeeld in, dat de hoogste deugd in eene fanatieke gehechtheid aan bepaalde godsdienstige instellingen bestaat, en de vervolgingen onder ANTIOCHUS EPIPHANES deden dit denkbeeld tot een hartstogt worden, en verplaatsten de geloovigen geheel in eene wereld van droomen en visioenen. De eerste Apocalyps, het boek van DANIËL verscheen, dat aan de Messiaansche verwachtingen hare laatste uitdrukking en afronding gaf. Aan die Messias-verwachting knoopte zich het geloof aan eene opstanding der dooden vast, en hieruit ontstonden al die Apocalyptische theoriën, welke de verbeelding nog sterker ontvlamden, en geheel de Joodsche wereld van het eene einde tot het andere in eene gistende beweging bragten. Zelfs het verre Westen heeft iets van hetgeen er in een hoek van het Oosten aan het gisten en werken is, vernomen. VIRGILIUS schijnt de Echo van den tweeden JESAIJAS te

zijn. Een nieuwe soort van letterkunde, bekend onder den naam der Sibyllijnsche godspraken ontstaat uit deze wereld der droomen. Het tijdperk des vredes, dat na langdurige omwentelingen voor het Romeinsche Keizerrijk aanvangt, doet overal de hoop op eene schooner toekomst ontwaken. In Judéa heeft die verwachting haar toppunt bereikt. Ouden van dagen wijken niet uit den tempel, God vuriglijk biddende vóór hun levenseinde nog de vervulling van de hope Israëls te zien. Men gevoelt het, iets groots, iets buitengewoons en onbekends is nabij. [1])

„Zoo vele heldere uitzigten en verwarde droomen, telkens teleurgestelde en op nieuw gewekte verwachtingen, zoo vele hijgende wenschen, onophoudelijk teruggedrongen door eene hatelijke werkelijkheid, vonden eindelijk hunnen tolk in den geheel eenige, aan wien het algemeene bewustzijn den titel heeft toegekend van Zoon van God, en dat met volkomen regt, omdat hij de Godsdienst zoodanige schrede vooruit heeft doen gaan, waarmede geen ander kan en waarschijnlijk wel nooit zal kunnen gelijk gesteld of vergeleken worden." [2])

De hier bij verkorting weêrgegevene schets, welke in het oorspronkelijke met al den kleurengloed van RENAN's bewonderenswaardigen stijl is overgoten, biedt vooral aan het slot enkele aanrakingspunten met het meer gewone gevoelen aan, hetwelk in CHRISTUS' verschijning het middelpunt der geschiedenis en in den tijd zijner geboorte de volheid der tijden ziet.

---

[1]) p. 3—18. [2]) p. 18.

Wij mogen ons echter hierdoor, even weinig als door de benamingen van volk van God of Zoon van God tot eene verkeerde voorstelling van des Schrijvers eigenlijk standpunt laten brengen. Het kan onze aandacht niet zijn ontgaan, dat in het hier voorgehangene tafereel wel gedurig van teleurgestelde of onvervuld geblevene droomen en verwachtingen, maar nergens van goddelijke beloften, en veel minder nog van voorzeggingen of een Profetischen blik in de toekomst sprake is; en dat alzoo de Messias-idee in haar vroegst ontstaan en voortgaande ontwikkeling van louter menschelijken oorsprong en subjectieven aard is, waaraan alle objectiviteit ontbreekt. Zoo hieromtrent nog eenige twijfeling bij den lezer kon zijn overgebleven, zij wordt ten eenenmale opgeheven, als de Schrijver later nog duidelijker zijn gevoelen uitspreekt: „Een reusachtige droom (un gigantesque rêve) vervolgde sedert eeuwen het Joodsche volk.[1] Het geloofde in het bezit te zijn der goddelijke beloften.[2] Zelfs vinden wij hier eene stoute poging gewaagd om de ontwikkeling der Messiaansche begrippen en het hardnekkig vasthouden daaraan op de natuurlijkste en eenvoudigste wijze te verklaren. Had Israël het grieksche geloof der onsterfelijkheid gekend, het zoude onder zijne beproevingen zich daarmede hebben kunnen vertroosten; daar dit ontbrak, bleef zijn blik onafgewend op eene katastrophe, op eene gebeurtenis gerigt, welke loon en straf en de volkomenste vergoeding voor het verledene zoude aan-

[1] p. 49. [2] „Elle crut avoir les promesses divines", ald.

brengen. [1]) Voor het denkbeeld eener leiding en opvoeding van het Israëlietische volk, als opleiding en voorbereiding tot Christus, waardoor de geschiedenis dezes volks zulk eene belangrijke plaats in de geschiedenis der menschheid inneemt, is, evenmin als voor het denkbeeld eener trapsgewijze openbaring, in het systeem van RENAN eenige ruimte. Even weinig als het karakter der Evangelische zedeleer is het zedelijk karakter van het Profetisme tot zijn regt gekomen. [2]) En niet het verhevene standpunt van eenen JEZAIJA, maar de meest apocalyptische voorstellingen van het boek DANIEL en HENOCH vormen het punt van aansluiting tusschen de geschiedenissen des Ouden en des Nieuwen Verbonds, waarmede JEZUS zelf ten naauwste zijne eigene denkbeelden verbond.

Van den ons onbekenden schrijver van DANIËL's geschrift mag naar RENAN's voorstelling hetzelfde gelden, wat naar JEZUS' voorstelling van JOANNES den dooper gold. Tot op hem de wet en de Profeten, van hem af de nieuwe tijd, het koningrijk van God. De Messias is bij hem niet meer een Koning in den luister van DAVID of SALOMO, geen CYRUS in het karakter van Theocraat of Mosaist; het is een menschenzoon, een bovenmenschelijk of bovennatuurlijk wezen, van eene menschelijke gedaante overkleed, bestemd en gemagtigd om de wereld te oordeelen, en aan de spits te staan der gouden eeuw, die geboren gaat worden. [3])

---

[1]) p. 51 suiv. [2]) Men vindt deze aanmerking breeder ontwikkeld door CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, bl. 27. [3]) p. 15.

Op de vier koningrijken of dynastiën, die, aan den ondergang gewijd, bestemd zijn ineentestorten, zal (volgens dezen Ziener) een vijfde koningrijk volgen, dat van het volk der heiligen, 't welk eeuwiglijk zal duren." [1]).

Hier vinden wij alzoo den geschiedkundigen oorsprong der twee benamingen, die in de Synoptische Evangelien het veelvuldigst wederkeeren, en daarvan de ziel en het middelpunt uitmaken: Zoon des menschen en Koningrijk van God of Koningrijk der Hemelen; en de zoo constante toepassing dier eerste benaming op zijn eigen persoon en werk is volgens RENAN voldoende, om het boven allen twijfel te verheffen, dat JEZUS werkelijk zich zelven gehouden heeft voor den CHRISTUS, den Messias, wiens komst zijne tijd- en volksgenooten, met zulk een vurig en klimmend smachtverlangen bleven te gemoet zien. [2]) Hierin staat onze Schrijver alzoo veel meer aan de zijde der kerk, of van de oudere dan van de nieuwere Godgeleerden. Men moge ten aanzien der zóó gewigtige vraag, of, en in welken zin JEZUS zich zelven voor den Messias verklaard heeft, van hem verschillen, doch men zal hem voor het minst niet kunnen verwijten dat hij, uit zucht om de oplossing van een allermoeijelijkst Probleem

---

[1]) p. 79, met aanhaling van Dan. II : 44. VII : 13, 14, 22, 27.

[2]) „C'était lui JESUS, qui était ce „Fils de l'homme" que DANIEL en sa vision avait apercu," p. 131. „L'application que s'en faisait JESUS à lui même était donc la proclamation de sa messianité et l'affirmation de la prochaine catastrophe, ou il devait figurer en juge, revêtu des pleins pouvoirs que lui avait délégués l'ancien des jours," p. 132.

te ontgaan, met de Exegese gekunsteld heeft, of gewaagd heeft aan een begrip, dat, naar zijne overtuiging, diep in de geschiedenis wortelde, en daarin zijne afgeronde beteekenis vond, een ander meer modern begrip onder te schuiven. Maar juist door deze gestreng historische beteekenis van het Messiasbegrip te handhaven, heeft hij zich in zwarigheden gewikkeld, die op zijn standpunt naauwelijks te overwinnen zijn. Immers, de kerkelijk regtzinnige acht zijn geloof in JEZUS als den CHRISTUS, door eene reeks van voorzeggingen, die de Schriften des Ouden Verbonds als een gouden draad doorloopen, nog altijd genoegzaam geregtvaardigd. De Theoloog onzer dagen, die - hoezeer dan ook zijne denkbeelden omtrent den zin en het karakter veler voorzeggingen mogen gewijzigd zijn - in de geschiedenis des Bijbels nog altijd geschiedenis der Heilsopenbaring en opleiding en voorbereiding tot CHRISTUS vindt, kan nog altijd in gemoede en uit volle overtuiging JEZUS als den van God bestemden en aan de menschheid geschonken Heilaanbrenger en Verlosser erkennen. [1])

---

[1]) De Hoogl. J. TIDEMAN heeft ten vorigen jare in het Tijdschrift Waarheid en Liefde, onder het opschrift de Zoon des Menschen, een hoogst lezenswaardig opstel geplaatst, met welks resultaten ik mij volkomen kan vereenigen. Hij verklaart zich daarin tegen het gevoelen, dat deze benaming de uitdrukking zoude zijn der gedachte van den mensch in den volsten zin des woords, die het ideaal der menschheid verwezenlijkt, en verstaat daardoor den Christus, als het van God uitverkoren, gegeven, bestemde Hoofd van zijn Koningrijk, of den van God gegeven Stichter der ware Godsdienst." bl. 8, 28.

Maar RENAN, voor wien het denkbeeld van een Messias niets anders dan „un rêve, une chimère," een dwaalbegrip of droombeeld is, die in objectieven zin niets van eene Goddelijke zending en roeping wil weten - hoe uitermate verlegen moest deze zich gevoelen bij de vraag: „Hoe, zonder wederom aan JEZUS' eer en karakter te na te komen, zich die verklaring op zijne lippen regtvaardigen laat?" — En werkelijk is hij, op een aantal vragen die zich hierbij als om strijd in onze ziel verdringen, het antwoord schuldig gebleven; of hij heeft ze op eene wijze beantwoord, die de wetenschap niet verder brengt, die ons verstand en gevoel beide onbevredigd laat, en bij het hangende vraagstuk meer duisternis dan licht doet geboren worden.

Vraagt gij, hoe het denkbeeld: „Ik ben de Christus!" het eerst in JEZUS' ziel zij ontstaan, RENAN is geenszins in de poging geslaagd, om dit op eene Psychologische wijze te verklaren, ten zij het volgende ter oplossing van dit raadsel voldoende zou moeten gerekend worden. JEZUS trad van het eerste tijdperk af, waarin zijn denkvermogen zich ontwikkelde, in die gloeijende sfeer van denkbeelden, welke niet in eenige school geleerd werden, maar als het ware de lucht bezwangerd hadden en alzoo ook tot zijne ziel doordrongen.[1]) Welligt diende de naam van JEZUS, dien hij van JOZEF en MARIA toevallig bij zijne geboorte

---

[1]) „JESUS, dès qu'il eut une penseé, entra dans la brulante athmosphère que creaient en Palestine les idées, que nons venons d'exposer. Ces idées ne s'enseignaient à aucune école; mais elles étaient dans l'air," p. 55.

ontving, hoe gewoon en algemeen ook in die dagen, om hem tot hooge gedachten aangaande zijne toekomstige bestemming op te winden. [1]) Maar zekerder is het, dat JEZUS reeds vroegtijdig het verhevene begrip van God als Vader in de schatkamer zijns harten omdroeg. Op het naauwst, op het innigst gevoelde hij zich aan dien Vader verbonden. JEZUS ontvangt geene visioenen God spreekt niet tot hem als tot iemand buiten zich. God is in hem, gelijk hij zich met God vereenigd gevoelt, en hij brengt uit zijn hart te voorschijn, alles wat hij ons van zijnen Vader zegt. Nergens heeft het Godsbewustzijn in eenig menschelijken boezem, die hoogte, die innigheid bereikt, gelijk het in JEZUS sprak. [2]) Hij was in eigen oog meer dan gewone stervelingen, maar door een oneindigen afstand van God onderscheiden. Hij is de Zoon van God, maar alle menschen, schoon in verschillende trappen, kunnen dit worden. [3]) Tot hiertoe zullen velen RENAN, die in deze teekening geheel aan het spraakgebruik onzer Moderne Theologie is getrouw gebleven, gaarne als hunnen geestverwant begroeten, schoon deze teekening veel voor hen van hare waarde verliezen moet, daar de Schrijver het geenszins verheelt, dat JEZUS geheel in de sfeer van het wonderbare en bovennatuurlijke geleefd en geademd heeft. [4])

---

[1]) „Peut être lui même comme tous les mystiques s'exaltait il à ce propos," p. 21.

[2]) „La plus haute conscience de Dieu, qui ait existé au sein de l'humanité a été celle de JESUS," p. 75. [3]) p. 243.

[4]) „Le merveilleux n'était pas pour lui l'exceptionnel; c'était l'état normal." p. 41.

Buiten het onderwijs dat de bekoorlijke natuur van Galilea hem gaf, welke zóó geheel geschikt was om grootsche en plegtig-verhevene indrukken in JEZUS' ziel te werken, mogten de Profeten zijns volks zijne vroegste leermeesters heeten. Één dier boeken greep vooral zijn geest, zijne verbeelding magtig aan. Het was het boek van DANIËL. Welligt las hij ook het boek van HENOCH, dat in die dagen in rang gelijk met de Heilige Schriften geschat werd. Dáár - op welk tijdstip is niet kenbaar uit zijne geschiedenis - rustte dan ook zijn oog op de bekende plaats uit DANIËL, en het klonk door zijne ziel: „Hij JEZUS was die Zoon des menschen, dien DANIËL in zijn gezigte had aanschouwd. Dat Koningrijk, 't welk naar DANIËLS Profetie ging verschijnen - wie zou daarvan de stichter zijn? Wie zou het doen triumferen op aarde? Wie anders dan hij, die immers op het innigst bewust was de Zoon van God, de uitvoerder van zijnen wil, de vertrouweling der Godheid te zijn." [1])

Tot hiertoe heeft RENAN nog niets verklaard. Tusschen dat lezen van DANIËLS Profetie en de gedachte: Ik ben die Zoon des menschen, ligt nog een wijde en diepe klove. Tot aanvulling daarvan heeft hij JEZUS' bewustzijn willen doen strekken: Gods Zoon te zijn, maar indien, gelijk de Schrijver later beweerd heeft [2]) dit bewustzijn met het bewustzijn van de Christus te

[1]) p. 118.

[2]) „Le titre de „fils de Dieu" devint ainsi pour JESUS un titre analogue à „Fils de l'homme" et comme celui-ci synonyme de „Messie,"" p. 245.

zijn, is te zamen gesmolten, dan brengt dit geene schrede verder. Er blijft, indien aan het begrip zelve realiteit moet ontzegd worden, op de vraag: hoe JEZUS er toe gekomen zij, hoe hij zich geregtigd heeft kunnen rekenen om zich zelven voor den Messias te verklaren, geen ander antwoord mogelijk, dan: dat JEZUS een denkbeeld, dat hij onder zijne tijdgenooten vond, heeft willen aanwenden (utiliseren) ter bereiking van zijn doel; of dat hij zich een titel, hem door anderen gegeven, in weerwil van de tevenstreving zijns gemoeds, heeft laten welgevallen; of dat de hoofdoorzaak gezocht moet worden in de hallucinatie van eenen geest, die aan eene kranke inbeelding lijdt.

Eenig meerder licht ontvangen wij, als wij verder vragen, hoe dit denkbeeld, nadat het eenmaal in JEZUS' ziel had post gevat, zich gaandeweg ontwikkeld en steeds dieper gevestigd heeft? Hier is het antwoord dat de Schrijver ons geeft, duidelijk en verstaanbaar genoeg: „Het gezag van den jeugdigen Leeraar was steeds klimmende, en hoe meer men in hem geloofde, hoe meer hij geloofde in zich zelven." [1]) Evenzeer is hij van meening, dat de kort voorafgaande optreding en verschijning van JUDAS den Gaulonieter van magtigen invloed op JEZUS' geest en zijne denkbeelden omtrent den waren aard van het Godsrijk zal geweest zijn. JEZUS zag of ontmoette welligt dezen JUDAS,

---

[1]) „L'autorité du jeune Maître allait ainsi tous les jours grandissant, et, naturellement, plus on croyait en lui, plus il croyait en lui même," p. 139.

die de Joodsche omwenteling op eene wijze, zoo geheel verschillend van de zijne, begreep, en het was waarschijnlijk door zekere terugwerkende kracht tegenover diens dwaling (par réaction) dat hij zijn axioma uitsprak over de drachme des Keizers. De wijze JEZUS, afkeerig als hij was van al wat naar oproer zweemde, maakte gebruik (profita) van de fout van zijnen voorganger, en droomde nu van een ander Koningrijk en van eene andere verlossing." [1])

Ziet daar dan den waren en eigenlijken oorsprong der rein-geestelijke opvatting en voorstelling van het Koningrijk der Hemelen, gelijk wij die op JEZUS' lippen en in het Evangelie vinden. Zekerlijk acht gij de zucht om alles uit de natuurlijkste en eenvoudigste oorzaken te verklaren hier al zeer verre gedreven. Overigens belijden wij gaarne dat RENAN het geestelijk karakter van het Godsrijk, door JEZUS te stichten wel niet in zijne diepte doorgrond, maar toch in de krachtigste bewoordingen geteekend heeft. En wij achten het aan onzen Auteur verschuldigd enkele der schoonste plaatsen hier te laten volgen.

Hoewel JEZUS' Messias-idee zich ten naauwste aan de aangehaalde plaats bij DANIËL aansloot en grootendeels daarin hare verklaring moet vinden, zoo leende hij toch aan het Hemelsch Koningrijk dat hem voor oogen stond, „een hoogeren, zedelijken zin, dien de auteur van het boek DANIËL zelf, in zijn Apocalyptisch

---

[1]) „Le sage JESUS, éloigné de toute sédition, profita de la faute de son devancier et rêva un autre royaume et une autre délivrance," p. 61.

Enthusiasme naauwelijks van verre daarin gezocht en gevonden had." [1]) „In de laatste dagen zijns levens geloofde JEZUS dat dit Koningrijk zich ook op stoffelijke wijze ging verwezenlijken door eene plotselinge vernieuwing der wereld. Maar zonder eenigen twijfel was dit zijne eerste gedachte niet. „Het Koningrijk Gods is binnen in U lieden," zoo sprak hij tot hen die uitwendige teekenen begeerden." [2])

„De realistische opvatting zijner wederkomst is niet dan eene voorbijdrijvende wolk, eene voorbijgaande dwaling geweest, welke zijn dood heeft doen vergeten." [3]) - „Dien JEZUS, die het ware Koningrijk van God gesticht heeft, het Koningrijk der zachtmoedigen en nederigen van harte - zietdaar den JEZUS der eerste dagen, dagen van onvermengde en onbenevelde klaarheid, waarin de stem van zijnen Vader met een zuiverder toongalm in zijnen boezem weêrklonk." [4]) „Het was wel, inderdaad," hooren wij hem elders nog uitroepen „het Koningrijk van God, het Koningrijk des geestes dat hij stichtte, en, indien JEZUS van uit den schoot zijns Vaders zijn werk ziet vrucht dragen in de geschiedenis, dan kan hij met waarheid zeggen: ziedaar wat ik heb gewild!" [5])

---

[1]) „Mais JESUS lui donnait un sens moral, que l'auteur même du livre de DANIEL, dans son enthousiasme apocalyptique avait à peine osé entrevoir," p. 116. [2]) p. 79. [3]) p. 80.

[4]) „Le JESUS qui a fondé le vrai royaume de Dieu, le royaume des doux et des humbles, voilà le „JÉSUS des premiers jours," jours chastes et sans mélange, où la voix de son Père retentissait en son sein avec un timbre plus pur," p. 80. [5]) p. 121.

Jammer maar dat die glans van onbesmette zuiverheid zóó spoedig voor ons oog verduisterd wordt, om eindelijk geheel te verdwijnen, zoodat RENAN, wanneer hij, aan het slot zijner beschouwing gekomen, nogmaals verzekert, dat JEZUS in weêrwil van dat alles, toch altijd als de stichter van dat ware Godsrijk moet blijven gelden, en dit ook gewild, bedoeld, en begrepen heeft, bezwaarlijk meer geloof bij diegenen zijner lezers zal vinden, die in den gang zijner beschouwing gewillig met hem zijn medegegaan; die het nu zelfs veel redelijker zullen achten, aan te nemen, dat JEZUS van stonden aan die realistische beschouwing met DANIEL's profetie verbonden hebbe, welke de Schrijver naar JEZUS' laatste levensdagen verplaatst. Juist het tegenovergestelde van hetgeen men in de Paulinische brieven gemeend heeft te bespeuren, van hetgeen men inzonderheid ten aanzien van den Apostel JOANNES, bij de onderlinge vergelijking der Openbaring en van het vierde Evangelie, beweerd heeft, dat beiden van eene meer Apocalyptische tot eene meer geestelijke opvatting van JEZUS' wederkomst zullen gekomen zijn: juist het tegenovergestelde geldt van de teekening, die RENAN ons van JEZUS als den CHRISTUS geeft, welke al donkerder en donkerder van kleuren wordt.[1]) Dáár

---

[1]) In scherpe tegenstelling van RENAN's gevoelen neemt de Hoogl. HOEKSTRA: Ontwikkeling der zedelijke Idee in de Geschiedenis. bl. 160, een geheel ander ontwikkelingsproces in JEZUS' denkbeelden aan. „Zoo hij mogelijk zijne prediking begon met de aankondiging van het nationaal Israëlietisch Messiasrijk, dan was dit de prediking van een Χριστὸς κατὰ σάρκα, dien wij niet kennen. Uit

worden wij gewezen op eene toenemende verheldering - hier op eene toenemende verduistering van begrippen; als hand aan hand gaande met een steeds toenemenden staat der opgewondenheid, welke - het woord moet van de lippen - voor volslagen waanzin zou hebben doen vreezen, indien niet eene andere even aandoenlijke ontknooping ware gevolgd in zijnen dood. [1])

Naauwelijks zien wij JEZUS met de blijmare des Euangeliums opgetreden, of het luidt van hem: „Maar hij had toen nog het woord niet uitgesproken: Mijn Koningrijk is niet van deze wereld! (of JEZUS, volgens RENAN, het later hebbe gesproken, verblijve aan een nader onderzoek.) Veel duisters mengde zich nog altijd met zijne helderste inzigten. Soms doorkruisten de zonderlingste verzoekingen zijnen geest. In de woestijn van Judéa had Satan hem de koningrijken der wereld voorgespiegeld. Onbekend met de wezenlijke sterkte van het Romeinsche rijk, kon hij hopen een koningrijk

---

de Evangeliën blijkt niet, dat hij zich zelven ooit voor zulk eenen Χριστὸς κατὰ σάρκα heeft gehouden, of dat hij zich in zijne zelfbewustheid bedrogen heeft. Wel zijn zijne Ideën over het Christusrijk ontwikkeld, maar eerst toen deze ideën hare hoogste geestelijke ontwikkeling hadden bereikt, en niet eerder is het hem tot klare bewustheid gekomen, dat hij en geen ander de CHRISTUS was." — Laat ook dit zich Exegetisch genoegzaam regtvaardigen?

[1]) „Il etait temps que la mort vient denouer une situation tendue a l'excès" . . . p. 320. Dr. MEYBOOM zegt t. a. p. bl. 319. „In den laatsten tijd zijns levens kwam, wat er waars in JEZUS' denkwijze was, meer en meer op den voorgrond en verkreeg de overhand over het hersenschimmige;" maar ik heb dit in het boek van RENAN niet kunnen vinden.

te stichten door de stoutmoedigheid en het getal zijner aanhangers. Meermalen welligt plaatste zich de beslissende vraag voor zijnen geest: Zal het Koningrijk Gods zich vestigen door middel des gewelds of der zachtheid? door den opstand of door de lijdzaamheid? Maar zijne schoone natuur behoedde hem voor de dwaling, die van hem een' volksberoerder en het hoofd der rebellen, gelijk een THEUDAS of BARCOCHBA zou hebben gemaakt." [1])

RENAN heeft zijn werk niet bezoedeld, met aan den Heilige, dien hij in zoo vele opzigten miskend en gelasterd heeft, oproerige bewegingen en bedoelingen toe te dichten. Toch heeft hij een offer aan den geest der eeuw en van zijne eigene volksgenooten gebragt, door JEZUS als Democraat, als radikaal en in den hoogsten graad als revolutionair te teekenen. [2]) Met het oog op zijn geboorteland en den kring waarin hij ademt, hebben wij deswege een zachtmoedig oordeel voor den Schrijver gereed, doch bezwaarlijk kan het weêrsproken worden, dat zijn werk er op aangelegd en berekend is, om met dezen wimpel in top, onder alle standen in Frankrijk des te meer gelezen en verspreid te worden, om effect en furore te maken. En mogen wij gelooven, wat ons in de dagbladen verzekerd wordt, dan is dit doel aanvankelijk bereikt. Het wuft Parijs

---

[1]) p. 120. [2]) „C'est le revolutionair transcendant, qui essaye de renouveler le monde par ses bases mêmes," p. 116. — „l'Idée de JESUS fut la plus revolutionnaire, qui soit jamais éclose d'un cerveau humain," p. 125. „JESUS à quelques égards est un anarchiste, car il n'a aucune idée du gouvernement civil," p. 127.

juicht den Auteur van „het leven van JEZUS" toe. Eindelijk weet men nu, wie de eerste mensch geweest zij, die aan zijne medemenschen de grondbeginselen der groote omwenteling van 't jaar zeven en tachtig gepredikt heeft, en dezen weldoener der maatschappij heeft men lief en is men dankbaar tevens. Weldra wordt RENAN door de volksstem als overwinnaar gekroond, gelijk zij het nu reeds luide verkondigt, dat zijne theoriën onwederlegbaar zijn. [1])

Even als vroeger, waar wij JEZUS als Thaumaturg zagen optreden en handelen, wordt somtijds de voorstelling zoodanig, dat wij niet weten of wij aan verbijstering of bedrog, hallucination of imposture hebben te denken. „JEZUS geloofde de Zoon van God, maar wist zeer goed, niet de zoon van DAVID te zijn. Maar de volksmeening oefende eene soort van dwang op zijnen geest. Hij liet zich dien titel geven, zonder welken hij niet op eenig succes kon hopen. Hij eindigde, naar het schijnt, met daarin vermaak te scheppen, want hij verrigtte zijne wonderen met de meeste voorkomendheid (avec la meilleure grâce) waar hij onder die benaming werd aangeroepen, [2]) gelijk hij een

---

[1]) Brieven uit Parijs. Utrechtsche Courant, Oct. 1863.

[2]) „Il se croyait Fils de Dieu et non Fils de DAVID. Mais l'opinion ici lui fit une sorte de violence. Il se laissa donner un titre sans lequel il ne pouvait espérer aucun succès. Il finit ce semble, per y prendre plaisir, car il faisait de la meilleure grâce les miracles qu'on lui demandait en l'interpellant ainsi." p. 238. Tot bewijs voor het laatste moet het volgende dienen: „au sortie de la ville le men-

streelend welbehagen vond in het Hosanna geroep der kinderen, die hem zulke titels gaven, welke hij zelf nog niet raadzaam keurde zich toe te eigenen." [1]) Zouden wij JEZUS hierover hard moeten vallen? In het Oosten neemt men het zóó naauw met de opregtheid niet. Ook CEZAR wist zeer wel geenszins de zoon van VENUS te zijn, [2]) en men heeft niet opgehouden hem te bewonderen.

Langen tijd hadden JEZUS' denkbeelden omtrent het Godsrijk iets zwevends en onbepaalds behouden. Hij bezigt dit woord in zeer verschillenden zin. Nu eens schijnt het eenvoudiglijk het rijk der armen, der misdeelden en verstootenen door de wereld te beteekenen (Proletariërs), en zou men geneigd zijn JEZUS voor het hoofd eener volksbeweging (chef democratique) te houden. Dan weder is het Koningrijk van God de letterlijke vervulling der visioenen van DAVID en HENOCH; of ook is het (in den zin waarin het door ons pleegt verstaan te worden) het rijk der zielen, en de naderende verlossing zal eene geestelijke verlossing zijn. [3])

Maar eindelijk hebben zijne Apocalyptische denkbeelden de overhand behouden en hun' blijvenden grondvorm bekomen. Hij ziet in zich zelven den toekomenden Regter van levenden en dooden, die, eer

---

diant Bartimeé lui fit beaucoup de plaisir en l'appellant obstinement „fils de DAVID," quoiqu'on lui enjoignit de se taîre." p. 358.

[1]) „Il était bien aïse de voir ces jeunes apôtres se lancer en avant et lui décerner des titres, qu'il n'osait prendre lui-même." p. 192.

[2]) „César savait fort bien qu'il n'était pas fils de VENUS." p. 253.

[3]) p. 271.

nog dit levend geslacht geheel zal zijn ten grave gedaald, onder het geklank der bazuin, op de wolken gaat verschijnen, omstuwd van zijne Engelen, en in de heerlijkheid zijns Vaders.[1]) Hij vergeeft, als daartoe magt hebbende, de zonden. Hij is meer dan DAVID, dan ABRAHAM, dan SALOMO, dan één van de Profeten. De titel van Rabbi, dien hij zich vroeger liet welgevallen, is thans onvoldoende. Zelfs de titel van Profeet of van den gezondene des Vaders beantwoordt niet langer aan de hooge vlugt der gedachten, die hij aangaande zichzelven koestert. De plaats, die hij zichzelven aanwijst, is die van een bovennatuurlijk, bovenmenschelijk wezen, dat gerekend moet worden tot God in eene andere, in eene verhevener betrekking, dan alle stervelingen te staan.[2]) Vraagt gij, als wij ons geheel op RENAN's ontkennend standpunt overplaatsen, hoe het mogelijk zij in zulke redenen op JEZUS' lippen iets anders dan ondragelijke grootspraak te zien, dan ziet gij U afgescheept met de magtspreuk: „JEZUS mag niet beoordeeld worden naar den regel onzer bekrompenheid, of naar hetgeen wij in onze kleingeestige gewoonten voegzaam zouden keuren."[3]).

Met die hooger klimmende gedachten aangaande zich zelven hield eene steeds hooger steigerende geestdrift gelijken gang. Hierdoor steeds verder en verder voortgesleept, „was JEZUS niet meer vrij. Soms zou men gezegd hebben, dat zijne denkkracht zich benevelde en

---

[1]) p. 275. [2]) p. 246. [3]) „JESUS ne doit pas être jugé sur la règle de nos petites convenances." p. 246.

verwarde. [1]) Het groote visioen van het Godsrijk, dat als een vlammend denkbeeld hem onophoudelijk voor oogen stond, deed het hoofd hem duizelig worden. [2]) Daar waren oogenblikken, waarin zijne discipelen hem voor krankzinnig hielden. Zijne vijanden verklaarden hem voor van den duivel bezeten. Zijn bovenmate hartstogtelijk gestel of temperament deed hem ieder oogenblik de grenspalen der menschelijke natuur uit het oog verliezen, of te buiten gaan. Daar zijn werk niet langer het werk der rede kon heeten, was datgene wat hij voor alles en op den meest gebiedenden toon bleef eischen... het geloof. [3]) Even als de bewerkers der Fransche omwenteling beoogde hij veel minder regelmatige overreding dan het wegsleepen (l'entrainement), de verovering der gemoederen. [4]) Driftig eischend en gebiedend duldde hij geenerlei tegenstand. Men moet zich bekeeren, hij verwacht niet anders. Zijne natuurlijke zachtheid scheen hem geheel verlaten te hebben. Hij was nu en dan hard en vreemd (bizarre). Zijne discipelen begrepen hem van tijd tot tijd niet langer en ontwaarden voor hem zeker gevoel van bangheid en vreeze. Soms liet hij zich, door zijn kwade luim of verbittering over elken tegenstand, tot onverklaarbare en schijnbaar ongerijmde handelingen - men denke aan de vervloeking van den onvruchtbaren vijgeboom - verleiden." [5])

---

[1]) „Par fois ou cût dit, que sa raison se troublait." p. 318.

[2]) „Lui donnait le vertige," ald. [3]) ald. [4]) p. 319.

[5]) „Pressant, imperatif il ne souffrait aucune opposition; il faut se

Ik mag mij van de verpligting ontslagen rekenen, om hier in de bijzonderheden aan te wijzen, hoe schromelijk RENAN een aantal uitdrukkingen, die tot staving van het beweerde moeten strekken, misbruikt heeft. Slaat zelven de door hem aangehaalde plaatsen op, en gij zult U kunnen overtuigen, hoe dikwerf hij de hier uitgesprokene gedachten in de woorden niet gevonden maar gelegd heeft.[1]) Terwijl hij de wonderverhalen verwerpt, wil hij den indruk van diepen eerbied, ontzetting en verbazing, daardoor teweeg gebragt, behouden, om hiermede wat hij „bangheid voor JEZUS" noemt te regtvaardigen. De smaadtaal van JEZUS' vijanden, zoo ligtelijk verklaarbaar, als wij ons in dien tijd verplaatsen, wordt opgenomen om zekeren glimp en kleur aan de hier gegevene voorstelling bij te zetten, en het vermoeden van krankzinnigheid, met geen minder vijandig oogmerk geuit, wordt op JEZUS' eigene discipelen overgedragen. Even als vroeger vinden wij ook hier weder alles wat in de Evangeliën van het begin tot het einde tot des Schrijvers oogmerk dienstig scheen, in de laatste Periode van JEZUS' leven naast elkander geschaard en

---

convertir, il attend. Sa douceur naturelle semblait l'avoir abandonné; il était quelque fois rude et bizarre. Ses disciples ne le comprenaient plus et éprouvaient devant lui une espèce de sentiment de crainte. Quelque fois sa mauvaise humeur contre toute résistance l'entrainait jusqu'à des actes inexplicables et en apparence absurdes." p. 319.

[1]) Matth. XVII : 16. Marc. III : 5, 21. IV : 40. V : 15. IX : 31. X : 32. XI : 12-14, 20. Luk. VIII : 45. IX : 41.

vereenigd. Het zoude ons raadselachtig zijn, hoe RENAN tot deze voorstelling heeft kunnen komen, welke de waarde zijns werks, in het oog zijner eigene geestverwanten, grootendeels bederft, of niet weinig verkleint, indien hij zelf ons niet den sleutel ter verklaring in de Inleiding gegeven had. Denzelfden overgang van kalmte tot onstuimige geestdrift had hij ook in den Koran gevonden, en meende hij daarom ook op de Evangeliën en den Stichter des Christendoms van toepassing te zijn.[1])

Zegt mij nu, M.! H.! hebt gij in deze voorstelling, indien zij door ons moest overgenomen worden, niet geheel de karakterteekening eens Dweepers herkend? - Is het U mogelijk met deze schildering voor den geest in JEZUS iets anders dan den gevaarlijksten Geestdrijver te zien? En waar gij naar de verklaring zoekt dier onstuimige opgewondenheid, die in ééne gedachte haren wortel vindt, en aan het denkbeeld, de Messias der Joden te zijn, zich houdt vastgeklemd, zweeft U daar niet nogmaals het woord, dat wij alreede huiverend hebben uitgesproken van monomanie en waanzin op de lippen? - En zelfs hiermede is nog niet alles gezegd. Den treurig benevelde en verbijsterde van zinnen kunnen wij ligtelijk die dwaling en afwijking des verstands vergeven; maar de vraag laat zich niet afwijzen en keert telkens weder: Laat zich de oorsprong van dit denkbeeld in JEZUS' ziel, en de aanspraken, welke hij daarop bouwt, zonder eene hooggevoeligheid en ingenomen-

---

[1]) Introd. p. LVIII.

heid met zich zelven denken, welke wij in den gewonen sterveling der gestrengste berisping en veroordeeling zouden waardig keuren? Kan deze JEZUS nog langer als een toonbeeld van nederigheid en zachtmoedigheid aan zijne volgelingen worden aangeprezen? Houdt hij op een Pseudo-Messias te zijn, omdat hij in waarheid geloofd, dat wil zeggen, zich ingebeeld heeft dat hij de Christus was? Zullen wij, als hij in het gerigt tegenover zijne Regters staat, die wij tot hiertoe zijne beulen noemden, hem nog langer in ons hart de volkomene vrijspraak geven, of zullen wij, van nu aan, schoon wij hem als mensch ons innigst mededoogen niet weigeren, met het oog van den Jood dier dagen, boven zijn kruis het opschrift moeten lezen: verdiende straf!

Ziet daar M. H.! eene reeks van vragen, waarop wij met zekeren huiverenden schroom het antwoord terughouden, dat daarop zou moeten volgen. Slechts deze vraag wil ik hier bijvoegen. - Indien JEZUS' hooge persoonlijkheid tot hiertoe in zekeren geheimzinnigen sluijer voor U bleef gehuld, is zij U thans, nu de wetenschap naar de eischen der zuivere Historie beproefd heeft zijn beeld te malen, helderder en verklaarbaarder, of zielkundig onbegrijpelijker en raadselachtiger geworden,[1]) en zoû, indien de vraag tot ons werd gerigt: „Wat dunkt U van dien Christus?" het

[1]) „Waarlijk, hier treedt in de beschouwing van RENAN het psychologisch wonder in de plaats van het physische, dat hij verwerpt!" SCHOLTEN, t. a. p. bl. 21.

niet het zachtste antwoord zijn, wat wij vermogten te geven: „Wij weten het niet!"[1])

Eer ik deze beschouwing eindig, moet ik nog eenmaal op het allermoeijelijkst Probleem terugwijzen,[2]) waarvoor RENAN met allen, die van hetzelfde standpunt uitgaan, zich geplaatst vond. Indien men voor de Messias-idee, gelijk deze zich in de dagen des O. Verbonds ontwikkeld heeft, geen Goddelijken factor aanneemt, zoodat deze niet hooger dan eene dwaling en een droombeeld kan gelden; indien JEZUS werkelijk zichzelven voor den Messias der Joden heeft verklaard, en wel in die Apocalyptische vormen, die wij in het boek van DANIËL en HENOCH wedervinden; indien de geestelijke opvatting van het vierde Evangelie niet in rekening mag worden gebragt, maar alleen de voorstelling der

---

[1]) „Zoo is er dan in den JEZUS van RENAN geene eenheid: Ik tart een ieder die, van JEZUS niets kennende, dit boek zou lezen, mij te zeggen, of hij van dezen JEZUS een concreetbeeld zich kan vormen, of hij zich in deze persoonlijkheid kan indenken?" CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, t. a. p. bl. 22; men vergelijke ook VAN OOSTERZEE, t. a. p. bl. 62 vgg.

[2]) Met hooge belangstelling zien wij daarom de beantwoording der door het Haagsch Genootschap in dit jaar bij vernieuwing uitgeschrevene prijsvraag te gemoet: „Hoe heeft zich het Messias-begrip onder de Israëlieten tot op den tijd van JEZUS ontwikkeld? Heeft JEZUS zich zelven voor den Messias verklaard, en, zoo ja, in welken zin heeft hij dat gedaan? Welke waarde behoort aan het leerstuk, dat JEZUS de Messias is, op den duur te worden toegeschreven?"

Synoptici als leiddraad mag worden gevolgd; dan zie ik niet, hoe men bij mogelijkheid de wettige gevolgtrekking kan ontduiken, dat JEZUS, schoon hij te edel en menschlievend van hart en karakter geweest zij, om opzettelijk de menschheid te misleiden en te bedriegen, op dit allergewigtigst punt van de CHRISTUS te zijn, zich zelven misleid en bedrogen heeft.

Toch ontbreekt het in onze dagen aan de zijde dier Theologen, die geheel of half tot eene meer Moderne beschouwing des Christendoms zijn overgetreden, niet aan de pogingen om naar een anderen uitweg te zoeken. Daar zijn er, die het nog altijd twijfelachtig keuren, of JEZUS werkelijk zich zelven voor den CHRISTUS verklaard heeft; en van RENAN, die de plegtige bezwering des Hoogepriesters van de rij der geschiedkundige berigten heeft uitgemonsterd; die andere sterksprekende verklaringen des Heilands, gelijk die aan de Samaritaansche vrouw met stilzwijgen is voorbijgegaan - van RENAN had men te eerder kunnen verwachten, dat hij aan de beantwoording dezer vraag een vernieuwd en ernstiger onderzoek, dan hij noodig heeft gekeurd, gewijd had. Ook de voorstelling van STRAUSS dat de Messias-idee aan JEZUS aanvankelijk vreemd zij geweest en hem door zijne volksgenooten zij bijgebragt, schijnt hem wel te hebben aangetrokken, maar toch verwerpelijk te zijn bevonden; en dit mogen wij hem evenmin tot verwijt doen strekken, als dat hij zoodanige uitlegging van JEZUS' eschatologische redenen (Matth. XXIII en XXIV), welke alles tot Jeruzalems verwoesting terugbrengt, of ook den doorluchtigen dag

van JEZUS' wederkomst tot aan het eind der eeuwen, in eene ververwijderde toekomst verplaatst, als onhoudbaar heeft afgewezen. Voor een oogenblik gunt hij plaats aan het denkbeeld, dat 's Heilands uitzigten en verwachtingen op dit punt door de zijnen misduid en kwalijk begrepen kunnen zijn. „Vergeven wij hem (zóó hooren wij hem uitroepen) zijne verwachting van eene ijdele openbaring; van eene komst in grooten triumf op de wolken des hemels! Welligt was dit nog meer eene dwaling van anderen dan van hem zelven." [1]) Had RENAN dit laatste denkbeeld wederom vastgehouden en ontwikkeld, er is wel geen twijfel aan of hij zou bij vele Theologen onzer dagen ongelijk meerderen bijval hebben gevonden, dan hem nu is te beurt gevallen, of verder te wachten staat. Ik mag het voor U niet ontveinzen, dat ook deze laatste opvatting in mijn oog door schier onoplosbare zwarigheden gedrukt wordt; maar zekerlijk ware zij veel minder krenkend geweest voor ons gevoel dan de diepvernederende voorstelling, welke ons den kalmen en helderen JEZUS, als een halluciné, als een' meer dan half verbijsterden en waanzinnige te aanschouwen geeft.

RENAN zelf is voor dit denkbeeld, toen het zich het eerst opdrong aan zijnen geest, onwillekeurig teruggedeinsd. „De waanzinnige (schreef hij) gaat aan de zijde van den van hooger geest bezielde en aangeblazene; alleenlijk (dit werpt hij zichzelven tegen) de waanzinnige slaagt nimmer in de bereiking van zijn doel. Het

---

[1]) p. 283.

is tot hiertoe niet gegeven aan de verbijstering des verstands, om, op beslissende wijze, op den ontwikkelingsgang der menschheid te werken." [1]) Wij beamen volkomen dit woord; wij houden dit denkbeeld vast - mogt het hemzelven tot nadenken nopen, en weder nader tot CHRISTUS en Christendom brengen! - Waanzinnig is alzoo JEZUS niet geweest - een misleider of bedrieger dan? - Wijk achter ons vloekwaardige gedachte! Wie was hij dan, de eenige, die zóó krachtig op den ontwikkelingsgang der menschheid heeft gewerkt, die de wereldgeschiedenis in tweeën splitst, van wiens komst de eeuwen zwanger gingen, en die eene nieuwe zedelijke schepping heeft doen geboren worden? Hij was - ô dat op deze vraag nog altijd in onze ziel dit antwoord weêrklinke - Hij was, dien hij zelf verklaard heeft te zijn, maar in een veel hooger en edeler zin, dan zijne tijdgenooten droomden of dachten: de CHRISTUS, de Zoon des menschen en de Zoon van God!

---

[1]) „Le fou côtoie ici l'homme inspiré; seulement le fou ne réussit jamais. Il n'a pas été donné jusqu' ici à l'égarement de l'esprit d'agir d'une façon sérieuse sur la marche de l'humanité." p. 77.

ZESDE VOORLEZING.

De lijdende Jezus.

Het is, nu RENAN den voet op den drempel der Lijdensgeschiedenis gezet heeft, als of hij voor weinige oogenblikken weder onder den magtigen indruk komt, dien diezelfde geschiedenis eens op zijn kinderlijk, meer onbevangen gemoed had teweeg gebragt, voor dat zijn geloof door de baren der twijfelzucht was verzwolgen. „Van nu af" zóó hooren wij hem met zekere geestdrift uitroepen „vindt JEZUS geheel zichzelven weder, en zijn beeld vertoont zich in vollen glans zonder wolken. Al de spitsvondigheden van den Polemist, de ligtgeloovigheid van den wonderdoener en duivelbanner zijn vergeten. Er blijft alleen de onvergelijkelijke Held der Lijdensgeschiedenis over, de grondlegger van de regten des vrijen gewetens, het model der volkomenheid, waarop alle lijdenden zullen blijven staren om zich te versterken en te vertroosten. [1])

---

[1]) „Desormais en effet JESUS se retrouve tout entier et sans nuage. Les subtilités du Polemiste, la crédulité du thaumaturge et de l'exorciste sont oubliées. Il ne reste que le heros incomparable de la Passion, le fondateur des droits de la conscience libre, le model accompli, que toutes les âmes souffrantes méditeront pour se fortifier et se consoler." p. 379.

Wanneer voorts de Zoon des menschen in de handen zijner vijanden is overgeleverd, en de snoode geregtshandel is aangevangen, die moet eindigen in zijnen dood, vervolgt hij aldus: „Elke minuut erlangt van dit tijdstip af iets plegtigs, en heeft meer dan geheele eeuwen, in de geschiedenis der menschheid, gegolden." [1]) Is het niet, als of wij den geloovigen Evangeliepredi-ker, die aan den ingang der Lijdensprediking staat, tot zijne gemeente hooren spreken? Krachtiger, voorwaar, of meer in overeenstemming met het gevoel, dat hij bij zijne hoorders vooronderstelt of wil opwekken, zou deze zich bezwaarlijk kunnen uitdrukken.

Voegt hier bij de prachtig schoone Apostrophe aan den pasgestorven Heiland (waarop wij later terugkomen) die, uit een aesthetisch oogpunt beschouwd, eene bladzijde vormt, welke de welsprekendheid van het numereuse Proza digt aan de verhevenheid der Lyriek doet naderen: en menig Christen, die in JEZUS' kruisdood het toppunt zijner zondaarsliefde en de verzoening eener zondige wereld met God blijft zien, zou, indien hij alleen deze woorden las, van verrukking aangedaan, zich geneigd gevoelen om aan RENAN de broederhand te drukken.

En toch M. H.! gevoelde ik mij nergens minder voldaan of dieper gegriefd, dan juist te dezer plaats. Een der hoofdbezwaren, die naar mijn inzien tegen dit geheele geschrift moeten gelden, heb ik reeds meermalen

---

[1]) „Chaque minute, à ce moment, devient solemnelle et a compté plus que des siècles entiers dans l'histoire de l'humanité." p. 383.

genoemd. Het is dit, dat de Schrijver telkens tot een geheel ander en ongelijk gunstiger eindresultaat komt, dan zijne praemissen zouden doen verwachten, dan waartoe de afzonderlijke deelen van het geheel noodwendig moeten leiden. In zoo verre (hoe zonderling het moge luiden) beamen wij het verwijt ten volle, dat van de zijde des ongeloofs tot RENAN is gerigt, dat hij nog veel verder had moeten gaan. En dit hoofdbezwaar komt nergens sterker uit, en weegt nergens met drukkender kracht, dan wanneer hij het schelst de lofbazuin steekt, en zijnen CHRISTUS weder even hoog zoekt te verheffen, als hij hem vroeger vernederd heeft. Hoe gaarne wij ook bij den Auteur van dit „leven van JEZUS" bewondering en eerbied voor JEZUS blijven vooronderstellen, het is onmogelijk hier niet tot het besluit te komen, dat hij, vreezende het op dit punt zóó raakbare gevoel der Christenen al te zeer te kwetsen, met opzet de schoonst klinkende phrasen heeft uitgelezen, welke hij meende zonder bezwaar aan den Profeet van Galiléa te kunnen ten beste geven.

Wij weten dat de beroemde en nog altijd in zijn vaderland half vergoodde JEAN JÂQUES, overweldigd door den magtigen indruk, dien JEZUS' geheel eenige grootheid op hem maakte, de knie voor het kruis meer dan half had gebogen en den uitroep der bewondering deed: „Indien het leven en sterven van SOCRATES het leven en sterven is van eenen wijsgeer, dan is het leven en sterven van JEZUS CHRISTUS het leven en sterven van eenen God." En wij betwijfelen (al kwam hij hierdoor in weêrspraak met zichzelven) het welgemeende dezer

betuiging, de opregtheid dier aan JEZUS toegebragte hulde niet. Maar ROUSSEAU had, even als wij, den CHRISTUS der Evangeliën voor oogen, en dacht er niet aan, als wij de drieurige duisternis en de teekenen bij 's Heilands dood wegdenken, om de bijzonderheden te betwijfelen, welke het meest tot verheerlijking des Heilands moesten strekken. RENAN daarentegen brengt, na het ontleed- en vernietigingsproces, 't welk de Lijdensgeschiedenis ondergaat, voleindigd te hebben, zijne hulde aan het kleurlooze schaduwbeeld, dat er van het bezielde en heilige Christusbeeld der Evangeliën is overgebleven.

Om dit te staven en de beschuldiging, welke ik hier tegen RENAN heb gerigt, met overtuigende kracht te doen spreken, willen wij de Lijdensgeschiedenis zelve doorloopen, en - terwijl wij in onze aanmerkingen spaarzaam zullen zijn - eenvoudig vragen, wat er, naar zijne voorstelling, van de Lijdensgeschiedenis moet wegvallen, wat er van de trekken van JEZUS' geheel eenige grootheid onder zijn lijden overblijft.

Wij hebben aan onzen Schrijver geenszins zeker gevoel van eerbied en bewondering voor JEZUS ontzegd, en er alreede op gewezen, dat zich dit in de schildering van het laatste lijden en sterven onwillekeurig heeft geopenbaard. Wel moet het ons stuiten en hinderen, als hij den laatsten maaltijd te Bethaniën en de zalving des Heilands door MARIA beschrijvende, aan de woorden, bij die gelegenheid door JEZUS gesproken, een kleingeestig en zelfzuchtig karakter geeft. „JEZUS beminde de eerbetooningen, want die eerbe-

tooningen moesten strekken tot bereiking van zijn doel, de vaststelling van zijn rang of titel als DAVIDS Zoon. Zelfs wanneer men hem van de armen spreekt, antwoordt hij driftig of levendig genoeg: „De armen hebt gij altijd bij U, maar mij hebt gij niet altijd!" En in de opgewondenheid des gevoels belooft hij de onsterfelijkheid aan de vrouw, welke hem in dezen oogenblik een teeken of onderpand der liefde gegeven heeft." [1]) Wel moet het ons zeker gevoel van onwil en ergernis baren, JEZUS' woorden in den laatsten nacht zijns levens - als hij met het oog op de gevaren der toekomst van het koopen van zwaarden spreekt - door eene letterlijke opvatting zóó misduid te vinden, als had JEZUS aan het denkbeeld voedsel gegeven om het geweld met geweld te keeren, maar ook aanstonds weder dit denkbeeld laten varen — omdat hij van zulk middel ter verdediging diep in zijne ziel afkeerig was? — Neen! omdat hij aanstonds begreep, dat zijne bloode en ongeoefende Galileërs (Provenceaux) kwalijk tegen de overmagt eener welgeregelde en gewapende bende bestand zouden zijn. [2]) Maar wanneer wij dit voorbijzien of vergeten, dan is het niet te ontkennen, dat de groote Lijder de volle sympathie des Schrijvers schijnt herwonnen te hebben, die in de reeks der voorgaande beschouwingen al minder en minder was geworden. Wat het doel van JEZUS' lijden betreft, dit wijkt wel geheel in de schaduw terug; en hoe kon dit anders,

[1]) „Il aimait les honneurs car les honneurs servaient à son but, et établissaient son titre de fils de DAVID etc." p. 374. [2]) p. 389.

daar hij aan het avondmaal geheel zijn symbolisch karakter ontneemt, daar hij aan de breking des broods en de woorden: „dit is mijn ligchaam" eene geheel andere beteekenis geeft. Toch vooronderstelt hij bij JEZUS zekere bewustheid van zijn naderend sterven, nu en dan vereenigd met de gedachte, dat zijn dood zou moeten strekken tot behoudenis der wereld. [1])

De ontdekking des verraders en enkele andere tafereelen zijn geschetst met eene aanschouwelijkheid, de aandoenlijke schoonheid van het oorspronkelijke waardig. Zóó gereedelijk als wij nogtans dit toegeven, zóó gaarne als wij de lofspraak onderschrijven, dat hij de menschelijke karakters der hoofd- of nevenpersonen in de Lijdensgeschiedenis meesterlijk geteekend en getroffen heeft, [2]) zóó sterk springt het weder in het oog, dat RENAN in de voorstelling van den grooten en eenigen Lijder zelven, beneden zijn onderwerp is teruggebleven.

Wat hij in de slotbeschouwing zijns werks aan de Evangelisten verwijt, dat zij JEZUS beeld, ook waar zij hem willen prijzen, misteekend hebben, dat is maar

---

[1]) „Il se confirmait dans la pensée, qu'il allait mourir mais que sa mort sauverait le monde." p. 372. Op eene enkele plaats, bij de aanhaling van Mark. X : 45 bezigt hij aangaande de bedoeling van JEZUS' dood zelfs de zoo sterke uitdrukking: „pour apaiser son Père," 't welk als een reminiscens van zijn vroeger kerkgeloof kan gelden, te gelijk echter te kennen gevende, dat het dogme der verzoening zich eerst later uit die gedachte ontwikkeld heeft, p. 316.

[2]) Het verdienstelijke dezer karakterteekening is zoowel door DE PRESSENSÉ als door SCHOLTEN erkend.

al te zeer op hem zelven van toepassing, en zekerlijk nergens meer, dan waar hij op zijne wijze in eene verklaring van JEZUS' zielelijden treedt, 't welk de plaats zal moeten innemen en vervangen van hetgeen ons door de Synoptici, aangaande JEZUS' lijden in de eenzaamheid, of zijnen strijd in Gethsémané is verhaald geworden. De plaats is van stonden aan bekend en berucht geworden, en zal, als RENAN's geschrift door de meesten vergeten zal zijn, nog in de herinnering van velen bewaard blijven.

„De menschelijke natuur bekwam voor een oogenblik de overhand. Hij begon welligt aan zijn eigen werk te twijfelen. De schrik, en aarzeling maakten zich van hem meester, en wierpen hen in een staat van onmagt, erger dan de dood. Welligt kwamen enkele dier treffende herinneringen, die de sterkste zielen het getrouwst bewaren, en die hen soms als dolksteken doorboren, hem in dezen oogenblik voor den geest." - En nu volgen de sterkst-geincrimineerde phrasen: „Herinnerde hij zich de klare bronnen van Galiléa, waaraan hij zich had kunnen verfrisschen? Den wijnstok en den vijgeboom, waaronder hij zich had kunnen nedervleijen? De jonge dochters, die welligt hare toestemming zouden hebben gegeven om hem te beminnen? Vervloekte hij de hardheid en bitterheid van zijn lot, dat aan hem de geneuchten ontzegd had, die het aan alle anderen heeft toegestaan? Droeg hij leed over zijne te hoogverhevene natuur, en, slagtoffer zijner eigene grootheid, beweende hij het welligt van niet de eenvoudige handwerksman van Nazareth ge-

bleven te zijn? — Men weet het niet! [1]) Men weet het niet? - ô Zoo wij al de zóó roerende voorstelling van JEZUS' zielelijden in Gethsémané, ons door de Synoptici gegeven, met het eeuwigonvergetelijke: „Vader! niet mijn wil, maar Uw wil geschiede!" geheel moesten prijsgeven, dan nog zouden wij met de meeste gerustheid kunnen zeggen: Dit weten wij wel, dat JEZUS in de zielbenaauwende oogenblikken, welke aan zijn laatste lijden voorafgingen, bij het gezigt van dood en eeuwigheid, andere, heiliger gedachten heeft gekoesterd dan deze. Deze caricatuur zal dan het ware beeld zijn van den goddelijken en tegelijk zóó innig menschelijken Lijder van Gethsémané, waarop zóó vele eeuwen met diepen weedom en bewondering hebben gestaard, waarop zoo vele stervenden, in hunnen jongsten strijd het brekend oog hielden gevestigd! Deze caricatuur zal dan het eenige zijn, wat van dit heilig tafereel ons overblijft, nu wij niet langer op den bodem der verdichting, maar op den vasten boden der zuivere geschiedenis staan! M. H.! zijn wij niet ten volle in ons regt om hier op den bijtenden toon van het Sarkasme uit

---

[1]) „Peut être quelques uns de ces touchants souvenirs que conservent les âmes les plus fortes, et qui par moments les percent comme un glaive, lui vinrent ils à ce moment. Se rappela t'il les claires fontaines de la Galilée, où il aurait pu se rafraîchir; la vigne et le figuier sous les quels il avait pu s'asseoir; les jeunes filles, qui auraient peut-être consenti à l'aimer? Maudit il son âpre destinée, qui lui avait interdit les joies concédées à tous les autres? Regretta t'il sa trop haute nature, et, victime de se grandeur, pleura t'il de n'être pas resté un simple artisan de Nazareth? On l'ignore." p. 378 suiv.

te roepen? „Sic scribitur Historia!" — Dit was dan de indruk, dien RENAN van het bezoeken dier geheiligde oorden heeft medegebragt! Aan zulke voorstellingen, die geheel uitwendig, geheel aardsch en zinnelijk zijn, waarin ieder woord een verfijnd sensualisme ademt, kon hij voedsel geven, toen zijn voet den Hof der olijven binnentrad, of toen hij het tooneel, dat hij daar aanschouwd had, weder voor zijne verbeelding riep! Was hem dit door de reine ziel zijner ontslapene zuster ingegeven en heeft haar geest in deze oogenblikken haren broeder omzweefd? Hoe is het mogelijk, vragen wij, dat RENAN deze gedachten, nadat zij bij hem waren opgekomen, niet haastig weder onderdrukte, dat hij ze zóó lang in zijne ziel bewaarde, tot dat hij ze nederschreef? Zijn gezond verstand, zijn gevoel, zijn tact of instinct moest hem daarvoor bewaard hebben, moest hem hebben gewaarschuwd, zijn blad niet met zulke denkbeelden te ontsieren, die zóó krenkend voor het religieus gevoel van meest al zijne lezers moesten zijn. Toch M. H.! zou ik niet kunnen wenschen dat RENAN deze woorden niet geschreven had. Zulke plaatsen, als wij hier en elders ontmoeten, hebben de heilzame kracht en werking van een tegengif, want ik verbeelde mij dat zelfs de ernstig gestemde en eerlijke twijfelaar of ongeloovige, die tot hiertoe het werk met heele of halve toestemming had gelezen, tot deze plaats genaderd, inwendig zal hebben getoornd en tot de volle overtuiging zal zijn gebragt, dat er nog iets meer dan het schitterend talent van RENAN gevorderd wordt om eene ziele grootheid

te begrijpen en te waarderen, gelijk die van JEZUS is.[1])

Even als het zielelijden van JEZUS in Gethsémané, zoo verdwijnt ook de instelling des Avondmaals uit de reeks van feiten, die den laatsten nacht vóór JEZUS' lijden voor de geheele menschheid onvergetelijk hebben gemaakt. Geen Pascha, ter voorbereiding voor het naderende feest is door den Heer met zijne jongeren gevierd; en, wat uit het voorgaande volgt, ook de lof-

---

[1]) Ik heb mij in die verwachting bedrogen. Bij den Heer BUSKEN HUET, t. a. pl. bl. 300, heeft de hier medegedeelde plaats zelfs lof en bewondering ingeoogst; wat mij te meer in dezen schrijver bevreemdde, omdat hij overigens al het krenkende dat er op vele plaatsen in RENAN's voorstelling voor het Christelijk geloof moest liggen, met lofwaardige onpartijdigheid erkend heeft. Hij noemt het eene „fijngevoelde en het hart van den schrijver vereerende onderstelling, dat JEZUS in zijne laatste levensdagen, onder den invloed der twijfelingen, die men den zielestrijd in Gethsémané pleegt te noemen, met weemoed zal hebben teruggedacht, ook aan de liefde dier edele vrouwen." Met zijn verlof zij hier opgemerkt, dat hij dus schrijvende RENAN's voorstelling aanmerkelijk verzacht en verbeterd heeft; dat er in het voorgaande van die edele vrouwen, waaraan RENAN uitsluitend zou gedacht hebben, geene sprake is, en dat de geïncrimineerde zinsneden veel meer aan geheel aardsche liefde en zinnelijke genietingen doen denken. — In mijn oog heeft RENAN, toen hij deze woorden nederschreef, even zeer als hij het Christelijk gevoel beleedigd heeft, ook tegen den goeden smaak gezondigd. Maar ik gevoel niet den minsten lust, om hierover te redetwisten. Aan zijne bewonderaars verblijve het regt tot zelfs de schoonheid van deze plaats te verheffen, aan mij de vrijheid, om hier, waar de schrijver ging wagen een blik in de ziel des Heiligen Strijders van Gethsémané te slaan, die „jeunes filles qui auraient peut-être consenti a l'aimer," ten eenenmale misplaatst en onuitstaanbaar leelijk te vinden.

zang bij het verlaten des Paaschzaal, zal niet gezongen zijn. Het stilzwijgen van den vierden Evangelist tegenover de zóó eenstemmige getuigenis der Synoptici zal in dezen alles afdoend en beslissend zijn,[1]) zonder dat de Schrijver er acht op slaat, of eene wederlegging noodig keurt van de bewering, dat de Apostel JOANNES zelf, volgens de getuigenis der geschiedenis, door zijne deelneming aan den Paaschmaaltijd op den veertienden van Nisan het verhaal der Synoptici zal hebben bekrachtigd.[2]) Intusschen verdient het verhaal van den vierden Evangelist even weinig geloof, dat JEZUS in dien zelfden nacht de voeten zijner discipelen gewasschen heeft. Met uitzondering van enkele voorschriften der nederigheid en der liefde, en de voorzegging van PETRUS' verloochening, deelen 's Heilands aandoenlijke afscheidsredenen en JEZUS' gebed voor zijn lijden in het vonnis, dat reeds vroeger over JEZUS' redenen in het vierde Evangelie was uitgesproken. Het verraad

---

[1]) „JEAN, qui seul parmi les narrateurs Evangeliques a ici la valeur d'un témoin oculaire ne connait pas ce recit." p. 387.

[2]) Het gevoelen van WEITZEL, dat de Apostel JOANNES, volgens de Klein-Aziatische traditie, het Pascha op den 14[den] van Nisan vierend, niet gerekend kan worden door zijn voorbeeld het verhaal der Synoptici bekrachtigd te hebben, maar deze gewoonte gevolgd te zijn, omdat JEZUS als het ware Pascha op den 14[den] gestorven was; wordt thans veel minder aannemelijk gekeurd dan het vroeger aan velen was toegeschenen. Het stond intusschen aan RENAN vrij dit gevoelen te omhelzen, maar dan had hij voor het minst moeten toonen, zoowel met de Klein-Aziatische traditie zelve, als met de verklaring, door WEITZEL daaraan gegeven, bekend te zijn.

van JUDAS wordt onder de meest verzachtende kleuren,[1]) de kus des verraders als hoogst twijfelachtig en onwaarschijnlijk met een „JUDAS zou volgens sommigen dit gedaan hebben" voorgesteld. De zieldoorsnijdende vraag des Heilands, die hierop volgde zoowel als zijne toespraak aan de bende, zoowel als het verheven gezegde „den drinkbeker, dien mij de Vader gegeven heeft, zou ik dien niet drinken?" worden, als geheel onhistorisch niet eens der vermelding waardig gekeurd en met stilzwijgen voorbijgegaan. De plegtige bezwering des Hoogepriesters en de belijdenis des Heilands aangaande zijne waardigheid, als de CHRISTUS, dit zoo belangrijke punt in de Lijdensgeschiedenis, moet uit de orde onzer lijdensteksten worden geschrapt. RENAN acht het veel waarschijnlijker dat JEZUS zoowel hier, als in zijn verhoor voor ANNAS op de ondervraging des Hoogepriesters, het stilzwijgen zal hebben bewaard. Daarentegen doet hij

---

[1]) Dat RENAN JUDAS niet tot een geincarneerden duivel gemaakt heeft, is eerder in hem te prijzen dan te laken; doch men zou willens blind moeten zijn, indien men niet de bedoeling des schrijvers doorzag, hier zoo veel mogelijk het gepleegde verraad te vergoelijken, en later ieder spoor van eene vergeldende Nemesis uit de geschiedenis te doen verdwijnen. Maar ook hierin is hij wederom niet gelukkig geslaagd. Bij den JUDAS der Evangelien, en zijn: „Ik heb gezondigd, verradende het onschuldige bloed," kampen afschuw en mededoogen beurtelings in onze ziel; voor den JUDAS van RENAN, die na het gepleegde verraad, op zijn voor bloedgeld gekochten akker welligt een stil en rustig leven (une vie douce et obscure) leidt (zie p. 438) hebben wij enkel koude verachting over.

zóó sterk mogelijk uitkomen, dat JEZUS uit het oogpunt der Joodsche orthodoxie wel degelijk als een Godslasteraar en vernietiger der aloude eeredienst beschouwd moest worden, en alzoo aan een misdrijf schuldig heeft gestaan, dat naar de onverbiddelijke en onontduikbare uitspraak der Wet zelve met den dood verdiende gestraft te worden. [1]) Niet aan PILATUS, die niet anders heeft kunnen handelen, niet aan de leden van den Joodschen raad, die niet anders konden vonnissen, zelfs niet aan de Joodsche natie, schoon deze de bewerkster was van zijnen dood, maar aan de eischen eener bloeddorstige wet, die het eerste sein ter geloofsvervolging aan de Christenheid gaf, moet de zedelijke moord, aan JEZUS gepleegd, verweten worden. [2]) Van het herhaald verhoor van JEZUS voor PILATUS, dat als verwijderd van de toehoorders en aanschouwers, het moeijelijkst historisch geconstateerd kan worden, is iets meer gespaard gebleven. RENAN loochent het niet dat dit verhaal zekere inwendige blijken van waarheid draagt, [3]) al geeft hij duidelijk genoeg te verstaan, dat

[1]) „Au point de vue du Judaisme orthodoxe, il était bien vraiment un blasphémateur, un destructeur du culte établi etc." p. 397.

[2]) „Le Pentateuque a de la sorte été dans le monde le premier Code de la terreur religieuse." p. 412.

[3]) Mijn hooggeschatte Leermeester, de Hoogl. VAN HENGEL, heeft in de Godg. Bijdr. 1857 bl. 1—54. Het gesprek van Jezus met Pilatus, die inwendige kenmerken van waarheid met overtuigende kracht in het licht gesteld, en tegelijk eene belangrijke bijdrage geleverd tot beantwoording der zóó gewigtige vraag, of en in welken zin JEZUS zich zelven voor den Christus hebbe verklaard.

het hem hoogst twijfelachtig is, of het woord: „Mijn Koningrijk is niet van deze wereld!" en JEZUS' belijdenis aangaande zich zelven als den Stichter van het rijk der waarheid, werkelijk over zijne lippen zijn gegaan. [1])

Daarentegen heeft de Episode van PILATUS' huisvrouw, eene bijzonderheid, welke aan vele latere critici verdacht is voorgekomen, genade in zijne oogen gevonden. Hij acht het voor het minst mogelijk, dat zij uit een der ramen van haar Paleis het zacht innemend gelaat des Galileërs reeds vroeger gezien had, en dat de gedachte, dat het bloed van dien schoonen en jeugdigen man geplengd stond te worden, haar een' benaauwenden droom gekost heeft. [2]) De mishandeling, die op de geeseling volgde, wil hij des noods aannemen, al kost het hem moeite te gelooven, dat Romeinsche krijgsknechten, zich daartoe hebben kunnen verlagen, maar

---

[1]) Ik gaf reeds vroeger mijne twijfeling te kennen, of RENAN dit veel beteekenend woord werkelijk door JEZUS gesproken acht. Zij grondde zich op den twijfelachtigen toon, waarop hij te hier bedoelde plaatse spreekt: „S'il faut en croire JEAN, il aurait avoué sa royauté, mais prononcé en même temps cette profonde parole: „Mon royaume n'est pas de cette monde."" p. 404, en de hieromtrent bestaande onzekerheid wordt genoegzaam geheel opgeheven, als hij, in de slotbeschouwing zijns werks nogmaals dit woord herhalend, de behoedzaamheid gebruikt er bij te voegen: „Zóó sprak JEZUS ten minste door zijne daden" (au moins par ses actes) p. 445. Wij nemen de vrijheid hier achter te plaatsen: „Sapienti sat."

[2]) „Celle ci avait pu entrevoir le doux Galiléen de quelqne fenêtre du palais, donnant sur les cours du temple. Peut être le revit elle en songe, et le sang de ce beau jeune homme, qui allait être versé, lui donnat'il le cauchemar." p. 403.

het zielroerende en onvergetelijke: „Zie den mensch!" staat voor hem niet geschreven. De zending van JEZUS door PILATUS naar HERODES heeft niet plaats gehad, maar is verzonnen om de vroeg in omloop gebragte overlevering te kunnen rijmen of verklaren, dat JEZUS voor meer dan éénen Regter zou hebben teregt gestaan.[1]) De aandoenlijke toespraak aan de vrouwen op den weg naar Calvarië is na de verwoesting van Jeruzalem verdicht.[2]) Hier treedt weder dezelfde eigenaardigheid van ons Lukas-evangelie in het licht, waarop de Schrijver reeds vroeger in zijne Inleiding gewezen had. Het heeft vele en zeer aandoenlijke trekken, die van eene delicieuse en zielverteederende schoonheid zijn, maar zonder eenige historische waarde te bezitten. Daartoe behoort evenzeer 's Heilands bede aan het kruis: „Vader, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen!" Al voegt de Schrijver er tot verzachting bij, dat deze woorden zekerlijk in JEZUS' hart, zoo dan al niet op zijne lippen geweest zijn, hij maakt het daardoor voor zijne lezers slechts te duidelijker, dat hij ze werkelijk niet gesproken acht.[3]) Daartoe behooren evenzeer de bede des boetvaardigen kruiselings, en het troostwoord door den stervenden JEZUS tot dezen gerigt. LUKAS, wat sterk toegevende aan het behagen dat hij in de bekeering van zondaars vond, heeft alzoo de overlevering gewijzigd

[1]) p. 408 aant.

[2]) „Les paroles qu'on y prête à JESUS n'ont pu être écrites qu'après le siège de Jerusalem." p. 417.

[3]) „Selon une tradition JESUS aurait prononcé cette parole, qui fut dans son coeur, sinon sur ses lèvres." p. 421.

of uîtgebreid.[1]) En in welk een licht wij JEZUS' aanbeveling van zijne Moeder aan den discipel dien hij lief had, hebben te beschouwen; hoe JOANNES uit ijdele gloriezucht, en niet tot verheerlijking des stervenden Meesters, dien trek zal hebben verdicht, en zich zelven heeft vooruitgedrongen tot aan den voet van het kruis, om zich dáár den troon zijner toekomstige grootheid in de Christus-kerk te bouwen, dit weten wij, of, om dit te vernemen werden wij in de Inleiding dezes werks genoegzaam voorbereid. Eindelijk - want wij verlangen er naar deze lange reeks van ontkenningen te kunnen besluiten - de laatste woorden, in onze Evangeliën den Heiland op de lippen gelegd, lossen zich op in, of komen neder op een onverstaanbaren schreeuw of kreet (un cri terrible) door den stervenden JEZUS geslaakt, toen het barsten of springen van een hartader onverwacht een einde aan zijn lijden maakte, dien zijne vrienden, een iegelijk op zijne wijze en naar zijne opvatting, met het overwinningswoord: „Het is volbragt!" of het „Vader in Uwe handen beveel ik mijnen geest!" zochten te vertolken.[2])

Wat blijft er - zoo mogen wij thans wel vragen - na de toepassing dezer Straussiaansche kritiek, van de zóó schoone en aandoenlijke Lijdensgeschiedenis over? Wat behouden wij, wat tot staving van RENAN's eigene bewering dienen kan, dat JEZUS' geheel eenige grootheid zich onder het lijden zonder wolk of nevel vertoond heeft?

---

[1]) „Luc, suivant son gout pour la conversion des pécheurs a ici modifié la tradition," p. 424. [2]) p. 425.

Schier alles, wat ROUSSEAU bewogen had de knie voor het kruis van CHRISTUS te buigen, is in nevelen versmolten en verdwenen. Buiten het beroep van JEZUS vóór ANNAS op hetgeen hij openlijk geleerd had, (zoo ook dit zelfs niet moet gerekend worden later door den Schrijver teruggenomen te zijn) is er geen enkel woord van JEZUS' lippen uitgegaan, wat ons tot bewondering des grooten Lijders stemmen kan, of het is handtastelijk verdicht, of het ligt te zieltogen onder den daarop drukkenden twijfel der onechtheid. Ook het treffende woord van JEZUS „zoo ik kwalijk gesproken heb, betuig van het kwade, en indien wèl, waarom slaat gij mij?" is geheel geignoreerd, en wat dit stilzwijgen beteekent vindt genoegzaam zijne verklaring in het „men zegt" (dit on) waarmede van den kinnebakslag des geregtsdienaars als in het voorbij gaan gewaagd wordt. - Of wilt gij, een enkel woord is gespaard gebleven, wel niet in de ure zijns lijdens gesproken, maar 't welk JEZUS zich vroeger, onvoorzigtig genoeg, had laten ontvallen: „Ik zou dezen tempel, die met handen gemaakt is, indien ik wilde, in drie dagen kunden afbreken, en in drie dagen een ander, niet met handen gemaakt, weder kunnen opbouwen;" [1]) - en bij verschil van redactie, wordt als de meest authentieke

---

[1]) „Un jour sa mauvaise humeur contre le temple lui arracha un mot imprudent: „Ce temple bâti de main d'homme, je pourrais, si je voulais, le détruire, et en trois jours je rebâtirais un autre non construit de main d'homme."" p. 354. — „Le mot fatal, que JESUS avait réellement prononcé fut cité par deux témoins. Blasphémer le temple de Dieu, était, d'après la loi Juive, blasphémer Dieu lui même." p. 396.

vorm gekozen, zoo als dit woord als aanklagt der getuigen - die hier geene valsche getuigen meer zijn - tegen hem heeft gegolden in het gerigt; zooals het op de lippen der spotters het kruis bleef omzweven, om de borst des stervenden te benaauwen; zooals het naauwelijks verstaanbaar is, of althans den schijn eener ondragelijke grootspraak op JEZUS laadt. Overigens vinden wij niets aangaande JEZUS' gedrag onder zijn lijden vermeld, wat nog van historische zekerheid of waarschijnlijkheid kan worden geacht, dan dat hij tegenover zijne regters een waardig stilzwijgen bewaard hebbe. En meent niet dat ik dien trek tot waardering van JEZUS' grootheid van geringe beteekenis achte. Meermalen heb ik zelf, de gemeente voorgaande, met de innigste bewondering op dat welsprekend zwijgen gewezen, welsprekender, dan dat eenige taal het volkomen zou kunnen vertolken. Maar toch - zal het als zoodanig kunnen gelden, dan moet het in verband met het overige worden opgevat. Staat het op zich zelve en genoegzaam alleen; hoeveel gaat dan van de kracht van dit bewijs verloren; - of zal het volstandig en aanhoudend zwijgen van een' beschuldigde tegen over zijne regters niet voor zeer verschillende uitlegging vatbaar zijn? Voorwaar! wij bezitten in onze Evangeliën oneindig meer dan RENAN ons overlaat, wat wij tot geenen prijs zouden willen derven; maar wij behoeven en verlangen ook meer om „in JEZUS het Model der volkomenheid te blijven zien, waarop alle lijdenden tot hunne versterking, tot hunne vertroosting kunnen staren;" gelijk gij meer zult behoeven, om, tot opbouwing Uwer ge-

meente CHRISTUS en dien gekruist als de kracht Gods en de wijsheid Gods te blijven prediken. [1])

Van de zeven kruiswoorden zijn er slechts twee behouden gebleven. En welke zijn die? Het eene is de kreet der natuur en der behoefte „mij dorst!" Het andere is de geheimzinnige en zieldoorsnijdende klagt: „Mijn God! Mijn God! waarom hebt gij mij verlaten?" eene klagt, welke, volgens RENAN, door JEZUS in een oogenblik van wanhoop ontboezemd werd, als de uitdrukking van een lijden, duizendmaal smartelijker te verduren dan de vreeselijkste folteringen, die hem werden aangedaan. „Hij had niets anders dan de ondankbaarheid der menschen voor oogen. Het berouwde hem welligt te lijden voor een ontaard geslacht. Maar," zoo vervolgt hij „zijn goddelijk karakter behield nogmaals de overhand. De ziel hernam hare helderheid, naarmate het ligchamelijke leven verdooven ging, en keerde allengskens tot haren hemelschen oorsprong terug. Hij vond het bewustzijn zijner zending weder. Hij zag in zijnen dood het heil der wereld. Het afgrijsselijke schouwtooneel verdween geheel uit zijn ge-

[1]) 1 Cor. I: 23 en 24. Men verg. hierover de hoogstbelangrijke, pasverschenen leerrede van den Hoogl. SCHOLTEN (die vooral de hooge waarde van JEZUS' sterven, als zedelijke daad, heeft doen uitkomen); maar ook die daad der hoogste zich zelf-opofferende liefde verliest, naar RENAN's voorstelling, al bestrijdt hij haar niet, grootendeels hare waarde en beteekenis; daar het hem onmogelijk is op voldoende gronden aan te toonen, dat JEZUS niet tegen zijnen wil in een strik zijner vijanden gevallen is, dien hij niet weder heeft kunnen ontwarren.

zigt, dat zich dáár aan zijne voeten ontrolde, en op het innigst met zijnen Vader vereenigd, ving hij aan het strafhout dat goddelijke leven aan, dat hij zou voortleven in de harten der menschheid gedurende eeuwen zonder tal!" ¹)

Naauwelijks kon ik mijne oogen gelooven M. H.! toen ik na de voorafgaande teekening deze waarlijk schoone en welsprekende woorden las. Schoon zij volkomene waarheid behelzen, schoon zij niets te veel of overdrevens zeggen, en zich ten volle laten regtvaardigen voor het gevoel, voor het geloof van hem, die nog het volzinnige: „Het is volbragt!" en het „Vader in Uwe handen beveel ik mijnen geest!" door den stervenden JEZUS gesproken acht - hier zijn zij uitermate bevreemdend - en indien zij, als aan het gevoel des Schrijvers ontweld, altijd iets meer dan oratorische exclamatie zijn - zij kunnen toch niet hooger dan poëtische fictie gelden. Volgens RENAN is het laatste verstaanbare woord, dat van de lippen des Heilands tot ons is gebragt, wel degelijk een klagt of kreet der vertwijfeling geweest. Hoe komt hij dan aan de zóó stellige wetenschap, dat die donkerheid in JEZUS' ziel ras weder door het helderste licht is vervangen? Hoe

¹) „Mais son instinct divin l'emporta encore. A mesure que la vie du corps s'éteignit, son âme se rassénérait et revenait peu à peu à sa céleste origine. Il retrouva le sentiment de sa mission; il vit dans sa mort le salut du monde; il perdit de vue le spectacle hideux, qui se déroulait à ses pieds, et profondément uni à son Père il commença sur le gibet la vie divine, qu'il allait mèner dans le coeur de l'humanité pour des siècles infinis." p. 424.

weêrlegt hij de tegenwerping, welke hij het eerst en het meest van zijne eigene geestverwanten kon te gemoet zien, dat JEZUS in zijne uiterste oogenblikken aan het welgelukken zijner zaak heeft gewanhoopt, en dat hem aan het kruis de oogen zijn opengegaan voor het vreeselijke zelfbedrog, 't welk hem zich zelven voor den CHRISTUS der Profeten had doen uitgeven? Neen! nog eens, de Christen, die JEZUS' voorafgaand leven met een geheel ander oog heeft beschouwd; die ook de laatste kruiswoorden als woorden van den stervenden JEZUS in zijn harte heeft gegraveerd, kan de gedachte verre van zich stooten, als of de kruiseling van Golgotha met een wanhoopskreet op de lippen de eeuwigheid zoude zijn ingegaan; en ook zijne laatste twijfeling zwicht, als hij in JEZUS' den overwinnaar over dood en graf begroet, en in zijne verrijzenis niet enkel het onderpand zijner verheerlijking ziet, maar ook het welsprekendste antwoord vindt op de vraag, hoe die geheimzinnige klagt aan het kruis verstaan moet worden. [1]) Maar wanneer ik mij hier nog eens geheel aan RENANS zijde verplaats; wanneer het een droombeeld geweest is en niets meer, 't welk ongelukkig genoeg in het laatste tijdperk zijns

---

[1]) Men vergelijke hier, wat ik, met het oog op de argumentatio van GROTIUS in mijne Oratie, p. 11 en 12 geschreven heb; en ik kan, ook na het geschrevene door mijnen Recensent (Godgel. Bijdr. 1861. II.) nog niet anders oordeelen, dan dat JEZUS' opstanding, schoon zij natuurlijk voor degenen, die de realiteit van deze gebeurtenis ontkennen, alle bewijskracht moet derven, voor zoo velen als nog die realiteit laten gelden, tot JEZUS' eerverdediging, althans hare bewijskracht behoudt.

levens JEZUS' geheelen geest beheerschte, toen hij, naar DANIELS Profetie, in zichzelven den CHRISTUS der Joden zag; wanneer die bittere en hartverscheurende klagt: „Mijn God, mijn God, waarom hebt gij mij verlaten?" het laatste woord van den stervenden JEZUS geweest is, en wanneer de wederverschijning des Verrezenen in de zelfbegoocheling eener hartstogtelijke liefde hare verklaring vindt [1]) dan heb ik geen antwoord of wapen tegen de bedenking des ongeloofs, dat JEZUS aan het kruis uit den droom der zelfsverblinding is ontwaakt, [2]) en treurige duisternis, gelijk den gerigtsheuvel voor het oog zijner weenende vrienden overschaduwde, overschaduwt mijne ziel.

Veelmeer zouden wij dan hier, bij de herinnering hoe goed en groot, hoe edel en menschlievend, toch altijd JEZUS, in weerwil dier ongelukkige dwaling, geweest was, een zielroerenden toon des beklags of des mededoogens, als de natuurlijkste uitdrukking van des Schrijvers gevoel verwacht hebben. [3]). Maar in plaats daarvan gaat het verhaal, na JEZUS' plotselingen dood vermeld te hebben, in eene soort van triumfzang over, dien wij - zoo het ons vergund ware hier en daar een

---

[1]) p. 434. [2]) „Il meurt, le Messie, qui avait espéré et fait espérer à tant d'autres le retablissement du royaume d'Israël, sa chute est d'autant plus profonde, que ses prétentions avaient eu plus d'éclat. Et ce qu'il y a de poignant dans ce tragedie, c'est que Dieu parait le désavouer." F. PÉCAUT, Le Christ et la conscience, p. 264.

[3]) Zóó als door PÉCAUT t. a. p. wordt ontboezemd: „Pauvre fils de l'homme! à ton cri déchirant j'ai reconnu mon frère."

woord te wijzigen - zouden kunnen wenschen zelven geschreven te hebben:

„Rust thans in Uwe glorie, Edele Voorganger en Voleinder! Uw werk is volbragt; Uw goddelijke rang is verzekerd. Vrees niet langer het door U opgetrokken gebouw, door ééne wankeling te zien zamenstorten. Van nu af boven het bereik der menschelijke zwakheid verheven, zult gij van de hoogte des Goddelijken vredes de getuige zijn van de onmetelijke gevolgen Uwer daden! Voor den prijs van ettelijke uren lijdens, die zelfs Uwe groote ziel niet konden bereiken, hebt gij de meest volkomene onsterfelijkheid gekocht en verworven. Gedurende duizenden van jaren zal de wereld van U gewagen. Banier onzer geschillen, zult gij het teeken zijn, rondom hetwelk de hevigste kampstrijd zal gestreden worden! Duizendmaal meer levende, duizendmaal sterker bemind na Uwen dood, dan gedurende de dagen van Uw kortstondig verblijf hier beneden, zult gij dermate de hoeksteen der menschheid worden, dat Uw naam van de wereld te willen losscheuren, het zelfde zoude zijn als die wereld op hare grondslagen te doen beven. Men zal U met God vereenzelvigen. Ten volle overwinnaar gebleven van den dood, moogt gij thans bezit nemen van Uw Koningrijk, waar, langs het koninklijke spoor, dat gij gebaand hebt, de aanbiddende eeuwen U zullen volgen!" [1])

---

[1]) „Repose maintenant dans ta gloire, noble initiateur! Ton oeuvre est achevée; ta divinité est fondée. Ne crains plus de voir crouler

Renan! toen gij deze schoone woorden nederschreeft, was U toen nog eens de Christus Gods verschenen, als de heilige man van smarte met zijne eenige doornenkroon, zoo als gij hem in uwe kindschheid hadt aanschouwd en liefgehad? — Helaas! wanneer wij met koelen en scherpen blik nogmaals op deze zelfde bladzijde zullen staren, dan zullen wij welligt veel van den glans, die er in deze woorden schittert, zien verbleeken, maar nu reeds, wanneer wij ze alles laten uitdrukken, wat zij bij den eersten, levendigsten indruk voor het Christelijk gemoed kunnen beteekenen, zeggen wij: Die hulde, welke gij den Gekruisigde hebt gebragt, komt onzen Christus toe, maar uwen Christus niet!

---

par une faute l'édifice de tes efforts. Désormais hors des atteintes de la fragilité, tu assisteras, du haut de la paix divine, aux consequences infinies de tes actes. Au prix de quelques heures de souffrance, qui n'ont pas même atteint ta grande âme, tu as acheté la plus complète immortalité. Pour des milliers d'années le monde va relèver de toi. Drapeau de nos contradictions, tu seras le signe autour duquel se livrera la plus ardente bataille. Mille fois plus vivant, mille fois plus aimé depuis ta mort, que durant les jours de ton passage ici bas, tu deviendras à tel point la pierre angulaire de l'humanité, qu'arracher ton nom de ce monde serait l'ébranler jusqu'aux fondements. Entre toi et Dieu on ne distinguera plus. Pleinement vainqueur de la mort, prends possession de ton royaume, ou te suivront, par la voie royale que tu as tracés, des siècles d'adorateurs." p. 426.

ZEVENDE VOORLEZING.

Het geloof der Onsterfelijkheid.

„JEZUS' leven is voor den geschiedschrijver met zijne laatste zucht geëindigd. Maar zóó diep was de indruk, dien hij had achtergelaten in het hart zijner leerlingen en van enkele aan hem verkleefde vriendinnen, dat hij nog weken lang voor hen bleef leven, om hun trooster te zijn. Was zijn ligchaam gestolen? of heeft het Enthusiasme, altijd ligtgeloovig van aard, terstond het geheel dier verhalen doen ontstaan, waardoor men het geloof aan de opstanding zocht te grondvesten. Dit zullen wij, bij de schaarste der elkander weêrsprekende oorkonden, wel nimmer te weten komen. Genoeg dat de sterke verbeeldingskracht van MARIA van Magdala hierin eene hoofdrol gespeeld heeft. Goddelijke kracht der liefde, geheiligde oogenblikken, waarin de hartstogt eener verbijsterde de wereld in het bezit stelt van een wederopgewekten God!" [1])

Wij vergeven aan RENAN die bespotting van het geloof en de hoop der Christenen, maar achten het, tot de juiste beoordeeling van den geest en de strekking dezes werks, belangrijk, hem omtrent zijne eigene hope

---

[1]) „Pouvoir divin de l'amour! moments sacrés où la passion d'une hallucinée donne au monde un Dieu ressuscité." p. 434.

rekenschap te vragen. Is JEZUS' leven voor hem, die niet aan zijne opstanding gelooft, niet met zijn laatsten ademtogt geeindigd? Houdt RENAN nog het geloof aan eene persoonlijke onsterfelijkheid vast? Gij herinnert U, M. H.! dat ik reeds vroeger deze vraag heb geopperd, maar toen mij veroorloofd heb haar onbeantwoord te laten. Ik liet hierop volgen: „Uit den aanhef der opdragt en niet minder uit de aandoenlijk schoone Apostrophe aan het slot, schijnt men dit te moeten opmaken." Toch had het aanstonds mijne aandacht getrokken, dat die toespraak aan de schim zijner ontslapene zuster vragender wijze was gesteld, waarop even goed een ontkennend, als een bevestigend antwoord kon volgen; dat zoowel hier als elders, waar sprake is van een volgend of voortdurend bestaan, met opzet de meest onbestemde uitdrukkingen schijnen gekozen; en, na de lezing van het geheele boek voleindigd te hebben, ben ik in dien twijfel niet weinig versterkt, en meen ik het daarvoor te moeten houden, dat, gelijk de Schrijver alleen in oratorischen of overdragtelijken zin van de reine ziel zijner zuster heeft kunnen spreken (daar hij aan geene ziel, afgescheiden van het ligchaam, gelooft) zóó ook het roerende slot: „ontdek of openbaar mij, ô gij goede geleigeest! mij, die gij bemindet, die waarheden, welke gebied voeren over de magt des doods, welke ons weêrhouden hem te vreezen en hem bijkans doen beminnen -" [1]) naar de bedoeling des

[1]) „Revèle moi, ô bon genie, à moi que tu aimais, ces vérités, qui dominent la mort, empêchent de la craindre et la font presque aimer."

Schrijvers, niet veel hooger mag worden aangeslagen, dan de dichterlijke Apostrophe aan de waarheid, waarmede VOLTAIRE zijne Henriade begint. [1])

Ik heb toen beloofd hierop later te zullen terugkomen, en het is thans mijn voornemen mij van deze taak te kwijten, door tot U te spreken over het geloof der onsterfelijkheid. Wij zullen hierbij onderzoeken, wat RENAN dienaangaande in JEZUS' leer gemeend heeft te vinden; en wat hij van zijne eigene denkbeelden op dit punt ons geeft te verstaan.

Onsterfelijkheid in den zin van het zelfbewust voortbestaan en voortdurend leven der ziel na den dood, schijnt RENAN ook in de leer van JEZUS zelven niet gevonden te hebben. „JEZUS" zegt hij „had niet het minste begrip van eene ziel afgescheiden van het ligchaam." [2]) Deze stoute verzekering bevreemdt U welligt en gij hebt aanstonds een aantal plaatsen voor den geest, om dit gevoelen te bestrijden. Gij denkt aan het veelzeggende woord des Heeren: „Vreest niet voor degenen, die het ligchaam dooden, maar de ziel niet kunnen dooden;" [3]) doch RENAN zou U kunnen wijzen op het tweede lid van dit vers, waar van ligchaam en ziel, alzoo van den geheelen mensch gesproken wordt; toch wordt in het eerste lid, ook wanneer wij het woord ziel door leven vertalen, [4]) altijd geleerd -

---

[1]) „Descends du haut des cieux auguste vérité,
Repands sur mes écrits ta force et ta clarté!"

[2]) „Il n'a pas la moindre notion d'une âme séparée du corps." p. 128.

[3]) Matth. X : 28.

[4]) Gelijk mede geschied is door den Heer J. P. BRIËT in zijne Eschatologie, dl. II. bl. 252.

waarom het ons eeniglijk te doen is - dat er een levensbeginsel in den mensch woont en werkt, dat, onkwetsbaar bij den dood, de slooping des ligchaams overleven kan. [1]) Gij vraagt welligt: wat dan van den rijken man zij te denken, die, na gestorven en begraven te zijn, de oogen opdeed, zijnde in de pijne? of van 's Heilands verzekering aan den boetvaardigen kruiseling: „Heden zult gij met mij in het Paradijs zijn!" of van zijne laatste woorden: „Vader in Uwe handen beveel ik mijnen geest!" Maar RENAN zal er U op wijzen, dat al deze plaatsen in het Lukas-evangelie staan, en U herinneren, dat hij de twee laatste gezegden als onecht of onhistorisch verworpen heeft; voor een deel welligt, omdat hij ze zóó weinig in overeenstemming met het boven uitgedrukte gevoelen vond.

Gij denkt aan 's Heilands gesprek met de Sadduceën: „God is niet de God der dooden, maar der levenden. Zij leven hem allen." [2]) RENAN heeft deze woorden niet verklaard, maar elders wekt hij het vermoeden op, dat zij voor hem beteekenen: „God denkt, God beschouwt ze als levenden." [3]) Gij gevoelt nogtans hoe, bij deze matte en flaauwe verklaring, alle bewijskracht tegenover de Sadduceën in dit gezegde verloren gaat.

---

[1]) RENAN heeft dit vertaald: „Ne craignez point ceux, qui ôtent la vie du corps, et qui ne peuvent rien sur l'âme." Men vermoedt waarom hij het tweede d o o d e n onvertaald heeft gelaten.

[2]) Matth. XXII : 32. Luk. XX : 38. BRIËT acht te dezer plaatse het persoonlijk voortbestaan en leven van den mensch na zijnen dood, zóó duidelijk mogelijk uitgesproken, t. a. p. I. bl. 140. [3]) Zie p. 53.

„Maar," zegt gij welligt, „moge al het dualisme niet in zijn scherpsten vorm door JEZUS gepredikt zijn; moge hij zich al den mensch na zijn verscheiden niet zonder zeker organisme gedacht hebben: dit kan des noods worden toegegeven, maar de onsterfelijkheid zelve, in den zin van voortdurend leven na den dood, is niet te min ten stelligste door hem geleerd! En gij hebt aanstonds een aantal andere heerlijke gezegden des Heilands voor den geest, die dit moeten bevestigen. „Ik ben de opstanding en het leven, wie in mij gelooft zal leven, al ware hij ook gestorven. En een iegelijk die leeft en in mij gelooftt zal niet sterven in der eeuwigheid!" „In het huis mijns Vaders zijn vele woningen. Ik ga henen om U plaats te bereiden." „Ik leef en gij zult leven!"[1]) Maar RENAN zou U dit ten stelligste betwisten. Gij hadt te ras vergeten, dat zij een deel van 's Heilands afscheidsredenen in het vierde Evangelie uitmaken, en hoe weinig zij stroken met de verklaring, die hij aan de opwekkingsgeschiedenis van LAZARUS gaf, gelijk zij dan ook zelfs niet, met een „on veut" of „il aurait dit," als woorden des Heilands zijn herdacht geworden.

Bijzondere aantrekkelijkheid heeft welligt voor U de Joanneïsche voorstelling: „Wie in den Zoon gelooft heeft het eeuwige leven"[2]), volgens welke het eeuwige d. i. ware en geestelijke leven, reeds op aarde een aanvang neemt, en bij den dood des ligchaams slechts tot hooger ontwikkeling zal worden

---

[1]) Joh. XI vs. 25 en 26. XIV vs. 2 en 19. [2]) Joh. III vs. 36.

gebragt: zoodat het geloof als de kiem van dat ware en hoogere leven te gelijk de kiem is der onsterfelijkheid; maar RENAN zal er U op wijzen, dat deze voorstelling eerst later en in eene geheel andere sfeer van denkbeelden is ontstaan. [1])

Gij hecht welligt, tot handhaving van 's menschen onsterfelijkheid, geene geringe waarde aan het begrip van 's menschen individualiteit, waardoor hij, en hij alleen in den eigenlijken zin des woords persoonlijkheid bezit en zich tot een onsterfelijk wezen ontwikkelen kan. Gij zoudt U echter grootelijks bedriegen, indien gij iets dergelijks in JEZUS' eigene voorstelling wildet zoeken, die „nooit zich een juist of bepaald begrip van persoonlijkheid of individualiteit heeft kunnen vormen" [2]). Vreemd genoeg vindt gij tot staving hiervan een beroep gedaan, deels op uitspraken des Heilands, die bij JOANNES voorkomen, deels op zulke gezegden, waarin zich JEZUS' bewustheid van zijn voortdurend leven en werken, ook nadat hij de wereld zou verlaten hebben, voor ons gevoel, op het krachtigst heeft uitgesproken: Matth. XXIII : 20, „Waar twee of drie in mijnen naam vergaderd zijn, daar ben ik in het midden van hen;" en Matth. XXVIII : 20, „Ik ben met U lieden al de dagen, tot aan de voleinding der wereld." [3])

Zoo wij RENAN willen gehoor geven, dan heeft JEZUS

---

[1]) Introd. p. XXXV.

[2]) „JESUS nous l'avons déjà dit (p. 244) n'eut jamais une notion bien arrètée de l'individualité." p. 305. [3]) p. 244.

aan geen toekomenden gelukstaat voor de zijnen gedacht, dan die hier op aarde na zijne wederkomst [1]) zou te smaken zijn, als wanneer ook de dooden zouden opgewekt worden, zijne discipelen met hem op troonen zouden zitten, en de vernieuwde wereld zich zoude bevolken met engelen. [2]) „Somtijds (zegt hij elders) schijnt JEZUS de opstanding alleen aan de regtvaardigen te beloven. De straf der goddeloozen zal dan bestaan in eene geheele vernieting bij den dood [3]). Hij wijst hierbij op Luk. XIV : 14, waar gesproken wordt van de opstanding der regtvaardigen, en, stond deze plaats alleen, dan zouden wij aan de daaruit afgeleide gevolgtrekking zekeren schijn van juistheid niet kunnen ontzeggen. Nu evenwel, zouden wij, dit gezegde met andere uitspraken des Heilands vergelijkende, JEZUS in de grofste tegenspraak brengen met zich zelven, indien wij dit als zijn waar en eigenlijk gevoelen wilden aanmerken. Naar zijne meening heeft JEZUS zich dien gelukstaat, die dan zoude aanvangen, al zeer realistisch, vrij aardsch en zinnelijk voorgesteld, [4])

---

[1]) p. 279.

[2]) Hiertoe worden dan ook de woorden Luk. XX : 38 en Matth. XXII : 30: „Zij kunnen niet meer sterven; maar zij zijn als engelen Gods in den hemel" betrekkelijk gemaakt. Zie p. 119.

[3]) „Quelquefois il semble ne promettre la résurrection qu'aux justes, le chatiment des impies consistant à mourir tout entiers et à rester dans le néant." p. 280. „C'est aussi l'opinion de ST. PAUL." nôte.

[4]) „Que tout cela fut pris à la lettre par les disciples et par le maître lui même à certains moments, c'est ce qui s'éclate dans les écrits du temps avec une évidence absolue." p. 275.

daar wel het onderscheid der geslachten zoude wegvallen, en het huwelijk zou worden opgeheven, maar toch een feestdisch en Paaschmaaltijd, een tafel en nieuwe wijn, niet in overdragtelijken maar in letterlijken zin te verstaan - daarin eene plaats behouden. [1]) Ook voor zich zelven zal JEZUS geen geloof der onsterfelijkheid gekend en gekoesterd hebben, afgescheiden van den apocalyptischen droom, dat hij als de Zoon des menschen, eerlang zou wederkomen met legioenen van engelen; eene dwaling, welke hem te eerder vergeven moet worden, daar dit droombeeld zijne sterkte is geworden in het gezigt van den dood, en hem geschraagd heeft in eene worsteling, waarvoor hij anders welligt niet bestand ware geweest. [2])

In deze zinnelijk Joodsche verwachting, welke bovendien door de uitkomst is beschaamd geworden, lost zich dan, in JEZUS' voorstelling, het geloof der onsterfelijkheid en de hope des toekomenden levens op. De Prediker des eeuwigen en onverderfelijken levens is Chiliast en Apocalypticus geworden, en daar JEZUS even weinig aan eene terugkeering in het leven, door zijne opstanding, heeft kunnen denken, als het verhaal zijner opstanding zelve geloof verdient, zóó spreekt het van zelve, dat al de verwachtingen der Christenen, welke, naar de leer der Apostelen, hieraan zich vastknoopen, van grond beroofd en ijdel zijn.

---

[1]) p. 279, verg. p. 274. [2]) ... „puisque son rêve l'a rendu fort contre la mort, et l'a soutenu dans une lutte à laquelle sans cela peut-être il eût été inégal." p. 283.

Trachten wij thans van des Schrijvers eigene denkbeelden, voor zoo ver hij die te raden geeft, kennis te nemen. Het zal ons daaruit duidelijk worden, dat hij het gewone begrip der onsterfelijkheid geheel verwerpelijk keurt, en in zóó verre met zekere voorliefde, in JEZUS' gevoelen eenige toenadering tot zijn eigen gevoelen gezien en gezocht heeft.

„Israël was geheel vreemd aan het begrip der onsterfelijkheid - die spiritualistische leer, die den mensch als in twee deelen doorsnijdt, het ligchaam en de ziel, en het gansch natuurlijk vindt, dat, terwijl het ligchaam ter ontbinding overgaat, de ziel blijft voortbestaan en leven." [1])

Wekken deze woorden reeds het vermoeden op, dat de Schrijver zich zóó sterk mogelijk tegen het dualisme op anthropologisch gebied heeft willen verklaren, omdat hij 's menschen voortdurend en zelfbewust bestaan, na de verstoring van zijn organisme ondenkbaar acht, wij worden, hoe verder wij voortlezen, gedurig meer in dit vermoeden versterkt.

Beteekenisvol is het, wanneer hij ons op de bergkruin of den steilen rotswand nabij Nazareth verplaatsende, het natuurtooneel - zóó schilderachtig schoon door hem beschreven - te aanschouwen geeft, en hierbij de opmerking maakt: „Dáár, waar geen zoon van onzen modernen tijd zich kan nederzetten, zonder een gevoel van onrust over zijne bestemming of de toekomst die hem wacht - dáár had JEZUS zich twintigmalen ne-

[1]) „La doctrine, dite spiritualiste, qui coupe l'homme en deux parts, le corps et l'âme, et trouve tout naturel, que, pendant que le corps pourrit, l'âme survive." p. 51.

dergezet, zonder ooit te twijfelen."[1]) Zouden wij den Schrijver onregt doen, of zeggen wij te veel, wanneer wij ons hierbij RENAN zelven vertegenwoordigen, het oog naar den gezigtseinder gewend, en met den somberen blik des twijfelaars vruchteloos de natuur ondervragende, over hetgeen er aan gene zijde der graven ligt, en zijn toekomstig lot?

Roept U die andere tooverachtige schildering voor den geest, waar hij de verrukking van JEZUS' aanhangers over de nabijzijnde komst van het Godsrijk beschrijft, en den sterveling gelukkig prijst, wiens oogen dat hebben mogen zien, wiens ziel, ware het ook maar een enkelen dag, in deze begoocheling zonder wederga heeft mogen deelen. „Maar nog gelukzaliger" haast hij zich er bij te voegen „(zoude JEZUS ons zeggen) is hij, die, bevrijd van alle begoocheling, dat hemelsche tooneel in zich zelven zou weten opteroepen, en zonder chiliastische droombeelden, zonder een denkbeeldig paradijs, zonder teekenen aan den hemel, door de regtschapenheid van zijnen wil, en de poëzy zijner ziel, nogmaals het ware koningrijk van God in zijn hart zou weten te herscheppen!"[2])

---

[1]) „Ce sommet de la montagne de Nazareth, ou nul homme moderne se peut s'asseoir sans un sentiment inquiet sur sa destinée, peut être frivole, JESUS s'y est assis vingt fois sans un doute." p. 55.

[2]) „Mais plus heureux encore, nous dirait JESUS, celui qui, dégagé de toute illusion, reproduirait en lui même l'apparition céleste, et, sans rêve millénaire, sans paradis chimérique, sans signes dans le ciel, par la droiture de sa volonté et la poésie de son âme, saurait de nouveau créer en son coeur le vrai royaume de Dieu!" p. 194.

Wij vinden in deze woorden, hoewel zij rijker in kleuren dan in denkbeelden zijn, weinig of niet te berispen, maar beteekenisvol noem ik het weder, dat de uitzigten des Schrijvers, ook dáár, waar hij de hoogste zaligheid schildert, die hij voor den mensch bereikbaar acht, zich geheel tot de aarde en het tegenwoordige leven beperken; dat zelfs hier, waar men die vermelding het eerst en natuurlijk zou verwacht hebben, van de hope des Christens op een toekomenden gelukstaat in eene betere wereld, geheel gezwegen wordt.

Had hij zich vragender wijze tot de schim zijner zuster gewend, of deze zich van uit den schoot van God waarin zij rustte, zich zijns nog herinnerde: op denzelfden twijfelachtigen toon drukt hij zich aangaande JEZUS uit: „indien JEZUS van uit den schoot zijns Vaders zijn werk vrucht ziet dragen in de geschiedenis." [1]) Zouden wij hem onregt doen, of zeggen wij te veel, als wij het daarvoor houden, dat de Schrijver dien vorm voor zijne uitdrukkingen gekozen heeft, omdat hij de bewustheid had, eene gedachte te uiten, welke in zijn oog, en vermoedelijk ook in dat vele anderen, hoogst betwisthaar was, of ook, om alzoo bescheidenlijk anderen eene meening te laten behouden, welke door hem zelven niet kon worden omhelsd?

Maar welligt werpt gij mij tegen, dat dit gissingen en vermoedens zijn en niets meer. Gij beschuldigt mij RENAN op dit punt met zekeren argwaan gelezen te hebben. En waarom zou ik het verbloemen, dat die

---

[1]) p. 121.

argwaan al spoedig bij mij was opgewekt, omdat ik bevond, dat onze Schrijver overal, waar hij dit onderwerp aanroert, zulke uitdrukkingen gebezigd heeft; die, naardat zij worden opgevat, verwonderlijk veel of verwonderlijk weinig zeggen, en door hem zelven even moeijelijk zouden kunnen verklaard worden, als zij duister en onverstaanbaar voor zijne lezers zijn. Had ik nogtans geen anderen grond voor dit vermoeden gehad, dan wat ik tot hiertoe mededeelde, ik zou het ras weder onderdrukt hebben; maar, zoo bij mij zelven nog altijd eenige onzekerheid omtrent de ware zinsbedoeling dier woorden bleef bestaan, zij werd genoegzaam opgeheven, toen ik tot de belangrijke plaats op bl. 288 dezes werks genaderd was, waar de Schrijver zijne ware gedachten omtrent eene persoonlijke onsterfelijkheid - hoewel hij ze meer ontdekt en verraadt, dan dat hij ze onbewimpeld heeft opengelegd - toch zóó heeft uitgesproken, dat hierdoor èn over de voorafgaande èn over de nog volgende plaatsen in zijn geschrift, die van hoogstdubbelzinnige beteekenis konden schijnen, een nieuw en niet twijfelachtig licht verspreid wordt.

„Het woord „Gods koningrijk" drukt, van eene andere zijde beschouwd, hoogst gelukkig de behoefte uit, welke de ziel ondervindt aan eene aanvulling harer bestemming, aan eene vergoeding voor het tegenwoordige of werkelijke leven. Dezulken, die zich niet kunnen buigen of plooijen, om den mensch, als uit twee wezens te zamengesteld, zich te denken, en die het Deistisch dogme van de onsterfelijkheid der ziel

in strijd achten met de Physiologie des menschen, scheppen er behagen in om hunne rust te zoeken in de hoop op eene eindelijke herstelling, die onder eenen nog onbekenden vorm aan de behoeften van het menschelijk hart zal voldoen. Wie weet of de hoogste trap in het ontwikkelingsproces der dingen, na millioenen van eeuwen, niet leiden zal tot een volstrekt zich zelf bewust worden van het Heelal, en in dat bewust worden, tot het ontwaken van al, wat ooit geleefd heeft? Een slaap van milioenen jaren is niet langer dan de slaap van een uur, en PAULUS zou, zelfs bij deze onderstelling, nog gelijk gehad hebben van te spreken: van een punt de tijds: in ictu oculi!" [1])

Ziet daar dan, wat er voor RENAN van de hope des toekomenden levens is overgebleven, wat als surrogaat voor het geloof aan eene persoonlijke onsterfelijkheid zal moeten dienen; op welken grondslag, hij de verwachting (zoo het eene verwachting meer dan een

---

[1]) „Le mot de „royaume de Dieu" exprime d'un autre côté, avec un rare bonheur, le besoin qu'éprouve l'âme d'un supplement de destinée, d'une compensation à la vie actuelle. Ceux qui ne se plient pas à concevoir l'homme comne un composé de deux substances, et qui trouvent le dogme déiste de l'immortalité de l'âme en contradiction avec la physiologie, aiment à se reposer dans l'espérance d'une réparation finale, qui sous une forme inconnue, satisfera aux besoins du coeur de l'homme. Qui sait, si le dernier terme du progrès, dans des millions de siècles, n'amènera pas la conscience absolue de l'univers, et dans cette conscience le réveil de tout ce qui a vécu? Un sommeil d'un million d'années n'est pas plus long qu'un sommeil d'une heure. SAINT PAUL en cette hypothèse aurait encore eu raison de dire: „In ictu oculi.""

wensch of eene zucht mag heeten) van een eindelijken triumf der deugd en der waarheid in eene onmetelijk verre toekomst, voor zich zelven bouwt!

RENAN heeft de Messias-idee, gelijk deze zich onder Israël ontwikkeld heeft, een reusachtigen droom (un gigantesque rêve) genoemd; doch wij geven hem hier dit woord terug. Wij noemen de hier geuite gissing een reusachtigen droom, ja, het reusachtigste droombeeld, 't welk in menschelijke hersenen kon opkomen; waarop wij geneigd zijn het gezegde van een zijner bestrijders toe te passen: „Wij verstaan het niet, maar de Heer RENAN verstaat het ook niet," [1]) maar 't welk welligt zijne verklaring moet vinden in het denkbeeld van een zich zelf nog niet bewust zijnden, maar hoe langer hoe meer zich zelf bewust wordenden God. Zegt niet, dat aan PAULUS, toen hij de verhevene uitspraak deed, dat God alles en in allen zal zijn, iets dergelijks hebbe voor den geest gezweefd. Zegt niet, dat de voorstelling van een zielenslaap, gelijk de Hoogleeraar ROORDA in zijne Zielkunde ontwikkeld heeft, [2]) met het hier geopperde denkbeeld

---

[1]) De Heer O. A. SPITSEN, vijfde Evangelie, bl. 103. Zóó ook zegt DE PRESSENSÉ: „Ce que cela peut vouloir dire, je ne l'entrevois même pas, je sais seulement, que cette forme inconnue sous laquelle je revivrai, n'a aucun rapport avec une existence personnelle, c'est a dire, réelle," t. a. p. p. 5.

[2]) De Hoogl. ROORDA, eene verklaring zoekende, hoe de geest, na de aflegging des ligchaams kan blijven voortbestaan, is tot het, zekerlijk vreemde, gevoelen gekomen: dat de mensch, gelijk zijn tegenwoordig levensorgaan uit ééne enkele monade ontwikkeld is, zoo

eenige overeenkomst heeft, want gij zoudt onzen vaderlandschen geleerde - die in den mensch zelven en de daarvan overblijvende monade de kiem des onverderfelijken levens zoekt - hoe weinig zijn gevoelen ook hebbe, wat U aantrekke, door zoodanige vergelijking het grootste onregt aandoen. Velen hebben de uitspraak des Doopers, dat God uit steenen ABRAHAM kinderen zou kunnen verwekken,[1]) ondragelijk hard gevonden; maar wat zegt dit, bij hetgeen hier door RENAN, terwijl hij met den blik des dichters of zieners, door millioenen van jaren heenboort, als denkbaar of mogelijk vooronderstelde wordt. VICTOR HUGO waant in eene zijner dichterlijke fantaziën in de rotsklompen die er voor zijnen voet verspreid liggen, de zielen van dwingelanden gekluisterd, die door zulk eene metamorphose voor de gruwelen, in dit leven gepleegd zouden boeten.[2]) Gij zijt geneigd zulk eene voorstelling wild en phantastisch te noemen; maar hoe verre wordt hier de Dichter door den Wijsgeer over-

ook zijn gansche wezen, ziel en ligchaam beide, in ééne monade terugtrekt, en daarin zich inwikkelt. Den toestand, waarin de mensch alzoo blijft voortduren, denkt hij zich als dien van een diepen slaap, zonder droomen, zonder bewustzijn van verandering van toestand, en dus ook van alle tijdsverloop, die duren zal, totdat hij, bij eene geheele hervorming onzer planeet, tot een nieuw leven gewekt wordt. Zielkunde, bl. 90. Men vergelijke echter hiermede bl. 71. „Zoo is dan de dood niets anders dan eene crisis of overgang tot een hoogeren trap van ontwikkeling, gelijk het zijne geboorte tot het leven met zinnelijk bewustzijn was." [1]) Matth. III : 9.

[2]) VICTOR HUGO, Contemplations, II. p. 213.

„Est ce que par hasard ces pierres sont punies." etc.

troffen. Bij RENAN's stoute conceptie is dit als een druppel aan den emmer, als een stofjen aan de weegschaal. — „Wie weet of de hoogste trap in het ontwikkelingsproces der dingen na millioenen van eeuwen niet leiden zal tot een volstrekt zich zelf bewust worden van het geheelal!" Alzoo van de geheele redelijke en redelooze, onbezielde, stoffelijke wereld? En zelfs indien dit mogt geschieden, dan vind ik in mijne gedachten nog een wijden sprong, tot het ontwaken van al wat vroeger, onder geheel andere verbindingen, bestaan en geleefd heeft. Maar nu, indien dat wonder aller wonderen gebeurt, indien alles - ook die schepselen welke alleen het animale leven hadden ontvangen - tot het vernieuwde leven ontwaakt: ja, dan krijgen ook wij, die, hoe nietig, toch deelen zijn des Heelals, mede onze beurt. maar zoo niet, dan is en blijft ons bestaan met en door den dood vernietigd. Dit is dan de laatste grond onzer hoop, het eenige uitzigt wat ons als stervelingen rest! Dit is de troost, dien gij aan het sterfbed zult hebben te prediken, waar de echtgenoot aan zijne gade de oogen sluit, met wier laatsten ademtogt hij een deel van zijn aanwezen verliest, wier gemis geheel de wereld hem niet kan vergoeden! — Zegt tot dien zielsbedroefde: „Wie weet, of na millioenen van jaren dat wezen, dat gij zóó innig en teeder hebt liefgehad, niet weder bewust zal worden, en zich ook uwer herinneren zal? Het langdurige der scheiding is denkbeeldig, want een slaap van millioenen jaren of eeuwen is niet langer dan een uur!" — Zal hij zich in waarheid getroost

gevoelen, dan wel U vragen, of gij zijn lijden bespot? En zoo die rouwdragende en treurende al verder vraagt: „Maar wat, zoo uwe kansberekening faalt, zoo dit denkbeeld niets meer is dan een droom, eene chimère, eene utopie, door u, voor een duizendjarig rijk, voor den hemel der Christenen, om toch iets over te houden, behendig in de plaats geschoven?" – Dan zou uw laatste woord, zoowel als dat van onzen wijsgeer moeten zijn: „Weg is weg, verloren is verloren" [1]). Met zulke phantazyen zich zelven den naderenden doodstrijd te willen verligten, dit mag in waarheid heeten, de eeuwigheid met hare verwachtingen, met onzen eenigen troost in het sterven, op te hangen aan de draden eener spin! [2]) En waar RENAN, de hope der Christenen prijs gevende, eene andere flaauwe hope des levens wil opwekken, daar wekt hij in ons hart zulk eene hope niet, maar het wordt ons veel meer, als of zijne hand de grafklok voor het geheele menschdom gaat luiden, waardoor wij worden voorbereid en ingewijd tot de rust van een eeuwigen slaap, van een eeuwigen dood!

Wij kunnen dan ook bezwaarlijk gelooven, dat het RENAN met dit denkbeeld, dat hij als een flikkerend vuurwerk heeft afgestoken, waarop de nacht te donkerder nederzinkt, volkomen ernst is. Veelmeer zien wij daarin zekere accommodatie naar het algemeene ge-

---

[1]) „Hin ist hin, verloren ist verloren!" BURGER.

[2]) „An den faden einer spinne die Ewigkeit hangen." — Eene bij HEINRICH LANG geliefde beeldspraak.

voelen der menschen, dat toch nog altijd eene onsterfelijkheid wil; of wilt gij liever, een onwillekeurig luisteren naar de zucht, welke in zijn eigen boezem van tijd tot tijd zich verheft, en derwaarts in de beste oogenblikken zijns levens blijft uitgaan. Van elders kennen wij zijne denkbeelden omtrent dit hoogst aangelegen en teeder punt. „Een ieder," schrijft DE PRESSENSÉ, „die zich zijne voorrede voor zijne vertaling van het boek Job herinnert, weet zeer wel, wat hij eigenlijk denkt en gelooft aangaande eene onsterfelijkheid der ziel; hij brengt haar geheel terug tot de onsterfelijkheid van het goede, dat wij in dit leven verrigt hebben, tot den indruk van onze treden, tot het voetspoor, dat wij achterlaten in eene wereld, waarin wij zóó vlugtig zijn voorbijgegaan. De ziel is onsterfelijk, heeft hij ergens gezegd, omdat of voor zoo verre zij gelooft aan hetgeen eeuwig is." [1])

Nu eerst gaat het ware licht over de vroeger medegedeelde plaatsen op, en veel, wat daarin dubbelzinnig en twijfelachtig had geschenen, leeren wij thans te beter verstaan. Nu eerst leeren wij beter en dieper in den zin der apostrophe doordringen, dien hij tot den gestorven Heiland heeft gerigt, en het blijkt ons, dat zelfs dáár geene andere onsterfelijkheid dan van het goede,

---

[1]) „Quiconque se souvient de sa préface à la traduction de JOB, sait très bien, ce qu'il pense de l'immortalité de l'âme; il la reduit à l'immortalité du bien, que nous avons fait, à notre trace, à notre sillon dans le monde, on nous avons passé. L'Ame est immortelle, a t'il dit quelque part, parce qu'elle croit aux choses éternelles," t. a. p. p. 5.

dat JEZUS gesticht had, dan van den diepen indruk zijner treden, is bedoeld geworden. Vergunt mij, om dit in de bijzonderheden te kunnen ontleden, nogmaals uwe aandacht op die bladzijde te vestigen.

„JEZUS ving, aan het strafhout hangende, dat Goddelijke leven aan" - 't welk hij in de gewesten der eeuwige heerlijkheid, op den troon of aan de regterhand zijns Vaders zou voortzetten of voltooijen? - Neen! zoo mogt een van 's Heilands eerste discipelen, zoo moge nog de Christen deze zinsnede willen aanvullen en voleindigen; maar RENAN weet daaraan eene geheel andere wending te geven - „'t welk hij in het hart der menschheid zou voortleven, gedurende eeuwen zonder tal." Dat Goddelijke leven is alzoo geen ander dan hetgeen van elken ontslapene geldt, dat hij blijft leven in de herinnering, in de harten dergenen, die hem liefhebben en vereeren; en indien - wat God verhoede - het Christendom immer op aarde vernietigd werd, dan zoude ook voor JEZUS dat Goddelijke leven, 't welk hij aan 't kruishout heeft aangevangen, geëindigd en vernietigd zijn.

Ik erken gaarne M. H.! dat ik, zonder aan een wezenlijk voortbestaan van JEZUS te denken, mij bij de navolgende zinsnede eenigzins verlegen en belemmerd moest gevoelen. „Van nu af boven het bereik der menschelijke zwakheid of vergankelijkheid verheven, zult gij van de hoogte des Goddelijken vredes getuige zijn van de oneindige gevolgen uwer daden." Maar heeft het uwe aandacht niet alreede getrokken, dat hij ook hier wederom met zijn „van de hoogte des God-

delijken vredes," in plaats van „van Uwen overwinnaarstroon of iets dergelijks," de meest onbestemde uitdrukking gekozen heeft, welke ons opgetogen houdt „en un vague sublime," maar als wij daarin naar een denkbeeld zoeken, 't welk wij kunnen vasthouden, als een verzwindende nevel aan onze vingeren ontglijdt. En dit woord „assister" door mij met „getuige zijn" vertaald, beteekent kennelijk niets anders, dan, een werkzaam aandeel te nemen aan de gebeurtenissen na zijnen dood; in gelijken zin, waarin dit van elken gestorvene kan gezegd worden, wiens leven rijk en vruchtbaar in daden geweest is; in gelijken zin, waarin later van JEZUS zelven gezegd wordt, dat hij door zijne verhevene persoonlijkheid nog dagelijks invloed oefent op de wereld en haar lot.[1])

Nu leeren wij dan ook inzien, wat wij door die hooggeroemde meest volkomene onsterfelijkheid te verstaan hebben, welke JEZUS voor den prijs van ettelijke uren lijdens gekocht en verworven heeft. RENAN zelf komt ons te hulpe, door zeer onderscheidenlijk op te geven, wat daartoe gebragt en gerekend moet worden. Vooreerst: duizenden van jaren zou de wereld van hem blijven gewagen; ten anderen: zijn kruis zou de banier zijn van den strijd voor zijne belijders; ten derde: duizendmaal zou JEZUS meer leven, meer bemind worden, dan gedurende zijn verblijf op aarde, omdat de kring zijner volgelingen, nog zóó klein bij

---

[1]) „Cette sublime personne, qui chaque jour préside encore au destin du monde," p. 457.

zijnen dood, zich tot in het onmetelijke zoude uitbreiden; ten vierde: tot zulk eene hoogte zou zijne vereering worden opgevoerd, dat men niet langer tusschen hem en God zelven zou onderscheiden. In één woord, het is niet de voortduring van een zelfbewust bestaan, niet het voortgezette, verhoogde en uitgebreide goddelijke leven in een staat der verheerlijking, zoo als ieder, op den klank der woorden afgaande, al ligtelijk onder „la plus complête immortalité" zich zou geregtigd achten te verstaan; maar het is de onsterfelijkheid van naam, voor JEZUS tot de schitterendste Apotheose geworden, welke hier bedoeld wordt, niets minder, maar ook niets meer, zonder dat hieruit volgt, dat JEZUS daarvan aan het kruishout het bewustzijn gehad hebbe, of nog daarvan eenige bewustheid omdrage. Toch acht RENAN zulk eene onsterfelijkheid zóó volkomen, dat JEZUS deswege gezegd mag worden den dood ten volle overwonnen te hebben. Dit laatste denkbeeld moge de moderne uitdrukking of inkleeding kunnen zijn van de gedachte, dat JEZUS door de magt van het hem inwonende leven en door de openbaring zijner zedelijke grootheid, voor zich zelven en anderen de magt des doods hebbe te niet gedaan, maar ook voor die gedachte is in zijn systeem geene plaats, gelijk zij ook nergens in dit geheele werk wordt uitgesproken.

Wij willen het RENAN geenszins tot een gestreng verwijt doen strekken, dat hij, na den bodem eener positive openbaring geheel te hebben vaarwel gezegd, door den gang van zijn wijsgeerig onderzoek - zijns

13

ondanks welligt - er toe gebragt en gekomen is, om het geloof aan eene persoonlijke onsterfelijkheid prijs te geven. Helaas! Hierin staat hij niet alleen. Hierin telt hij niet enkel in STRAUSS „den prediker van den eeuwigen dood," zoo als HASE hem noemt, maar in velen, die met hem aan dezelfde borst der wijsbegeerte zijn gezoogd, talrijke geestverwanten. Wij mogen ons hierover bedroeven; wij kunnen ons, zoodra wij van hunne God- en wereldbeschouwing hebben kennis bekomen, niet langer daarover verwonderen. Veelmeer moeten wij ons daarover verwonderen, dat voor eenen HEINRICH LANG, en vele anderen, die grootendeels dezelfde rigting zijn toegedaan, nog plaats in hun stelsel voor eene persoonlijke onsterfelijkheid is opengebleven, en dikwerf betwijfelen wij het, of deze rigting, op dit zóó aangelegen punt haar laatste woord reeds gesproken heeft.

Wij beklagen alzoo RENAN van wege dit ongeloof veel meer, dan dat wij ons geregtigd zouden rekenen hem deswege te verachten, die, wat men ook van hem zegge, en, hoe men ook over hem oordeele, ook in dit werk bewezen heeft, tot de gevoelig gestemde zielen te behooren, welke bij de verscheuring der teederste banden, zóó vuriglijk eene voortduring na den dood en eene toekomstige hereeniging zouden wenschen. Wij vertegenwoordigen ons hem, met welk een diepen weedom der ziel, met welke sombere gewaarwordingen en gedachten hij het stoffelijke overschot zijner ontslapene zuster ten grave geleid, en in de velden van Byblos heeft achtergelaten. Wij zouden

zelfs, indien hij deswege gestrenge veroordeeling onderging van dezulken, die in hunne natuur- en wereldbeschouwing aan zijne zijde staan, volgaarne zijne verdediging op ons nemen, en in den kring zijner aanklagers tredende, tot dezen zeggen: „Wie uwer op dit punt zonder ernstige twijfeling zijn kan, werpe den eersten steen op hem!"

Maar wat wij met te meerdere gestrengheid in hem moeten misprijzen en veroordeelen, is dit, dat hij zijne ware gevoelens zóó kunstmatig bedekt en verborgen heeft. Daarover willen wij met hem rigten, dat hij, de woorden des ongeloofs predikende, aan die woorden het fraaist gekleurde vernis en blanketsel heeft opgelegd, en hierin met zóó veel behendigheid is te werk gegaan, dat het hem werkelijk gelukt is, niet enkel argeloozen en eenvoudigen onder zijne lezers te misleiden, maar zelfs mannen van schranderheid en geleerdheid te verblinden en te verschalken. Is dit (vragen wij) de pligt en roeping van eenen schrijver, die optreedt om de waarheid voor het oog der menschheid te onthullen, die het eerst zijne pen heeft ingedoopt, om van het „leven van JEZUS" de zuivere geschiedenis te gaan schrijven? Neen (zal hierop uw antwoord zijn) dit is een ergerlijk spel met de waarheid, waarover de geschiedenis zelve - om het even of zijn naturalisme voortga weêrklank in veler gemoederen te vinden, of ras in den tijdstroom verzinke - met gestrengheid zal vonnis spreken. RENAN heeft JEZUS le grand maître en Ironie genoemd, hij zal het moeten dulden, dat hij voortaan

den bijnaam van le grand maître en Équivoque blijve dragen. [1])

Er ligt mij nog een ernstig woord op het harte. Hulde doe ik aan elke poging om het geloof aan 's menschen persoonlijke onsterfelijkheid, met gronden, aan onze redelijke en zedelijke natuur ontleend, te handhaven en te versterken; [2]) toch blijft het mijne innigste overtuiging, dat de ondergang van het Openbaringsgeloof voor duizenden met duizenden verdubbeld, den ondergang van dit geloof zou naar zich slepen; daar een veeljarige Evangelie-bediening, ook bij het bezoeken van de woningen des rouwbeklags, mij geleerd heeft, hoeveel verborgen twijfel hieromtrent in veler gemoederen huist; hoe de menschelijke geest, in dagen van droefheid en rouw andere en hoo-

---

[1]) DE PRESSENSÉ had regt van dit geheele »leven van JEZUS" te schrijven: »J'y rencontre partout l'esprit et le charme du langage, et partout aussi l'équivoque qui dissimule la vraie pensée, et couvre d'une sorte d'onction sentimentale le vide absolu en fait de croyances."

[2]) Onder de moedige handhavers van het geloof aan 's menschen persoonlijke onsterfelijkheid, bekleedt de Hoogl. SCHOLTEN met eere zijne plaats. Wie kennis draagt van hetgeen over dit onderwerp door hem in zijne: Leer der Herv. Kerk; Dogmatiek; Gesch. der Godsd. en Wijsb.; redev. over de oorzaken van het Materialisme geschreven is, verlangt hiervoor niet eenig bewijs. Zijne leerlingen en allen die hem persoonlijk kennen, weten daarenboven, hoe heilig en dierbaar dit geloof aan zijn hart is. Geenerlei wederlegging behoeft of verdient daarom, wat de Heer SPITSEN zich verstout tegen den genoemden Hoogl. te schrijven, t. a. p. bl. 111.

gere eischen en behoeften laat gelden, dan wat niet hooger dan tot zekere waarschijnlijkheid klimt; [1]) en bovenal, hoe dáár, waar men weigerde zich door het Evangelie te laten troosten, een vast geloof aan de onsterfelijkheid eene zeldzaamheid, eene uitzondering heeten mogt. [2]) Ook daarom behoudt de strijd over de realiteit van 's Heeren opstanding, in mijn oog, een veel hooger belang en gewigt. dan daaraan door velen onzer hedendaagsche Theologen wordt toegekend. [3])

---

[1]) Dr. PIERSON (Rigting en leven, II. bl. 416) antwoordt op de vraag of 's menschen zucht naar voortduring en volmaking onbevredigd zal moeten blijven? „Het is niet waarschijnlijk. Minder nog, zou men zeggen, minder nog dan van de stof kan er van het edelste in ons iets verloren gaan. De hoop der onsterfelijkheid is slechts een andere naam voor ons verlangen naar het volmaakte, voor ons dorsten naar God." — Ik onderschrijf deze woorden geheel, wanneer ik mij geheel op zijn standpunt verplaatse. Die zelfde scepsis spreekt ook bij wijlen in mijn eigen gemoed; maar te dieper gevoel ik daarom, hoe veel er met het openbaringsgeloof voor de menschheid zou verloren gaan.

[2]) Reeds vroeger, in mijne Rectorale oratie, heb ik die zelfde overtuiging uitgesproken, en al de verschijnselen, die op het gebied van Godsdienst en Wijsbegeerte elkander met snelheid zijn opgevolgd, hebben slechts kunnen dienen, om mij in dit gevoelen te versterken. Dit strekke tevens tot antwoord aan mijn humanen beoordeelaar (den Heer HOOYKAAS HERDERSCHEE, Godgel. Bijdr., 1861 II.) aan wiens overweging het worde overgelaten, of de toon der verzekerdheid, waarmede zich de verwachting des toekomenden levens, buiten het gebied der Christelijke openbaring om, zich heeft uitgesproken, sedert is toegenomen, of aanmerkelijk lager gestemd en gedaald is?

[3]) Aan diegenen, die meenen, dat de gemeente met het geloof

Aan het waarheidsgevoel mijner Medebroeders in de verkondiging des Euangeliums blijve de beslissing overgelaten, in hoeverre zij zich geregtigd kunnen rekenen, bij de loochening van dit feit, JEZUS als den grooten overwinnaar des doods te blijven huldigen, en op het feest van 's Heilands verrijzenis mede in den juichtoon in te stemmen, de Heer is waarlijk opgestaan! indien hiermede alleen hun geloof en hunne vaste overtuiging wordt uitgesproken: dat JEZUS leeft![1])

---

aan JEZUS' zigtbare opstanding niets zou verliezen, wenschte ik wel in gemoede af te vragen, of zij rekenen zouden, niets voor de vastheid hunner eigene hope gewonnen te hebben, indien zij het historisch bewezen konden achten, dat JEZUS werkelijk op aarde in het leven teruggekeerd en aan de zijnen verschenen is? Dit laatste is voor het minst door den Hoogl. RAUWENHOFF (in zijn stukjen over: Onsterfelijkheid, geplaatst in: de Bijbelvriend of nieuw en oud 1863, bl. 18) ingewikkeld, toegegeven en erkend. Ik had daarom wel gewenscht, dat de Hoogl. J. J. PRINS in het laatste deel zijner verdienstelijke verhandeling over de realiteit van 's Heeren opstanding, — in § 6. „Geschiedkundig gewaarborgd, is dat feit een zinnebeeld van de hoogste en heerlijkste waarheden des geloofs" — iets verder ware gegaan, en deze gebeurtenis, voor wie daaraan gelooft, niet enkel zinnebeeld maar ook grond en waarborg voor de vervulling onzer Christelijke hope hadde genoemd.

[1]) Ik veroorloof mij echter eene bescheidene bedenking: Indien de aard dier overtuiging niet angstig verborgen wordt, dan zal natuurlijk de gemeente vragen: „Hoe weet ik dit? waarmede bewijst gij dit?" En het antwoord zal hierop moeten zijn: „Omdat het hoogere, geestelijke leven in JEZUS zulk eene intensiteit, zulk een graad van ontwikkeling bereikt had, dat het onmogelijk door den dood kon vernietigd worden, maar de dood zelf overwonnen en verslonden

Intusschen, ik oordeele niet. Een iegelijk zij in zijn gemoed volkomen verzekerd, wat hij als heilige waarheid aan de gemeente hebbe te verkondigen! Maar huiveren zoude ik voor de toekomst van de gemeente onzes Heeren, zoo ik het denkbaar of mogelijk achtte, dat een Evangeliedienaar RENAN's gevoelens geheel omhelzende, meende ook in de taal der dubbelzinnigheid en des kunstmatigen bedrogs hem te mogen navolgen. Dat verwacht ik van U niet, Jongelingen! die, hoe het ook soms in uw hoofd en uw hart moge stormen, toch boven alles waarheid wilt en waarheid zoekt! Van U verwacht ik veel meer, dat bij uwe Evangelieprediking PAULUS' leus de uwe zal zijn: „door openbaring der waarheid U zelven aangenaam te maken aan de conscientiën der menschen." [1]) En uit de volheid des harten zij U toegebeden, dat gij nimmer den pijnlijken aandrang moogt gevoelen, om een kunstig vernis aan uwe woorden op te leggen; dat gij, aan het sterf-

---

werd door het leven! Maar ook de wedervraag ligt gereed: Ware hij dan anders niet onsterfelijk geweest? dan wordt onze eigene onsterfelijkheid tamelijk onzeker. Of een beroep zal worden gedaan op het geloof aan onze eigene onsterfelijkheid en die onzer geliefde ontslapenen. Maar dan moet wel de bittere klagt van de zijde der gemeente oprijzen: zoo worden wij dan verwezen naar de graven onzer gestorvenen, waarvan nog niemand is wedergekeerd, om op te klimmen tot het geloof dat JEZUS leeft; en wij hadden juist gemeend, op dit feest van 's Heilands verrijzenis, als het feest zijner overwinning, op de graven onzer gestorvenen, de zóó noodige versterking onzes geloofs, den zekeren grond en waarborg voor de vervulling onzer dierbaarste hope te vinden!

[1]) 2 Cor. IV : 2^{b}.

bed uwer natuurgenooten staande, den stervende met de meeste gerustheid op JEZUS CHRISTUS moogt kunnen wijzen, als die het leven en de onverderflijkheid heeft aan het licht gebragt, als die zelf de opstanding en het leven is, als die in waarheid de magt des doods voor de zijnen overwonnen heeft, en wiens woorden nog altijd de woorden zijn des eeuwigen levens!

ACHTSTE VOORLEZING.

Jezus de stichter eener nieuwe Godsdienst.

I.

HET BLIJVEND KARAKTER DES CHRISTENDOMS.

Gelijk HASE CHRISTUS het middelpunt der wereldgeschiedenis en zijne verschijning het groote keerpunt der tijden heeft genoemd,[1]) zóó heeft RENAN, reeds in den aanvang zijns werks, de stoute verklaring gedaan: „Geheel de geschiedenis is onbegrijpelijk zonder hem."[2]) JEZUS is en blijft ook voor hem de Stichter der eeuwige Godsdienst, van de Godsdienst der menschheid; een naam en rang, dien hij inzonderheid in de slotbeschouwing, waarmede hij dit „leven van JEZUS" eindigt, heeft zoeken te handhaven en te regtvaardigen. — Wij achten het alzoo, met het oog op dit geschrift, allezins een opzettelijk onderzoek waardig: welk een plaats of rang JEZUS als den Stichter eener nieuwe Godsdienst, in de geschiedenis der wereld moet worden toegekend? — Ik zal daarbij deze orde volgen, dat ik eerst met U uit dit werk opzamele, en in overweging neme, wat gerekend mag worden tot het blijvend karakter des Christendoms te behooren, terwijl ik in de volgende lezing hoofdzakelijk de vraag zal beantwoorden: „in hoe verre de schitterende uitkomst, welke JEZUS' werk

---

[1]) „Der Zeiten Wendepunct." Motto zijner Kirchengeschichte.

[2]) „L'histoire entière est incompréhensible sans lui." Introd. p. LIX.

heeft gekroond, naar RENAN's voorstelling, hem kan worden toegerekend."

Heden ga ik dan uwe aandacht vestigen op die punten, welke aan JEZUS, volgens RENAN's eigen getuigenis, als den Stichter eener nieuwe Godsdienst, den hoogsten rang verzekeren; en daartoe brengen wij: de voorstelling van God als Vader; den zuiver geestelijken aard der Godsvereering, en de daarop gegronde idee van de broederschap der menschen. Het eerste vraagt niet enkel den voorrang maar ook de meeste uitvoerigheid van beschouwing.

Hooren wij dan hoe de Schrijver met billijke ingenomenheid over JEZUS' voorstelling van God als „Vader" zich uitlaat.

„Een verheven begrip der Godheid, dat JEZUS niet aan het Jodendom verschuldigd was, en hetwelk in alle deelen de schepping zijner groote ziel schijnt geweest te zijn, was in zekeren zin het beginsel van al zijne kracht." [1]) Elders noemt hij het geloof, dat God zijn Vader was JEZUS' eerste gedachte, welke vermoedelijk geenerlei oorsprong had, diep geworteld als zij was in JEZUS' wezen. [2]) (Waarom vragen wij onwillekeurig, waarom ging RENAN hier niet eene enkele

[1]) „Une haute notion de la divinité, qu'il ne dut pas au Judaïsme, et qui semble avoir été de toutes pièces la création de sa grande âme, fut en quelque sorte le principe de toute sa force." p. 73.

[2]) „Pensée tellement profonde chez lui, qu'elle n'eut probablement pas d'origine et tenait aux racines mêmes de son être." p. 118.

schrede verder? Waarom, daar hij toch geene aangeborene begrippen zal aannemen, nam hij niet op JEZUS geest of in JEZUS de realiteit eener goddelijke werking aan, als welke alleen in staat zij ons dat heldere Godsbewustzijn, maar ook dat hooge zelfbewustzijn in JEZUS te verklaren en tevens te regtvaardigen? — Maar dit ware de verloochening geweest van zijn geheele systeem; en wij zien het, eerder nog zou het ondenkbaarst een onhoudbaarste van alles, volstrekt geen oorsprong, worden aangenomen, dan dat een wezenlijk goddelijke Factor worde erkend.) „Noch de Jood, noch de Muzelman" hier volgen weder RENAN's eigene woorden, „hebben die heerlijke Theologie der liefde begrepen. De God, dien JEZUS predikt is de despoot of harde meester niet, die ons naar willekeur doodt, verdoemt of behoudt. De God van JEZUS is onze Vader. Hij is de partijdige dwingeland niet, die Israël tot zijn volk heeft verkoren, en dit tegen over alle andere volken in bescherming neemt. Hij is de God der menschheid. Stout zich boven de vooroordeelen zijns volks verheffende, zal JEZUS het geloof grondvesten, dat God Vader is in den uitgebreidsten zin." [1]) — Wij vinden hier een universalisme gepredikt, waardoor de Schrijver zich zóó verre mogelijk van het Tubingsche gevoelen verwijdert; verder zelfs, dan waartoe de Evangelie-geschiedenis, in ons oog, hem regt geeft. Zou het denkbeeld dat Israël het meest bevoorregte volk had mogen heeten, aan JEZUS' geest zóó geheel vreemd

[1]) p. 77 suiv.

zijn geweest?[1]) Gij denkt aanstonds met mij aan JEZUS' gesprek met de Samaritaansche vrouw en 's Heilands verklaring: „de zaligheid is uit de Joden," doch wij zullen weldra des Schrijvers gedachten omtrent deze plaats vernemen. — „De Gauloniter hield staande, dat men eerder sterven moest, dan aan een ander dan God den naam van Meester te geven. JEZUS laat dien naam aan ieder, die hem nemen wil, en heeft voor God een veel zachter en teederder naam bewaard. Aan de magtigen der aarde, voor hem de vertegenwoordigers des geweld, een' eerbied bewijzende vol van ironie, wordt hij de grondlegger van den hoogsten troost, de toevlugt openende tot een Vader, dien ieder heeft in de hemelen, en dat ware Koningrijk van God stichtende, dat ieder omdraagt in zijn hart."[2])

Wij hebben te hoogere waarde aan deze lofspraak te hechten, daar de idee van God als Vader schier het eenige is, wat aan JEZUS onverdeeld en uitsluitend blijft toebehooren, en tegelijk zijne hooge voortreffelijkheid als Godsdienstleeraar zóó onbetwistbaar handhaaft. Het baarde mij eenige bevreemding en verrassing hier niet, gelijk bij de schoonste spreuken in de bergrede, plaatsen uit Oostersche schrijvers of Grieksche dichters aangehaald te zien, ten bewijze dat ook dit of iets dergelijks reeds vroeger door anderen was geleerd geworden,

---

[1]) Verg. het opstel van den Hoogl. HOFSTEDE DE GROOT: Gods bijzondere zorg voor Israël, geplaatst in de Mededeelingen en beschouwingen over moderne Theologie, bl. 119—130.

[2]) p. 78.

en de hooge oorspronkelijkheid dier verhevene en troostvolle gedachte in JEZUS geest zóó volmondig erkend te vinden. Die bevreemding of verrassing was te grooter, daar toch de Schrijver ons vroeger bekend gemaakt had met het plan eens werks, 't welk hij later weder had laten varen, waarin de naam van JEZUS niet eens of naauwelijks zoude zijn genoemd geworden, en 't welk de strekking zou hebben gehad, om aan te toonen, hoe al de gronddenkbeelden des Christendoms geheel de natuurlijke ontwikkeling zijn geweest van den tijd, die ze te voorschijn riep. [1]) Wij kunnen ons niet onthouden te vragen: hoe zou hij dan den oorsprong dier idée hebben verklaard; of zou het denkbeeld van God als Vader, het meest karakteristieke van het Christendom, daarin geheel hebben ontbroken? — Even weinig schijnt met den lof dier nieuwheid of oorspronkelijkheid te stroken, wanneer hij later in zijne slotbeschouwing beweert dat de Godsdienst, door JEZUS gesticht, het natuurlijk product of gevolg geweest is van alles wat was voorafgegaan; „en dit in het licht te stellen of aan te toonen," zegt hij „is niet, of mag niet heeten, hare voortreffelijkheid te verkleinen; dit is veel meer te bewijzen, dat zij haar regt van bestaan gehad heeft, dat zij was, zoo als zij wezen moest, overeenkomstig met het instinct en de behoeften des harten in eene bepaalde eeuw;" [2]) maar ook, voegen wij ter nadere verklaring hierbij: „dat zij zoo heeft moeten ontstaan, ook wanneer wij de natuur tot God verheffen, en dat zij even goed er zoude ge-

---

[1]) Introd. p. LIV. „JESUS eut à peine été nommé." [2]) p. 454.

komen zijn, ook wanneer wij de zedelijke wereld ons denken buiten of zonder de leiding van eenen God, wiens liefde haar als de hoogste weldaad aan het menschdom hebbe geschonken."

Ik laat intusschen die laatste bewering gelden, wat zij gelden kan of mag. Zij hangt natuurlijk met de geheele beschouwing en opvatting van de eerste wording des Christendoms, gelijk het verschil van meening zich daarover in onze dagen steeds scherper openbaart, ten naauwste te zamen; en ik wil U alleenlijk vragen: zou de roem van JEZUS als Godsdienstleeraar geheel dezelfde blijven in uw oog, en niet in uwe schatting verkleind worden, indien de hoofd- en grondidee zijner Godsdienst, als de rijp gewordene vrucht van het Jodendom beschouwd moest worden, die slechts door hem behoefde geplukt te worden, of die hem reeds bij de eerste opvoeding zijner kindschheid, van buiten aangebragt, was gevallen in de hand? Ik vraag U, of hij niet oneindig hooger staat, of zijne Godsdienst zelve U niet eene te kostbaarder en dierbaarder bezitting wordt, nu wij, onder hetgeen JEZUS ons aangaande God, als zijnen en onzen Vader, gepredikt heeft, schrijven mogen en schrijven moeten „Dit is nooit, in dien zin, en als de ziel zijner prediking, door eenigen wijze der aarde verkondigd! Nimmer heeft eenig mensch over God gesproken als deze mensch!"

Wij willen alzoo niets op de hier gebezigde lofspraak hebben afgedongen, welke - wij gelooven dat gaarne - den Schrijver uit het harte gevloeid is. Zal nogtans

JEZUS, als de Stichter eener nieuwe godsdienst, de onsterfelijke verdiensten; die hij bij de menschheid verworven heeft, omdat hij ons God als Vader leerde kennen en beminnen, blijven behouden, dan moet het Godsbegrip, dat hij predikte, niet enkel in zijne schoonheid en verhevenheid, maar ook in zijne waarheid aangenomen en erkend worden. En de Christen, die nog altijd eerbiedig gelooft, wat als de zon en het middelpunt des Euangeliums uitmaakt: „alzoo lief heeft God de wereld gehad, dat hij zijn eengeboren Zoon gegeven heeft, opdat een iegelijk, wie in hem gelooft, niet verderve maar het eeuwige leven hebbe" — de Christen ziet in de zending en gifte van Gods Zoon het grootste, het alles afdoend bewijs van Gods vaderliefde. Hoe veel duisters er ook in zijne eigene lotgevallen zij, hoeveel verschrikking en verwoesting heersche in de natuur, hoeveel er in de menschenwereld voorvalle, wat die troostvolle en zalige gedachte schijne te wêerspreken, op te heffen of te vernietigen: hij beantwoordt alle bedenkingen met dit eene en groote feit, 't welk hij als waarheid erkent: en te eerder kan hij daarin berusten, daar ook zijn hart, dat dorstend en verlangend is naar den levenden God, in dat geloof zijne diepste en innigste zielsbehoeften op het volkomenst bevredigd vindt, en zich onuitsprekelijk verkwikt en vertroost gevoelt, zoo dikwerf het tot Hem roept: „Abba! Vader!"

Maar dit bewijs - RENAN zal de eerste zijn om dit te erkennen - is voor hem en voor wie in de beschouwing en opvatting des Christendoms aan zijne zijde staat - ten eenenmale onvoldoende en voor altijd van

zijne kracht beroofd. Dat denkbeeld „God is Vader" is nu niet langer eene voorstelling, waarin het God zelven, die voor ons eeuwig nameloos en ondoorgrondelijk in zijne grootheid blijft, behaagd heeft, tot troost van ons stervelingen, zich begrijpelijk voor ons verstand, toegankelijk voor ons harte te maken: dit denkbeeld is, hoe dan ook, in het hoofd en het hart van den jeugdigen leeraar uit Galiléa ontkiemd en geboren; en de vraag laat zich daarom niet afwijzen: „Is deze voorstelling evenzeer voor het denkend verstand, als voor het hart en gevoel genoegzaam te regtvaardigen?" Wat baat het ons toch dit denkbeeld zonder aarzeling zielverheffend en zielverrukkend schoon, of ook goddelijk te hooren noemen, gelijk men de orgelkeel des nachtegaals of den zilvertoon in de stem der zangeres goddelijk noemt, indien wij moeten eindigen het voor eene illusie te verklaren; indien wij het hebben te rangschikken onder de denkbeelden „d'une délicieuse beauté," die welligt onze behoeften volkomen bevredigen, maar toch in den grond der zaak niet ophouden dwaling te zijn? Wat baat het ons, dat wij het hoogste Wezen mogen aanroepen als onzen „Vader die in de hemelen is" [1]), indien de lippen, die dit gebed gaan

[1]) „Van een hemel boven mij (zegt Dr. PIERSON, Rigting en leven, I. bl. 25) waarin God zoude wonen, weet ik niets." Hetzelfde geldt volgens dezen Schrijver van elke andere voorstelling van het hemelhof als iets plaatselijks gedacht, bl. 26. Krachtiger, meent hij, dan eenig wijsgeerig beginsel heeft de veranderde voorstelling omtrent den aardbol er toe geleid, om het verkeerde en ongerijmde van zulke voorstellingen in het licht te stellen. Dwaasheid is het alzoo

uitspreken, zich tot een glimlach plooijen, omdat het verstand zich bewust blijft, dat er evenmin een „hemel" als een „hel" of „paradijs" bestaat; of erger nog, indien wij bij dien „Père céleste" door eene reservatio mentalis aan den Père abîme of den Algod denken, uit wiens vaderschoot wij zijn opgedoemd, en in wiens vaderschoot, d. i. dans l'abîme, wij weder ondergaan bij onzen dood. En bestaat er geenerlei grond dat wij hiermede het ware en eigenlijke gevoelen van RENAN hebben uitgesproken? - Of meent ge, dat hij zelf, het Godsbegrip hier door JEZUS gepredikt, 't welk hij zóó hoog verheft, voor het zijne zal kunnen of durven verklaren? - Hij, die in dit geheele boek het ons te raden geeft, wat hij eigenlijk van eenen God gelooft, of wij bij

---

volgens hem, te spreken van eene waarheid, die van boven is geopenbaard, gelijk de thans genoemde strijd over het openbaringsgeloof, niet een wijsgeerige maar zuiver kosmologische kwestie moet heeten. — Zou men niet, indien men niet beter wist, het daarvoor moeten houden, dat de ontdekking van GALILÉI niet ouder is dan de uitvinding der spoorwegen, of plotseling, toen het boek van LANG zijne wandeling begon door de Protestantsche wereld, tot helder bewustzijn is gebragt? Zou hier eene waarschuwing tegen alle overdrijving, waardoor anders ook in het spraakgebruik een ondragelijk Puritanisme zoude ontstaan, wel geheel overbodig zijn? De geëerde schrijver heeft het zelf op zijne, d. i. zeer geestige, wijze, aanschouwelijk voorgesteld, hoe eene al te levendige voorstelling van eene draaijende wereld soms hinderlijk wordt, en ook het helderste hoofd voor een oogenblik duizelig maakt. Tegenover zijne bewering meen ik voorts mijne verklaring te mogen overstellen, dat het geloof, 't welk mij dierbaar en heilig is, met eene draaijende of niet draaijende wereld volstrekt niets te maken heeft.

zijne gevoelens, aan een „Atheisme humanitaire," [1]) aan een zuiver Naturalisme, aan een gewijzigd Pantheisme, of, gelijk wij soms weder ons zouden geregtigd wanen, aan Theisme hebben te denken? Acht gij dit oordeel te gestreng M. H.? RENAN leeft nog, hij kan eene beschuldiging, die reeds van onderscheidene zijden tegen hem is ingebragt, weêrleggen, door eene nadere verklaring omtrent zijne ware en eigenlijke gevoelens te geven, welke hij in dit „leven van Jezus" nergens heeft gepréciseerd. Maar wij behoeven zulk eene verklaring van RENAN's zijde geenszins af te wachten, om een vasten grond voor onze overtuiging te hebben, dat zijne denkbeelden, voor zoo verre hij in eene ontwikkeling zijner eigene meening over het bovenzinnelijke en goddelijke is getreden, verder dan het West van het Oosten, van JEZUS' denkbeelden verwijderd zijn. Wij hebben slechts de denkbeelden te ontleden, die in het begrip „God is Vader" liggen opgesloten, en zullen alzoo ons kunnen overtuigen, of zij in de sfeer der denkbeelden, waarin onze Schrijver ademt en leeft, te huis behooren, en hoe weinig juist van datgene overblijft, wat aan dat geloof zijn hoogste en duurzaamste waarde voor de menschheid geeft.

„God is Vader!" Dat woord - 't welk wij reeds in onze vroege kindschheid leerden stamelen, 't welk het laatste zij, dat ons, stervend, de lippen sluite - zegt ons, dat God, met eene liefde, eindeloos heiliger en volmaakter, dan die van aardsche vaders, maar toch

---

[1]) Zie DE PRESSENSÉ, p. 3 suiv.

in diepte, innigheid en teederheid daaraan gelijk of daarmede overeenkomstig, zijne kinderen bemint; dat hij den zondaar begenadigt en de zonde vergeeft, en voor het verlorene en afgedoolde maar boetvaardige en wederkeerende kind de vaderarmen houdt uitgebreid. Schooner en heerlijker is dit denkbeeld nergens ontwikkeld, dan in de onovertrefbare parabel van den verloren en wedergevonden zoon, welke wij de kroon of de parel der gelijkenissen mogen noemen. — Wat ware dan, na de bovenmedegedeelde lofspraak, natuurlijker of regtmatiger geweest, dan dat RENAN zijn talent had te koste gelegd om deze heerlijke zinneprent tot het gevoel en de verbeelding zijner lezers te doen spreken? En wat vindt gij? — Langen tijd had ik haar onder de door hem aangehaalde en aan JEZUS toegekende gelijkenissen vruchteloos gezocht, en in verband met hetgeen in de Inleiding over ons Lukas-evangelie was gezegd, meende ik reeds, dat zij geheel met stilzwijgen zou worden voorbijgegaan. Maar eindelijk toch zag ik haar even en vlugtig, op zulk eene wijze vermeld, welke ons geheel in het onzekere laat, of wij in des Schrijvers woorden eene welgemeende lofspraak, of veel meer eene geblindeerde berisping moeten lezen van de partijdige zwakheid diens Vaders, die den schuldige en gevallene boven den zoon, die altijd braaf is gebleven, in zijne liefde voortrekt [1]).

---

[1]) „Enfin cette delicieuse parabole du fils prodigne, ou celui qui a failli est présenté comme ayant une sorte de privilège d'amour sur celui, qui a toujours été jnste." p. 186. — De onregtvaardig-

Had dan - zoo kunnen wij ons niet onthouden te vragen - deze heerlijke parabel niets meer tot zijn hart te zeggen? Of was het, omdat hij deze parabel niet van JEZUS herkomstig oordeelde, en hare opneming meende te moeten toeschrijven aan den bijzonderen smaak, dien LUKAS in de bekeering en begenadiging van boetvaardige zondaars heeft gevonden, dat hij haar met zulk eene in het oog vallende kleinachting behandeld heeft? Wij moeten dit onbeslist laten, maar kunnen voor het minst hierin geen bewijs vinden, dat de voorstelling van God, als van een Vader die vergeeft, hoog in RENAN's schatting staat aangeschreven, even weinig als hij ergens toont hooge waarde aan genadige schuldvergeving te hechten, of den prijs dier uitnemende weldaad Gods diep te gevoelen.

„God is Vader," dit zegt ons, dat Hij de liefderijke bestuurder is van geheel ons lot, die in alle onze nooden voorziet en onze behoeften vervult, die ons beschermt in gevaar, die ons troost, als wij lijden, in wiens Vaderschoot wij mogen rusten met al onze zorgen; die ons hoort als wij bidden en een antwoord heeft op onze klagten, die ons geluk voor den tijd en de eeuwigheid bedoelende, ons als zijne kinderen wil vormen en heiligen en geheel de leiding van ons lot dienstbaar maakt aan onze opvoeding voor onze hoogere, toekomstige bestemming. Maar nu - welk eene sympathie kon RENAN gevoelen voor JEZUS' troostvolle leer

---

heid dier beschuldiging is met veel juistheid aangewezen door N. ROUSSEL: Le JESUS de M. RENAN, p. 48 suiv.

van Gods vaderlijke alles besturende Voorzienigheid, voor wien het koud en troosteloos stelsel, ongeveer eene eeuw vóór JEZUS door LUCRETIUS in het Heidensche Rome verkondigd - een stelsel, dat alle persoonlijke werking der Godheid buiten sluit, en niet enkel het bovennatuurlijke en wonderbare doodt, maar ook het begrip eener Voorzienigheid, als wereldregering gedacht, in de hartader treft en vernietigt - als het orakel der hoogste wijsheid gold? [1]) Plegtig moet ik dan ook betuigen in dit „leven van Jezus" geen zweem of spoor van het geloof aan eene zedelijke wereldregering te hebben gevonden. — Welke sympathie kon hij gevoelen voor JEZUS' treffendste verzekeringen aangaande de verhooring des gebeds, die zich vrolijk maakt bij de gedachte, dat de biddende dwaas of onnoozel genoeg

---

[1]) Dat het begrip van Gods allesbesturende voorzienigheid zich ook zonder wondergeloof voor ons verstand genoegzaam laat regtvaardigen, heeft AGRICOLA, Godsdienstig geloof en Wonderloof, tot wederlegging van hetgeen de Heer A. T. REITSMA in zijn geschrift: Voor en tegen de moderne theologie, beweerd had, trachten aan te toonen. Hierover moge men verschillend denken en oordeelen, maar twijfelachtig is het wel niet, dat gelijk JEZUS eene gansch andere voorstelling daarvan had en gaf, het gevoelen van LUCRETIUS, 't welk door RENAN zonder voorbehoud goedgekeurd en geprezen wordt, eene gubernatio mundi ten eenenmale buitensluit. Ten overvloede vergelijke men de natura rerum, l. II. sect. XXII.

„Quae bene cognita si teneas, natura videtur
Libera continuo dominis privata superbis
Ipsa suâ per se sponte omnia Dîs agere expers."
Vs. 1089 et sqq.

zijn kon, van te gelooven, dat de wolken door de kracht zijns gebeds anders langs den hemel zullen gaan drijven,[1]) die opmerkzaam maakt op de kennelijke overdrijving, waarmede JEZUS, naar zijne verkeerde voorstelling der betrekking tusschen den mensch en de Godheid, de geloofskracht, uit dit bidden geput, voor zijne jongeren roemt en verheft, en zijne beschouwingen hieromtrent zamentrekt in den uitroep: „Schoone dwalingen, die het beginsel uitmaakten zijner zedelijke kracht!" [2]) — En hoe zou er eindelijk van Gods vaderlijke leiding ter vorming en opvoeding zijner kinderen voor hunne hoogere bestemming, bij RENAN nog ernstig sprake kunnen zijn, voor wien het naauwe en onafscheidelijke verband tusschen het tegenwoordige en toekomende leven niet bestaat, bij wien 't geloof aan 's menschen onsterfelijkheid in dunne nevelen, in hoogvliegende en uiteenspattende wolken verdwijnt! — Ontdoet het zóó verhevene Godsbegrip „God is Vader!" van de denkbeelden, die wij hier ontwikkeld hebben, wat houdt gij over?

„'t Misvormde lijk van 't uitgebloeide schoon!" [3])

Wat zoude JEZUS, als de Stichter eener nieuwe godsdienst, met dit begrip, indien het zóó moest ontledigd worden, aan de menschheid geschonken hebben? Weinig meer dan een schoonen en welluidenden klank

---

[1]) „l'Homme étranger a toute idée de Physique, qui croit qu'en priant il change la marche des nuages ...... Cet état intellectuel fut toujours celui de JESUS." p. 41.

[2]) „Belles erreurs, qui furent le principe de sa force." ald.

[3]) DA COSTA.

of naam! Kan RENAN zelf meenen of verwachten, kan hij wenschen of begeeren, dat dit geloof aan God als Vader - hij moge dit, na het met zijn verstand te hebben afgezworen, nog altijd schoon en liefelijk vinden - het geloof der menschheid zal blijven, zoo hij, van zijn standpunt, niet den halven maar den geheelen triumf der waarheid wil? — Maar RENAN zelf verwacht dit niet. Wij meenden over het blijvend karakter des Christendoms sprekende, aan het begrip van God als Vader, wegens de hooge belangrijkheid des onderwerps, den voorrang in de beschouwing te moeten geven, maar het moest wel mijne aandacht trekken, dat de Schrijver zelf in de slotbeschouwing zijns werks, waarin hij het meest wezenlijke en .duurzame van JEZUS' werk [1]) beschrijft, nergens uitdrukkelijk op de verhevenheid van het door JEZUS gepredikte Godsbegrip heeft teruggewezen.

Zekerder kunnen wij zijn, overeenkomstig de ware bedoeling des Schrijvers te oordeelen, wanneer wij den zuiver geestelijken aard der door JEZUS gewilde Godsvereering mede willen gebragt en gerekend hebben, tot hetgeen er blijvends is in het Christendom, en aan JEZUS, als den Stichter eener nieuwe godsdienst, een onsterfelijken roem verzekert. Niet enkel komt de Schrijver in zijne slotbeschouwing hierop terug, maar reeds vroeger, waar hij ons inleidt tot JEZUS' gesprek met de Samaritaansche vrouw, heeft hij aan de ont-

[1]) Chap. XXVIII. Caractère essentiel de l'oeuvre de JESUS.

wikkeling dezer idee eene der schoonste bladzijden van dit geschrift gewijd. Na aanhaling der woorden, die wij Joannes IV:21 en 23 lezen: „Vrouwe! geloof mij, de ure komt en is nu, dat men niet meer op dezen berg noch te Jeruzalem zal aanbidden, maar dat de ware aanbidders den Vader zullen aanbidden in geest en in waarheid," vervolgt hij aldus:

„Den dag, waarop JEZUS deze uitspraak deed, was hij in waarheid zoon van God. Hij sprak voor de eerste keer het woord, waarop het gebouw der eeuwige godsdienst zal blijven rusten. Hij stichtte de zuivere eeredienst, zonder tijdsbepaling, zonder vaderland, de zoodanige, als alle verhevene zielen tot het einde der tijden in beoefening zullen brengen. Zijne godsdienst was, op dien dag, niet slechts de deugdelijke godsdienst der menschheid, zij was de godsdienst in den volstrekten zin des woords, en indien nog andere planeten ook bewoners dragen, die met rede en zedelijkheid zijn begaafd, dan kan hunne godsdienst niet verschillend zijn van die, welke JEZUS verkondigd heeft bij de Jakobsbron. De mensch heeft zich daaraan niet kunnen houden, want men bereikt het Ideaal niet dan voor een enkelen oogenblik. Het woord van JEZUS was als een weêrlicht te midden van een duisteren nacht. Achttien honderd jaren zijn er noodig geweest, om de oogen des menschdoms (wat zeg ik) om de oogen van een uiterst klein gedeelte des menschdoms daaraan te gewennen. Maar het weêrlicht zal tot den vollen dag worden, en na al de cirkels van dwalingen te hebben doorgeloopen, zal de menschheid tot dat woord terugkeeren, als tot de

onsterfelijke uitdrukking van haar geloof en hare verwachting. [1])

Toen ik deze bladzijde voor het eerst met hooge ingenomenheid had overgelezen, kon ik wederom zeker gevoel van bevreemding niet bedwingen. Niet daarover verwonderde ik mij, de verhevenheid van dit gezegde des Heilands te hooren roemen, maar deze plaats zóó gaaf als historisch erkend te vinden. Immers wij weten, onder welk drukkend vermoeden der onechtheid de redenen des Heilands, gelijk zij door JOANNES worden medegedeeld, bij onzen Schrijver liggen, en hoe een der eerste en voornaamste gronden om dezen twijfel te regtvaardigen, daarin moest gezocht worden, dat JOANNES of de vierde evangelist in zijne zucht tot vergeestelijken, aan JEZUS zulke woor-

[1]) »Le jour, ou il prononça cette parole, il fut vraiment Fils de Dieu. Il dit pour la première fois le mot sur lequel reposera l'édifice de la religion éternelle. Il fonda le culte pur, sans date, sans patrie! celui que pratiqueront toutes les âmes élevées jusqu'à la fin des temps. Non seulement sa religion, ce jour-là, fut la bonne religion de l'humanité, ce fut la religion absolue, et si d'autres planètes ont des habitants doués de raison et de moralité, leur religion ne peut être differente de celle, que JESUS a proclamée près du puits de JACOB. L'homme n'a pu s'y tenir, car on n'atteint l'Ideal qu'un moment. Le mot de JESUS a été un éclair dans une nuit obscure; il a fallu dixhuit cents ans pour que les yeux de l'humanité (que dis je! d'une portion infiniment petite de l'humanité) s'y soient habitués. Mais l'éclair deviendra le plein jour, et après avoir parcouru tous les cercles d'erreurs, l'humanité reviendra à ce mot là, comme à l'expression éternelle de sa foi et de ses espérances." p. 234 suiv.

den en redeneringen heeft in den mond gelegd, waarvoor niets analoogs bij de Synoptici of in den Joodschen Talmud is wedertevinden. En waar scheen deze bedenking eerder hare toepassing te zullen vinden dan hier? Doch mijn oog werd naar den voet der bladzijde getrokken, en dáár las ik in de aanteekening: „Het twee en twintigste vers, ten minste het laatste lid, (de zaligheid is uit de Joden) schijnt geinterpoleerd. Men moet niet te zeer op de historische realiteit van zoodanige zamenspreking drukken, daar alleen of JEZUS zelf of de vrouw, met welke hij sprak, dit heeft kunnen navertellen. Maar het verhaalde in Joh. IV (l'anecdote) drukt ongetwijfeld eene der diepste gedachten van JEZUS uit, en de omstandigheden des verhaals dragen een treffenden stempel (cachet) der waarheid."

Wij zouden voor geenen prijs dit schoon en heerlijk gezegde in 's Heilands redenen missen; maar RENAN, wanneer hij, als de door JEZUS uitgesprokene gedachte, zonder bedenking datgene aanneemt, waar de spiritualiserende JOANNES zich zoo ver mogelijk van de Synoptici verwijdert, en juist die woorden voor geïnterpoleerd verklaart, waarin JOANNES iets digter tot de Synoptici schijnt te naderen, heeft op nieuw de willekeur zijner kritiek bewezen, en begaat in ons oog eene dubbele inconsequentie.

Voorts hadden wij wel gewenscht, dat RENAN van dit gezegde des Heilands eene nadere verklaring gegeven had. Zij ware in zijnen mond niet overbodig geweest; en daarvan alleen hangt het af, of wij de lofverheffing, welke hij haar waardig keurt, in al hare

beteekenis kunnen laten gelden. Wij vinden hier door JEZUS eene dubbele verklaring, van ontkennenden en bevestigenden aard, uitgesproken: eene aanwijzing van hetgeen de zuivere Godsvereering niet is, en van hetgeen zij wel moet zijn. De ware en zuivere vereering van God is aan geen tijd noch plaats, aan Jeruzalem noch Gerizim, aan de Katedraalkerk noch de kloostercel, aan den Sabbath noch aan heiliggeachte feestdagen uitsluitend gebonden, en zoo RENAN dit met zijn „sans date, sans patrie" heeft willen uitdrukken, dan stemmen wij gaarne met dit denkbeeld in. Bedrieg ik mij nogtans niet, en vergelijken wij het hier geschrevene met hetgeen hij elders van JEZUS' afkeer van de priesters en van alle uitwendige godsdienstvormen en godsdienstige handelingen heeft gezegd: dan heeft hij in deze uitdrukking nog iets anders en meer, de geheele veroordeeling, afschaffing en nietigverklaring van alle uitwendige eeredienst gezocht en gezien; dan heeft hij wel godsdienst, maar geheel ontdaan van alle vormen, en alzoo geenerlei eeredienst gewild. [1]) En of dit, in-

[1]) „Une religion sans prêtres et sans pratiques extérieures." p. 85. „Jamais on n'a été moins prêtre que ne le fut JESUS, jamais plus ennemie des formes, qui étouffent la religion sous prétexte de la protéger." p. 89. JESUS aimait peu le temple." p. 214, il voyait tous ces monuments de mauvais oeil. Il y vit travailler non sans quelque humeur sécrète." p. 211. „Sa mauvaise humeur contre le temple etc." p. 354. — Zulk een verklaard vijand als JEZUS van het mechanische en werktuigelijke in de godsdienst en godsdienstige verrigtingen betoond heeft; zoo weinig heeft hij zich — men denke aan zijne voorschriften omtrent het gebed en het vasten — tegen die

derdaad, ook voor volgende eeuwen het hoogste Ideaal der toekomst zij, is even betwistbaar, als, of iets dergelijks in 's Heilands geest en bedoeling hebbe gelegen. Zelfs wekt hij, door dat herhaalde „op dien dag" was JEZUS in waarheid de Zoon van God; „op dien dag" was zijne godsdienst de ware, de eigenlijke godsdienst der menschheid, het vermoeden op, dat JEZUS, naar zijne inzigten, toen hij deze verhevene uitspraak deed, zich zelven als het ware had overtroffen, en dat hij gewoonlijk zijnen geest niet tot zulk een hoogte wist te verheffen.

De andere stelling, waarmede JEZUS het waar en eigenlijk karakter der zuivere Godsvereering beschrijft, is deze: De aanbidding van God moet in geest en in waarheid geschieden. Het innigste van den mensch en wat hem tot een geestelijk wezen maakt moet daarin deelen; en de hulde die aan God wordt opgedragen, moet overeenkomstig met de natuur van Zijn wezen zijn. Zekerlijk is dit een der schoonste en verhevenste gezegden, welke ooit aan JEZUS' lippen ontvloeid zijn, welke, altijd jong en onsterfelijk, al de eeuwen door hunne

---

handelingen zelve verklaard. Maar deze onderscheiding is door RENAN veel te weinig in het oog gehouden. Hij laat JEZUS een verkropten haat tegen den tempel koesteren; maar in scherp contrast hiermede staat èn zijn zóó gestreng verbod van het zweeren bij den tempel, en het verhaal der tempelreiniging. — Men verg. voorts vooral RENAN's redenering over den doop, en den vermeenden nadeeligen invloed, door den Dooper op JEZUS' geest geoefend, waar hij o. a. zegt: „C'est par l'attrait d'une religion dégagée de toute forme exterieure, que le Christianisme a séduit les âmes élevées." p. 115.

kracht en waarde behouden; maar dan alleen, wanneer wij die woorden niet van den grond, waaruit ze gesproten zijn, losscheuren, maar in verband met het Evangelische Godsbegrip brengen en beschouwen. Geeft aan dat woord „Vader" dat JEZUS hier weder van God heeft gebezigd, zijne hoogste en zaligste beteekenis! Neemt geheel het Joanneïsche Godsbegrip: God is geest, God is licht, God is liefde, in zijne volheid en zuiverheid hierbij op in uwe ziel; en RENAN heeft niets te veel gezegd, toen hij dit woord den grondslag noemde, waarop het gebouw der eeuwige godsdienst blijft rusten; waartoe de menschheid telkens zal moeten terugkeeren, als tot de onsterfelijke uitdrukking van haar geloof, van hare verwachting. Maar denkt U dat Evangelische Godsbegrip weg, of stelt daarvoor den Père Abîme, of het absolute, het oneindige in de plaats, en dat zoo verheven woord van JEZUS geeft slechts een hollen klank, en wordt een ledig raam, waarin zich alles laat passen.

Wat eindelijk het beginsel der uitgebreidste menschenliefde betreft, dat met deze Godsvereering ten naauwste vereenigd moet zijn, - bezwaarlijk kan de warmste vriend en verdediger des Christendoms hiermede hooger ingenomenheid betuigen dan RENAN gedaan heeft. „Een geheel nieuw denkbeeld (zegt hij) het denkbeeld eener eeredienst, die op reinheid des harten, en de broederschap der menschen gegrond is, deed door hem zijne intrede in de wereld; een denkbeeld zóó verheven, dat de Christelijke kerk op dit punt ten eenenmale ontrouw is geworden

aan de bedoelingen van haren Stichter, en dat zelfs in onze dagen slechts enkele zielen bij magte zijn, om daartoe op te klimmen." [1]) Vraagt gij, waar RENAN dit geheel nieuwe denkbeeld van de broederschap der menschen geschreven vond, - hij heeft het onnoodig gekeurd dit in de bijzonderheden aan te wijzen, daar het bewijs voor de waarheid dier stelling in geheel den inhoud van JEZUS' onderwijs is weder te vinden. [2]) Natuurlijk denken wij hierbij het eerst aan de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan [3]) maar ook en niet minder aan het gebod der liefde, Matth. XXII: 37-40, hetwelk teregt als het hoofdgebod des Euangeliums geldt. En ziet, (ik gewaagde er reeds van, toen wij JEZUS als zedeleeraar beschouwden) dit gebod heeft wel de eer der aanhaling genoten, maar zonder dat de inhoud ergens is medegedeeld. [4]) Bedenken wij hierbij, dat in dit gebod door JEZUS van „de liefde

---

[1]) „Une idée absolument neuve, l'idée d'un culte, fondé sur la pureté du coeur et sur la fraternité humaine faisait par lui son entrée dans le monde, idée tellement élevée que l'église chrétienne devait sur ce point trahir complètement ses intentions, et que, de nos jours, quelques âmes seulement sont capables de s'y prêter." p. 90.

[2]) „La fraternité humaine dans le sens le plus large sortait a pleins bords de tous ses enseignemens." p. 232.

[3]) Op p. 232, met hooge lofspraak vermeld.

[4]) En eenmaal geschiedt dit zelfs niet om het naar eisch en waarde te verheffen, maar om het ten bewijze te doen strekken, hoe JEZUS met eene toegevendheid, die ons ergert, zich verleiden liet tot het spitsvindig onderzoek, dat haarklovers zonder tact hem deden ondergaan. „Il se prête avec une condescendence qui nous blesse aux examens captieux que des ergoteurs sans tact lui font subir." p. 345.

des naasten" gesproken wordt, en dat het zóó beroemde gezegde des Heilands: „Een nieuw gebod geef ik ulieden dat gij elkander liefhebt." Joan. XIII:34, ('t welk, hoewel tot JEZUS' afscheidsredenen behoorende in RENAN's oogen genade gevonden heeft) meer de onderlinge liefde der Christenen dan de broederschap der menschen predikt, dan rijst onwillekeurig bij ons het vermoeden op, dat de Schrijver met zekere voorliefde dezen vorm van uitdrukking heeft gekozen, omdat het groote tooverwoord der Revolutie hem hierbij voor den geest heeft gestaan, 't welk als met eene dubbele glorie verdiende gekroond te worden. Wat hiervan zijn moge - het spreekt wel van zelve, dat wij gaarne het Christendom als de godsdienst der liefde bij uitnemendheid huldigen, en daarin een zijner schoonste en meest blijvende karaktertrekken zoeken. Alleenlijk worde daaraan niet zoodanige uitlegging gegeven, als of wij aan dat ééne gebod, als het essentieele van het Christendom genoeg hebben, en des noods al het overige kunnen laten varen.[1]) Hoe hoog wij ook het gebod der uitgebreidste menschenliefde, gelijk het door JEZUS gepredikt werd, en het denkbeeld van eene verbroedering des menschdoms schatten; ook dat moet niet alleen, of op zich zelve beschouwd, maar in verband met den hoofdinhoud des Euangeliums gebragt worden, om

---

[1]) Lezenswaardig hierover is het pasverschenen werkje van N. POULAIN, „Qu'est ce qu'un christianisme sans dogmes et sans miracles? Chap. X. L'amour de Dieu et l'amour du prochain séparés de la foi aux grandes vérités bibliques sont des principes sans valeur." Paris 1864. p. 171.

werkelijkheid te kunnen worden en de blijvende waarde des Christendoms schitterend te handhaven. Daarin toch bestaat zijn eeuwige roem, dat het Evangelie niet enkel liefde vraagt en liefde gebiedt, maar ook liefde geeft, liefde werkt, en daartoe 's menschen harte ontvlamt en bezielt, vernieuwt en heiligt. Zegt en herhaalt het honderd- en duizendmaal, dat alle menschen broeders behooren te zijn; predikt het zonder ophouden: „Hebt uwe naasten lief als U zelven!" „Zegent ze die U vloeken!" Gij zult daarmede het ijs van zóó vele koude en zelfzuchtige harten niet doen smelten; doch waar het hart door het geloof aan de liefde van God en van CHRISTUS is verteederd; waar de liefde in de dankbare wederliefde tot hen, haar uitgangspunt, haar levenwekkende kracht en voedsel vindt, daar breidt zij zich met zacht koesterenden gloed zegenend uit in steeds wijderen kring, tot dat zij vriend en vijand, geheel het menschelijke geslacht omvademt [1]). Waarheid moge het zijn, dat de christelijke Kerk maar al te dikwerf den waren geest en de bedoelingen van haren goddelijken Stichter heeft miskend en tot den huidigen dag diep beneden het haar voorgehangen Ideaal is teruggebleven; maar de geschiedenis dier zelfde Kerk heeft achttien eeuwen, die ook, tot beschaming van den laster, het uitspreken, wat wonderen der liefde, in elke eeuw en ieder Kerkgenootschap, door het geloof aan de liefde van God en van CHRISTUS zijn gewrocht.

---

[1]) Zie mijne Oratie p. 17 en 64 en de daar aangeh. voortreffelijke plaats uit de Instit. Chr. Mor. van den Hoogl. PAREAU.

Hoe digter wij tot het einde naderen, hoe begeeriger wij worden van RENAN's lippen te vernemen, wat er dan eigenlijk, naar zijne beschouwing, van het Christendom overblijft, maar ook hoe onbestemder vorm en uitdrukking van zijne gedachten worden. „JEZUS aan te hangen, ten aanzien van het Koningrijk van God: zietdaar wat eertijds heette een Christen te zijn." Om zich zelve gestaâg te verjongen en te vernieuwen heeft het Christendom niets anders te doen dan tot dat Evangelie weder te keeren.[1]) Voortreffelijk gezegd! Maar hoe is dit in onze dagen mogelijk te achten? Dit zal ons worden opgehelderd. Hemelsbreed is wel het verschil tusschen de eerste opvatting van het Koningrijk van God en de onze; - maar dit doet niets ter zake. „Het gevoel, (?) dat JEZUS in de wereld heeft ingebragt is nog altijd het onze. Zijn volmaakt Idealisme is de hoogste regel van ons gedrag. Hij heeft geschapen den hemel der reine zielen, waarin gevonden wordt, wat men vruchteloos van de aarde vraagt." [2]) Maar de vraag is en blijft: Hoe en waardoor heeft JEZUS dat gedaan? Zullen wij als waarheid erkennen, wat ons hier en verder in hoogdravende taal verkondigd wordt; dan dient JEZUS zelf anders te zijn, dan RENAN hem heeft voorgesteld, en maar al te veel moet dan behouden blijven, wat hij als dwaling heeft verworpen, of hij heeft ons kleuren en klanken in plaats van gedachten gegeven.

---

[1]) „Adhérer à JÉSUS en vue du royaume de Dieu, voila ce qui s'appela d'abord être chrétien." p. 444. — „Pour se renouveler il n'a qu'à revenir à l'Evangile." p. 445. [2]) p. 445.

Verlangt gij duidelijker te weten wat Christendom zij? RENAN antwoordt U: Christendom is nagenoeg gelijkluidend geworden met „godsdienst." [1]) Beteekent dit dat ieder, die waarlijk godsdienstig is, een Christen mag heeten, dan zien wij al de grenspalen tusschen de bestaande godsdiensten omvergerukt, en eene eindelooze verwarring van begrippen is geboren. Maar het kan ook beteekenen: Het Christendom is de godsdienst bij uitnemendheid; en werkelijk heeft RENAN JEZUS den Stichter van de godsdienst in den meest bepaalden zin (la religion definitive) van de absolute godsdienst genoemd. [2]) Dit is alles gezegd, en wij begeeren niets meer, wanneer het met voldoende klaarheid wordt aangewezen. Dit zegt al zeer weinig, wanneer wij ons met eene oplossing als deze moeten vergenoegen: „JEZUS is de Stichter der absolute godsdienst geworden, door volstrekt niets uittesluiten, en niets te bepalen, niets dan alleen het gevoel." [3]) Vraagt gij eindelijk, wat, bijaldien zóó het proces der ontbinding voort blijft gaan, in het Christendom onkwetsbaar is, en de wisseling aller vormen, den val van zoovele stelsels overleven zal? Dan antwoordt RENAN: „JEZUS zal in de godsdienst de schepper blijven van het zuivere gevoel. Geene omwenteling op godsdienstig gebied zal kunnen uitwerken, dat wij ons in de godsdienst niet aangesloten houden aan de ver-

---

[1]) „„Christianisme" est ainsi devenu presque synonyme de religion." p. 445. [2]) p. 446. [3]) „JESUS a fondé la religion absolue, n'excluant rien, ne déterminant rien, si ce n'est le sentiment." p. 446.

standelijke en zedelijke lijn, aan het hoofd waarvan de naam van JEZUS schittert." [1]) Wij hebben alzoo, schoon JEZUS' denkbeelden omtrent het bovenzinnelijke schier lijnregt tegen de onze overstaan, in het verstandelijke, ons aan de door hem getrokkene lijn te houden.... wat beteekent dit? — In het zedelijke even zoo.... en een paar bladzijden verder lezen wij wederom: „dat wij ons reeds door onze moderne begrippen een nieuw Ideaal van zedelijkheid hebben geschapen. [2]) Gaat het U even als mij, M. H.! dan begint het U hier voor de oogen te schemeren. Maar genoeg! wij weten dan nu, dat er iets is, wat toch altijd overblijft. Wordt het U soms heet en bang in den strijd onzer dagen? Vraagt gij soms met een beklemd gemoed, wat daarvan het einde zal zijn? Verkwikt en vertroost U dan, zoo gij kunt, met de gedachte: Éene bloem zal er op de puinhoopen van het Christendom staan te bloeijen. Zij heet: het geloof? neen! de hoop? neen! zij heet: het zuivere gevoel - le sentiment pur.

„In dien zin" zegt RENAN, „zijn wij Christenen, zelfs indien wij op nagenoeg alle punten ons losmaken van de Christelijke overlevering, welke ons is voorafgegaan." [3])

---

[1]) „JESUS restera en religion le créateur du sentiment pur." p. 447. „Aucune révolution ne fera que nous ne nous rattachions en religion à la grande ligne intellectuelle et morale, en tête de laquelle brille le nom de JESUS." p. 447. [2]) „Par notre extrême delicatesse dans l'emploi des moyens de conviction, par notre sincérité absolue et notre amour desinteressée de l'idée pure, nous avons fondé, nous tous qui avons voué notre vie a la science, un nouvel idéal de moralité." p. 451. [3]) Zie boven bl. 18.

Hoe ver men kan gaan, eer men den band der gemeenschap tusschen zichzelven en het Christendom verbroken acht, verblijve geheel aan ieders conscientie; maar al heeft het mij met smart vervuld, dat te dezer dagen eene stem in den lande is uitgegaan, welke luide opriep, om aan het Christendom vaarwel te zeggen: verwonderd heeft het mij niet, dat een ongeloovige, die de opregtheid, welke hij voor zich zelven huldigt, ook van anderen vraagt, na de lezing van dit boek, het tijdstip gekomen acht om openlijk met het Christendom te breken, en, waar het denkbeeld van het Godsrijk zóó nevelachtig is geworden, er slechts weinig schade in kan ziën, de benaming zelve van een Koningrijk der hemelen, als het laatste overblijfsel van een verouderd begrip, der vernietiging prijs te geven [1]).

Reeds hier zouden wij de vraag kunnen opperen of JEZUS, bij deze voorstelling, den hoogverheven rang, dien hij tot hiertoe als Stichter eener nieuwe godsdienst in uwe schatting heeft ingenomen, ten volle kan blijven bekleeden; maar ik houd het antwoord op deze vraag terug, totdat wij ook de vraag zullen beantwoord hebben: in hoeverre de schitterende uitkomst, welke JEZUS' werk heeft gekroond, hem zelven kan worden toegerekend en tot roem zijner onsterfelijke verdiensten jegens de menschheid blijft verstrekken?

---

[1]) Zie Dr. J. VAN VLOTEN: JEZUS van Nazareth en zijne beginselen in betrekking tot onze dagen, bl. 4, 13.

NEGENDE VOORLEZING.

Jezus de stichter eener nieuwe Godsdienst.

II.

JEZUS' WERK VERGELEKEN MET DE UITKOMST.

In het godsdienstig Pantheon der menschheid is het beeld van JEZUS van Nazareth, door RENAN, op veel verhevener voetstuk geplaatst, dan dat der meest beroemde wijzen, hervormers of godsdienststichters, die hem in deze beeldengalerij omringen. MOZES en MOHAMED, de Profeten en JOANNES de dooper, JEZUS' eigene Apostelen, PAULUS en JOANNES niet uitgezonderd, SOCRATES en ARISTOTELES, MARCUS AURELIUS en SPINOZA, heiligen die in het heidendom of later door de Kerk half zijn vergood, zooals APOLLONIUS van Thyana en FRANCISCUS van Asisi - zij staan allen beneden hem. ÇAKYA-MOUNI de grondlegger van het Buddhisme alleen kan tot op zekere hoogte den toets der vergelijking doorstaan, [1]) en wie den aan dezen toegekenden lof aandachtig overweegt, weêrhoudt naauwelijks de vraag, of niet eigenlijk aan dezen de plaats der eer zou toebehooren? [2]) Intusschen, men moge al

---

[1]) p. 458. De Hoogl. VAN OOSTERZEE heeft, in enkele trekken, al de ongepastheid dezer vergelijking doen uitkomen, t. a. p. bl. 70 vgg., en de Hoogl. OPZOOMER op de onzekerheid der omtrent ÇAKYA-MOUNI bestaande legenden gewezen, t. a. p. bl. 21.

[2]) BENJAMIN CONSTANT: RENAN refuté par lui même aarzelt

iets krenkends en vernederends in die laatste vergelijding vinden: toch zal niemand, die dit geschrift van het begin tot het einde gelezen heeft, de verklaring weigeren: dat de lofspraak, die hier aan den Profeet uit Galiléa zóó onbeperkt wordt toegedeeld, zijne stoutste verwachting nog zeer verre overtroffen heeft. Ja zelfs, indien iemand, tot hiertoe een vreemdeling in dit „leven van Jezus" was gebleven, en dit boek bij het laatste Hoofdstuk liet openvallen, hij zou naauwelijks de vraag op de lippen kunnen bedwingen: „Is dat nu de Schrijver, die door zóó velen tot in den diepsten afgrond verdoemd wordt? Verdiende hij daarvoor door zoo vele tongen gegeeseld te worden? Is dit nu het geschrift, dat zoo veel onrust in de gemoederen gestrooid, zoo vele pennen in beweging gebragt heeft; dat al aanstonds te Rome op den index is geplaatst, waartegen Frankrijks bisschoppen als om strijd hunne mandementen deden uitgaan; en waarover ten teeken der rouwe, die, bij zijne verschijning, in de Kerk van CHRISTUS moet heerschen, te Marseille de doodklok geluid wordt?" — Niet onnatuurlijk is het echter, dat dit zóó schitterend slot nog meerdere verbazing dan bewondering verwekt heeft, en indien het sommigen weder met den Schrijver heeft kunnen verzoenen, en enkele verontruste gemoederen bezadigd en bevredigd heeft, nog meerderen, - en daaronder

---

daarom niet op de vraag: „Quel est à votre avis le personnage le plus remarquable, qui ait paru sur la terre?" als in naam van onzen schrijver te antwoorden: „Je vote pour ÇAKYA-MOUNI."

niet enkel de bekrompensten en onverdraagzaamsten, maar de onpartijdigsten van verschillende kleur en rigting welligt nog het meest - grootelijks heeft ontsticht en geërgerd. — En kon dit anders? Eene naauwgezette vergelijking van de slotsom, waartoe de Schrijver zegt gekomen te zijn, met den voorafgaanden inhoud dezes werks, lokt op nieuw de reeds dikwerf herhaalde beschuldiging uit, dat hij de cijfers verkeerd heeft opgetrokken, en wettigt de aanklagt volkomen: RENAN wil den goedwilligen lezer doen gelooven, dat hij met een voordeelig saldo sluit, terwijl hij met een aanmerkelijk deficit eindigt. Van daar, ongetwijfeld, dat het velen zwaar en moeijelijk is gevallen, bij dit gedeelte nog langer aan de goede trouw en opregtheid des Schrijvers te blijven gelooven, en dat zij, hoe hooger bij RENAN de toon der bewondering voor JEZUS klimt, in te scherper en bitterder bewoordingen hunne verontwaardiging hebben lucht gegeven. [1])

Die verontwaardiging is voor ons gevoel niet onverklaarbaar. Toch willen wij aannemen, dat in deze laatste bladen het hart des Schrijvers meermalen lui-

---

[1]) Scherper en bitterder is dit wel door geen zijner bestrijders geschied dan door den Heer SPITSEN: „Ons zweefde, als wij RENAN lazen, gedurig het tooneel, dat na JEZUS' geeseling in de hoofdwacht plaats had, voor den geest. Wij verbeelden ons RENAN te zien onder de soldaten, die den Heiland der wereld op het overgeblevene voetstuk eener kolom zetten, hem een ouden mantel omwierpen, eene kroon van doornen in den schedel drukten, een rietstok in de hand gaven, en vervolgens voor hem nedervallende, hem huldigden met de woorden: Koning der Joden, wees gegroet!" t. a. p. bl. 46.

der dan de stem van zijn alles betwijfelend verstand hebbe gesproken; dat op vele plaatsen, waar wij het meest zijne welsprekendheid bewonderen, het „pectus est quod disertos facit" ook op hem van toepassing mag gerekend worden. Maar zóó gaarne als wij dit gelooven; zoo gaarne als wij het overigens in het midden laten, of zelfs dáár, waar op schetterenden toon de loftrompet voor den diepmiskenden en verguisden Nazarener gestoken wordt, niet altijd meer nog aan zekere zelfbegoocheling dan aan fijn berekenend overleg te denken zij, zoo noopt ons toch onze innigste overtuiging RENAN toe te roepen: „Neem deze lofspraak terug, of vernietig eerst met eigene hand het kunstig geboetseerde beeld, dat gij ons te aanschouwen gaaft!"

Reeds is ons veel in de voorgaande lezing voorgekomen, waarop wij den hier ontboezemden eisch konden gronden, maar ik ga U thans nog nadere rekenschap van deze overtuiging geven. Wij willen in een onderzoek treden, in hoeverre de schitterende uitkomst, welke JEZUS' werk heeft gekroond, naar RENANS voorstelling, hem zelven mag worden toegerekend, of tot roem zijner onsterfelijke verdiensten jegens de menschheid blijft verstrekken; om eindelijk de slotsom van des Schrijvers beschouwing aan den toets van een onpartijdig oordeel te onderwerpen.

Ik moet beginnen met U eene plaats uit DE PRESSENSÉ vertolkt wedertegeven:

„In den grond der zaak is datgene, wat den Heer RENAN tot bewondering dwingt, niet zóó zeer het werk van JEZUS, als de gevolgen of resultaten, die het in

de wereld gehad heeft. Hij kan het niet miskennen of loochenen, dat van hem de groote tijdrekening der geschiedenis dagteekent; dat de moderne beschaving met al hare weldaden en stroomen van licht van hem is uitgegaan. Daar is eene opstanding, die men hem niet kan betwisten. Het is de opstanding der oude wereld. Deze daalde met haar geloof, met hare goden, met haar vrijheid en roem werkelijk in het graf, en dat was niet een voorgewende dood, aangelegd op het effect eener tooneelvertooning, gelijk in het goochelspel, aan LAZARUS toegeschreven. — Wie heeft de grondslagen eener nieuwe maatschappelijke orde gelegd? Wie heeft de gezondheid te midden van dat zedelijk bederf, het leven te midden van dien dood doen wederkeeren? Wie heeft aan de stervende menschheid de loopbaan geopend, die tot een onbegrensden vooruitgang geleidt? Dat heeft de Galileër gedaan. De Heer RENAN betwist dit niet. „Geheel de geschiedenis is onbegrijpelijk zonder hem. Hij is de mensch zonder wedergâ, die de godsdienst eene schrede heeft doen vorderen, waarmede geen andere waarschijnlijk ooit zal kunnen vergeleken worden. Ieder onzer is het beste wat in hem woont, aan hem verschuldigd. Hij is meer dan de Hervormer van eene verouderde godsdienst. Hij is de Schepper van de eeuwige godsdienst der menschheid." [1])

---

[1]) „Au fond, ce qui contraint l'admiration de M. RENAN, ce n'est pas tant l'oeuvre de JESUS, que ses résultats dans le monde. Il ne peut méconnaître que de lui date la grande ère de l'histoire, que

De plaats was te schoon, en neemt te onpartijdig RENAN's gunstige gevoelens omtrent JEZUS over, om haar niet geheel afteschrijven. Het was echter voornamelijk de aanhef, waarop ik hier uwe aandacht wilde vestigen. In die weinige woorden: „Wat RENAN het meest tot bewondering dwingt, is in den grond der zaak niet zoo zeer het werk van JEZUS als de resultaten en gevolgen, die het in de wereld gehad heeft," vond ik geheel mijn eigen gevoelen, zoo als zich dit onder de lezing bij mij gevestigd had, uitgedrukt. Ik had wel gewenscht dat DE PRESSENSÉ deze gedachte nader en breeder ontwikkeld had. Hij heeft dit niet gedaan, maar de zaak van eene andere, hoogst belangrijke zijde aangevat. Ik wil thans, zijne stelling tot de mijne

---

la civilisation moderne avec tous ses bienfaits et ses lumières procèdent de lui. Il est une résurrection, qu'on ne peut lui contester: c'est celle du monde antique. Celui ci descendait vraiment au sepulcre avec ses croyances, ses dieux, ses gloires et ses libertés, et ce n'était pas une mort simulée, destinée à un effet de theatre, comme dans la supercherie attribuée à LAZARE. — Qui a posé les bases d'une societé nouvelle? Qui a ramené la santé morale dans cette corruption, la vie dans cette mort? Qui a ouvert à l'humanité moribonde la carrière d'un progrès immense? C'est le Galiléen. M. RENAN ne le conteste pas. „L'histoire entière est incomprehensible sans lui. Il est l'homme incomparable, auquel la conscience universelle à décerné le titre de Fils de Dieu et cela avec justice, puisqu'il a fait faire à la religion un pas, auquel nul autre ne pourra probablement être comparé. Chacun de nous lui doit ce qu'il y a de meilleurs en lui. Il est plus que le reformateur d'une religion viellie; il est le créateur de la religion éternelle de l'humanité." t. a. p. p. 33 suiv.

makende, hare ontleding beproeven en vat, wat ik hieromtrent in het midden heb te brengen, in drie andere stellingen zamen.

Volgens RENAN's voorstelling

is die schitterende uitkomst, welke JEZUS' werk bekroond heeft, voor een deel, door hem zelven niet voorzien of bedoeld;

is die schitterende uitkomst, voor een deel, door middelen bereikt en verkregen, welke den roem van JEZUS' nagedachtenis bij de menschheid eerder verdonkeren en bezoedelen, dan verhoogen en verheffen;

is die schitterende uitkomst voor een deel ook aan den invloed van omstandigheden en gebeurtenissen toe te schrijven, welke van JEZUS' wil en streven geheel onafhankelijk moeten gerekend worden.

Hoe kan de schitterende uitkomst, welke JEZUS' werk bekroonde, bij de uitmeting van zijnen roem als den Stichter eener nieuwe godsdienst, nog langer onverdeeld hem toegerekend worden, daar zooveel door hem zelven even weinig voorzien als bedoeld is geworden?

Toen COLUMBUS met zijne hand naar het Westen wees, waar binnen weinige dagen het land zou moeten rijzen boven den vloed, toen vermoedde hij weinig, dat dáár een geheel werelddeel als in windseldoeken lag te sluimeren, 't welk van den ijspool van het Noorden af tot diep in het Zuiden den aardkloot omgordelde. Maar toch de grootsche en bezielende

gedachte, die hem tot geestdrift toe had ontvlamd, bleef geheel zijne schepping, zijn eigendom, en uit volle overtuiging blijven wij daarom hem, boven eenen AMERICUS VESPUCIUS, als den ontdekker eener nieuwe wereld huldigen. Maar wanneer RENAN op de onmetelijke gevolgen wijst, welke JEZUS' verschijning en prediking, zijn leven en dood voor de wereld gehad hebben; wanneer hij - met volkomene waarheid - zegt, dat men om JEZUS' naam aan de wereld te ontscheuren, het wereldgebouw zelve tot in zijne naven en tot op zijne grondvesten zoude schokken; [1] hoeveel is er af te trekken van hetgeen het eigene werk, de eigene schepping en verdienste mag heeten van dien CHRISTUS, gelijk hij hem geteekend heeft? Het Godsrijk is gekomen, maar anders dan hij gewild of bedoeld had. De wereld duurt reeds achttien eeuwen voort, zonder de vernieuwing, waarvan de Zoon des menschen had gedroomd, te hebben ondergaan. Het Christendom zet zijne grenspalen gedurig verder naar het Oosten en naar het Westen, naar het Zuiden gelijk naar het Noorden uit, maar hoe zou JEZUS zich deze uitkomst hebben kunnen denken of vertegenwoordigen, voor wiens oog, nog vóór den ondergang van het toen levend geslacht, de vreesselijke Katastrophe, de ondergang en herschepping der wereld, met zijne eigene, zigtbare wederkomst als de nabijzijnde ontknooping van het wereldraadsel geteekend stond? En wanneer wij dan toch RENAN met zekere drift hooren verzekeren: „hij heeft het wel

[1] p. 426.

gewild! hij heeft het wel bedoeld!" dan vinden wij hierin weinig meer dan assertiën en exclamatien, die niet in staat zijn de zwakheid zijner redenering te bedekken, of weder omver te stooten, wat in zijne geheele voorafgaande beschouwing ten bewijze van het tegendeel verstrekken moest. Toen REINHARD zijne proeve schreef over het plan, hetwelk de Stichter des Christendoms tot heil der wereld ontwierp, en daarin aan JEZUS het weldoordacht en berekend ontwerp toekende, om alle volken des aardbodems door denzelfden band des geloofs en der liefde te omstrengelen, om een rijk van waarheid, deugd en gelukzaligheid op aarde te stichten, 't welk godsdienst, zedeleer en maatschappij, geheel het menschelijk geslacht en alle volgende eeuwen gelijkelijk omvademde; toen was hij van zijn standpunt volkomen in zijn regt, om dit een plan te noemen, grootscher, stouter en verhevener, dan ooit vóór hem in het brein van eenigen wijze der aarde was opgerezen, en JEZUS' hoofd daarvoor met onsterfelijke eere te kroonen [1]). Maar hoe zou iets van dat verhevene, uitgebreide en alles omvattende wereldplan, gelijk REINHARD het zich dacht, in de

[1]) F. V. REINHARD's Proeve over het plan, hetwelk de Stichter des Christendoms tot heil der wereld ontwierp; „eene bijdrage tot de bewijzen voor de waarheid van de Christelijke Godsdienst; met voorrede en aanteekeningen van J. L. WOLTERBEEK." Hoe veel er ook in dit boek, waaraan de dankbare herinnering mijner jongelingsjaren zich hecht, thans verouderd zij, zoo behelst het nog altijd in mijn oog veel voortreffelijks, waarom ik de vernieuwde lezing, vooral bij den strijd onzer dagen, wenschelijk blijf achten.

uiterste grondlijnen slechts, in de ziel van den JEZUS van RENAN hebben kunnen opkomen, wiens blik door den engen horizont van zijn eigen vaderland was begrensd, die, al hebben wij JEZUS geen ignorant te noemen [1]), toch van den algemeenen toestand der wereld, even weinig als van de orde der natuur begreep; [2]) wiens gelijkenissen van „charmante" onmogelijkheden wemelen, zoodra hij de koningen en magtigen der aarde ten tooneele voert; [3]) die het weinige wat hij van het nieuw gebouwde Caesaréa of Sebasta had gezien, de koningrijken der wereld noemde en al hunne heerlijkheid; [4]) wiens eenvoudigheid aan de boerschheid van den dorper doet denken, die alles door het prisma zijner naïviteit beziet; [5]) die slechts zelden den voet buiten Galiléa's en Judéa's landpalen zette; die koud bleef voor de voorwerpen van kunst en beschaving, welke hij daar voor oogen had, en zekerlijk terugkwam zonder op zijne reizen iets geleerd te hebben. [6]) JEZUS is wel gelijk RENAN hem genoemd heeft, de grondlegger eener

---

[1]) „Ce serait une grande erreur de s'imaginer que JESUS fut ce que nous appelons un ignorant." p. 31.

[2]) „Qu'il n'eût aucune connaissance de l'état général du monde, c'est ce qui résulte de chaque trait de ses discours les plus authentiques." p. 38.

[3]) „Les charmantes impossibilités dont fourmillent ses paraboles, quand il met en scène les rois et les puissants." p. 39.

[4]) „Voilà ce qu'il appelait les royaumes du monde et toute leur gloire." p. 39.

[5]) „Comme un jeune villageois qui voit le monde à travers le prisme de sa naïveté." p. 40.

[6]) „JESUS sans contredit n'apprit rien dans ces voyages." p. 147.

nieuwe wereld geworden,[1]) maar niet zoo als COLUMBUS de ontdekker eener nieuwe wereld werd; veel meer worden onze gedachten, bij de voorstelling van RENAN, onwillekeurig tot den vroegsten oorsprong der boekdrukkunst teruggeleid, zoo als in Haarlems hout de letter viel uit COSTER's hand, 't welk ook onmetelijke gevolgen voor de menschheid gehad heeft, maar waarin wij altijd meer tot verheerlijking der Voorzienigheid vinden, dan tot onsterfelijke eer van hem, die bij het nageslacht als haar eerste uitvinder gold. Het lust ons, wat wij hiermede bedoelen, door enkele proeven op te helderen.

Wij zien nog altijd de menschheid voor het kruis van CHRISTUS gebogen. Dat kruis staat opgerigt tot een banier der volken, en is het teeken geworden, waarin wereldheerschers overwonnen hebben, waarin de Christen op zijn doodbed overwint. Maar al laat RENAN nu en dan de gedachte bij JEZUS opkomen, dat hij zijn leven tot behoud der wereld gaf, zoo is dit volgens hem toch niet het vooraf gekende, allerminst door God gewilde en beraamde doel van JEZUS' lijden en sterven geweest. Wij zien, ter verkondiging van dien dood, en ter gedachtenis van den man van smarte, die het nieuwe en betere Verbond heeft ingewijd en gegrondvest in zijn bloed, de tafel, die tot zijne gemeenschap roept, nog altijd in alle oorden der wereld aangerigt. Maar wat heeft JEZUS daarvan voorzien, die immers in den laatsten nacht zijns levens aan geenerlei instelling des

[1]) „Le fondateur d'un monde nouveau." p. 327.

Avondmaals heeft gedacht; wat zeg ik? die weinig vermoeden kon, als hij, naar gewoonte, in den kring zijner jongeren het brood brak en den drinkbeker zegende, of als hij over de vereeniging met hem soms hoog mijstieke uitdrukkingen bezigde, ontleend aan zijn vleesch en bloed [1]) - die alsdan weinig vermoeden kon, dat hij hiermede aan eene zóó zinrijke en zielvolle plegtigheid voor eene reeks van volgende eeuwen het aanzijn gaf. Wij zien nog altijd den waterdoop in den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes, als plegtige inwijding in de gemeenschap der Christenen gebezigd; doch men wane toch niet dat het bevel daartoe van JEZUS' eigene lippen zij uitgegaan! Wie zou nog langer aan deze plegtigheid eene duurzame waarde en beteekenis voor het Christendom kunnen toekennen, die, door RENAN vóórgelicht, haar toevalligen oorsprong kent [2]), die weet, dat JEZUS gedurende de

---

[1]) p. 304.

[2]) Tot mijn leedwezen zijn de hoogstlezenswaardige brieven van ATH. COQUEREL Fils aan RENAN, in Le Lien geplaatst, mij eerst onder het afdrukken dezer bladen ter hand gekomen. Daarin vond ik o. a. op merkwaardige wijze bevestigd, wat ik boven van RENAN's te ver gedreven afkeer van alle uitwendige kerkvormen heb gezegd. Op bl. 260 lezen wij: „Dans votre juste opposition contre le ritualisme vous effacez autant qu'il vous est possible le baptême et la sainte Cène. On ne peut logiquement admettre de l'Evangile ce que vous même admettez, sans y comprendre ces deux rites, si élementaires, dirai je? et si significatifs, l'emblême de la purification du coeur par la religion, du moment ou on se déclare Chrétien; et ce repas commun, repas de famille, d'alliance et de réconciliation, que JESUS invite tous ses disciples à célébrer en mémoire de lui, en commu-

weinige weken of maanden, die hij bij den Dooper verkeerde, wiens meerderheid hij erkende en wiens navolger (imitateur) hij toen in alles zocht te zijn, alleenlijk gedoopt heeft, en heeft laten doopen, omdat hij JOANNES doopen zag; daar alles ons noopt te gelooven, dat JEZUS anders niet op dit denkbeeld, 't welk hij spoedig weder liet varen, zou gekomen zijn. [1]) Al schijnt dan de keuze der twaalf Apostelen op eene meer duurzame stichting berekend en aangelegd; al heeft JEZUS, nevens andere uitspraken, die de kiem van het Ascetisme en Fanatisme der middeleeuwen in zich dragen, ook enkele verhevene uitspraken gedaan, die door alle eeuwen heen de grondslag eener zuivere godsdienst- en zedeleer kunnen en zullen blijven: het is naar de hier gegevene voorstelling, ten eenenmale onbewijsbaar en ondenkbaar tevens, dat JEZUS zelf hiermede voor zijnen geest zulk eene vernitziende strekking zou verbonden hebben.

RENAN heeft deze bedenking verwacht en voorzien.

---

neauté d'esprit avec lui et avec son Père. — C'est là a cette table, qu'est professée et que triomphe avec le plus de simplicité et de grandeur cette religion pure que vous poursuivez, et qui doit être plus qu'une abstraction sous peine de se réduire a rien."

[1]) „JESUS durant quelques semaines au moins fut l'imitateur de JEAN." p. 107. — „Le baptème avait été mis par JEAN en très grande faveur, il se crut obligé de faire comme lui, il baptisa et ses disciples baptisèrent aussi." ald. „Tout porte à croire, qu'il avait, quand il descendit vers le Jourdain, des idées superieures a celles de JEAN, et que ce fut par une sorte de concession qu'il s'inclina un moment vers le baptisme." p. 115.

Hij tracht haar af te snijden door de stoute verzekering te doen, dat JEZUS op denzelfden tijd waarop zijn geest met Apocalyptische denkbeelden het meest vervuld en beheerscht was, met eene zeldzame juistheid van inzigten, den grondslag eener blijvende kerk heeft gelegd. [1]) Maar ik bid U, laat zich erger inwendige weêrspraak denken? Of, JEZUS is niet de dweeper en geestdrijver geweest, waartoe zijn laatste levensbeschrijver hem misvormd en vernederd heeft; veel verder heeft zich de blik van zijn zielsoog uitgebreid; aan eene toekomst der menschheid en zijner gemeente heeft hij werkelijk gedacht en geloofd; — of wat zich later als wereldgodsdienst ontwikkeld heeft, lag buiten zijne berekening en bezijden zijn doel.

Wat meer zegt. Die schitterende uitkomst, welke JEZUS' werk heeft gekroond, is, voor zoover hij den triumf zijner zaak voorzien en voorspeld heeft, voor een deel bereikt en verkregen door zoodanige middelen, welke den roem zijner nagedachtenis bij de menschheid eerder verdonkeren en bezoedelen, dan verhoogen en verheffen. RENAN heeft, even als PÉCAUT, met loffelijke onpartijdigheid, ten volle erkend - wat de wondervrees onzer dagen, in tegenspraak met de onwederlegbaarste getuigenis der geschiedenis, maar al te dikwerf zoekt te verhelen en te bewimpelen - welk een gewigtig aandeel het geloof aan het wonderbare en bovennatuurlijke

---

[1]) „Au temps même où il en était le plus préoccupé (de ses idées apocalyptiques) il jette avec une rare sûreté de vues les bases d'une église destinée à durer." p. 290.

aan de gelukkige vestiging en invoering des Christendoms hebbe gehad. [1]) Hij is verre van dit te betwisten. Veel meer wekt hij bij den bezadigden denker ernstige vragen en gedachten over de toekomst des Christendoms op, als hij zelf er op wijst, hoe tot op onze dagen nog geene godsdienst zonder het wonderbare heeft bestaan, en hoe de wijsbegeerte, toen zij zich in eene godsdienst wilde herscheppen, beginnen moest zich met het kleed der legende te omhangen. [2]) Van waar dat APOLLONIUS van Tyana zoo veel meerderen bijval dan SOCRATES heeft gevonden? Van wege het wondervermogen, dat men hem heeft toegeschreven! „SOCRATES" zeide men „laat de menschen op de aarde, maar APOLLONIUS voert hen naar den hemel op." [3]) Van waar dat een MARCUS AURELIUS en SPINOZA, wier deugd zoo veel beter aan onzen modernen smaak voldoet of bekoort, niet meer nog bij de nawereld hebben gegolden? Het was juist omdat zij hierin zoo veel hooger dan JEZUS stonden, en niet in zijne dwaling deelden. [4]) Ware JEZUS niet zulk een voortreffelijk Moralist

[1]) Zie mijne Oratie, p. 21 en annot. 52.

[2]) „La religion, jusqu'à nos jours, n'a pas existé sans une part de merveilleux. Quand on voulut après les Antonins, faire une religion de la philosophie, il fallut transformer les philosophes en saints — leur prêter une legende etc." p. 452.

[3]) „SOCRATE" disait on „laisse les hommes sur la terre, APOLLONIUS les transporte au ciel." ald.

[4]) „Il est des vertus qui, à quelques égards, sont plus conformes à notre gout. L'honnète et suave MARC-AURÈLE, l'humble et doux SPINOZA, n'ayant pas cru au miracle, ont été exempts de quelques erreurs, que JÉSUS partagea." p. 451.

geweest, hij zoude zulk een triumf niet hebben kunnen verwerven, maar ook, welk eene voortreffelijke zedeleer hij predikte, zonder wonderen te doen zou hij de wereld niet bekeerd hebben.[1] Wij hebben deze uitspraak reeds vroeger vernomen, en nog versch en levendig is bij ons de indruk gebleven, in welk een hoogst twijfelachtig en dubbelzinnig licht het karakter van den heiligen JEZUS als Thaumaturg is geplaatst; een indruk, die niet weggenomen of verzacht kon worden, omdat RENAN in zoodanig geval de menschheid zelve eigenlijk voor de eenig schuldige verklaart, die bedrogen wil zijn.[2] Had JEZUS dan geene wonderen verrigt, hij zou nog meer onze onverdeelde bewondering en toejuiching verdienen - gelijk het in den nederigen en zachtmoedigen SPINOZA te roemen valt, dat hij zóó bescheiden in het duistere school.[3] JEZUS ware alsdan in de waardschatting des wijzen, en ongetwijfeld ook in het oog van God, nog grooter geweest, - maar zijn naam en zijn roem zou veel minder algemeen zijn verspreid; en zijn werk, dat nu de eeuwen heeft verduurd, ware nimmer met zulk eene schitterende uitkomst gekroond! Alzoo, datgene, wat hem als Godsdienststichter heeft doen triumferen, is juist datgene wat hem in het oog des wijzen eerder vernedert dan verheft, wat zijne nage-

---

[1]) p. 92.

[2]) „Le seul coupable en pareil cas, c'est l'humanité qui veut être trompée." p. 254.

[3]) „Le second (SPINOZA), dans son obscurité profonde, eut un avantage, que JÉSUS ne chercha past." p. 451.

dachtenis bezoedelt, wat hem, in de schatting der menschheid, de kroon der heiligheid ontrooft.

Eindelijk. Die schitterende uitkomst, welke JEZUS' werk bekroond heeft, is deels ook aan den magtigen invloed van omstandigheden en gebeurtenissen toe te schrijven, welke van JEZUS' wil en streven geheel onafhankelijk moeten gerekend worden. RENAN voorzag ook deze bedenking, en haastte zich daaraan te gemoet te komen. „Zonder tegenspraak" schrijft hij „de omstandigheden hebben veel gegolden tot het in stand brengen dezer verbazingwekkende omwenteling" - hij wijst er op, hoe de eeuw van JEZUS door de zamenwerking van duizend verborgene krachten voor de godsdienst is geworden, wat de gouden eeuw van Griekenland voor kunstzin en letteren geweest was - „maar de omstandigheden" voegt hij er bij „begunstigen alleen wat regt en waar is."[1]) Veel meer nog, dan hier is bijgebragt, had de Schrijver kunnen aanvoeren, wat, naar onze opvatting en beschouwing der geschiedenis, onder de hooge leiding Gods heeft moeten dienen, om JEZUS' werk te doen gelukken, om den triumf

[1]) „Sans contredit, les circonstances furent pour beaucoup dans le succès de cette révolution merveilleuse; mais les circonstances ne secondent que ce qui est juste et vrai." p. 455 suiv. — Dit laatste (indien ik althans den schrijver wel begrijp) komt mij voor geheel gedachteloos te zijn neêrgeschreven. De omstandigheden hebben de invoering des Christendoms, gelijk die der Kerkhervorming, krachtiglijk bevorderd, maar ook op vele plaatsen tegengewerkt. Zij hebben evenzeer den triumf van den Islam begunstigd. De omstandigheden begunstigen alzoo niet altijd wat waar en regt is.

zijner zaak voortebereiden en te verzekeren, wat nogtans, volgens RENAN's eigen gevoelen, geheel onafhankelijk van JEZUS' wil en streven, heeft plaats gehad.

In de rij der gebeurtenissen, welke het krachtigst hebben medegewerkt, om de Christelijke godsdienst tot den haar voorbestemden rang, als wereldgodsdienst te verheffen, plaatsen wij bovenaan den ondergang van stad en tempel. De rookende puinhoopen van het verwoeste Jeruzalem hebben tot opbouw gestrekt van den nieuwen en geestelijken tempel, zooals dit denkbeeld zich verder in PAULUS' geest ontwikkeld had. Maar RENAN zal in die slooping van den Joodschen godsdienst- en burgerstaat wel allerminst een godsgerigt wegens de verwerping van den Messias, en even weinig de vervulling van JEZUS' eigene voorspelling willen zien. Voor hem bestaat er niet het geringste verband tusschen JEZUS' kruisdood, en de bloedige katastrophe, welke het Jodendom heeft ondergaan.[1]) Vraagt men verder, waaraan JEZUS' zaak wel het meest haar triumf te danken heeft, wat krachtiger dan eenige gebeurtenis tot de vestiging, voortplanting en uitbreiding zijner gemeente heeft bijgedragen, dan moet ons antwoord zijn: Aan het zoo algemeen verspreide, en in het hart der menschheid opgenomen geloof, dat God den kruiseling van Golgotha uit de dooden heeft opgewekt. Al gaan wij niet zoo verre als ULLMAN in onze gevolgtrekkingen, wat de stichting der Christelijke kerk door eenen

---

[1]) »La secte nouvelle ne fut pour rien dans la catastrophe que le judaisme allait bientôt subir." p. 439.

gekruisigde vooronderstelt; [1]) te veiliger mogen wij met BAUR beweren: Zonder het geloof aan JEZUS' opstanding, zonder de diepgevestigde overtuiging daarvan, had nimmer het Christendom den magtigen tegenstand der wereld overwonnen, ware nimmer eene Christelijke kerk op aarde gesticht. [2]) Nu moge het, zonder de erkenning van dit feit aan velen een onoplosbaar raadsel schijnen, hoe en waardoor dat geloof en die overtuiging in de ziel der Apostelen is gewrocht: zooveel is, naar RENAN's gevoelen, zeker te achten, dat JEZUS even weinig zijne opstanding heeft voorzien of voorzegd, als hij zelf uit de dooden zoude zijn verrezen. Alzoo, niet JEZUS zelf heeft, in en door zijne opstanding, aan zijne godsdienst dien stoot des vooruitgangs gegeven, waardoor zij zoude aangroeijen tot eene wereldoverwinnende magt. Geheel buiten hem om, onafhankelijk van zijn pogen en streven, hebben de omstandigheden vóór hem gewerkt. Laat ons weder RENAN zelven hooren: „De hartstogt eener verbijsterde heeft de wereld in het

---

[1]) Historisch oder Mythisch?

[2]) De belangrijke plaats, waarop ik hier en vroeger in mijne Oratie het oog had, staat in haar geheel te lezen bij den Hoogl. HOFSTEDE DE GROOT: Over Moderne Theologie; Mededeelingen en Beschouwingen omtrent eenige van hare belangrijkste voortbrengselen door P. HOFSTEDE DE GROOT en C. H. VAN HERWERDEN C. HZ., 2[de] herz. druk, bl. 252. Voorts verg. men hiermede het geschrevene door de Hoogleeraren DOEDES, Modern of Apostolisch? bl. 5-30. PRINS, t. a. p. bl. 162 vgg. A. D. LOMAN, (Gids, Apr. 1861) en wat op het laatste weder geantwoord is door HOFSTEDE DE GROOT, t. a. p. bl. 255 vgg.

bezit gesteld van een weder opgewekten God," [1]) en hiermede was ook de triumf zijns werks beslist! — Ziet M. H.! Zóóveel, als wij RENAN's eigene stellingen laten gelden, is er af te dingen op de bewering, dat de grootsche stichting des Christendoms, in haar geheel, nog langer als het eigene werk van JEZUS' persoonlijkheid zou mogen beschouwd worden; zóó waar is het, wat de PRESSENSÉ in weinige woorden had uitgedrukt, maar wat in mijn oog eene nadere ontwikkeling allezins verdiende: „Wat RENAN tot bewondering dwingt, is niet zóózeer het werk van JEZUS zelven, als de resultaten en de gevolgen, die het in de wereld gehad heeft" - als de schitterende uitkomst, waarmede dit werk is gekroond.

En thans zijn wij verlangend de slotsom van des Schrijvers beschouwing te vernemen, om die aan den toets van een onpartijdig oordeel te onderwerpen. RENAN aarzelt niet het verhevenste standpunt, dat menschelijke grootheid bereiken kan, als de plaats der eer, aan JEZUS toe te wijzen. [2]) Hij acht het ten volle geoorloofd, „dien

---

[1]) p. 434.

[2]) „Plaçons donc au plus haut sommet de la grandeur humaine la personne de JESUS." p. 449. De Heer SEPP kan bezwaarlijk gelooven, t. a. p. bl. 631, dat deze lofspraak welgemeend is; en Dr. VAN VLOTEN t. a. p. bl. 10, meent hierin slechts een overgangsmaatregel te zien tegenover de bovennatuurlijke verheffing der kerk. Zij die het nog voor RENAN opnemen, dienden voor het minst te bewijzen, dat deze lofspraak in overeenstemming staat met den geheelen geest en inhoud zijns werks, en in zijnen mond welgepast en gegrond mag heeten.

verheven persoon, die dagelijks voortgaat nog zulk een belangrijken invloed op de wereld uit te oefenen, goddelijk te noemen; niet in dien zin, dat JEZUS alles, wat zich bij dit woord laat denken, in zich vereenigd hebbe, maar in dien zin, dat JEZUS zijn geslacht de belangrijkste schrede digter tot het goddelijke heeft doen naderen." „JEZUS is de kolom, die zich van de aarde het hoogst ten hemel heft, en den mensch voorhoudt, van waar hij komt, en waarnaar hij heeft te streven. In hem is als in één punt te zamen gedrongen, al wat er goeds en verhevens ligt in onze natuur. Onzondig is hij niet geweest - (ten overvloede wordt ons dit herinnerd, want had RENAN het gewaagd het tegendeel te verzekeren, geen sterveling zou hem geloofd hebben). Dezelfde driften, die wij hebben te bestrijden, heeft hij overwonnen. Geen engel van God heeft hem vertroost, dan zijne goede conscientie; geen andere Satan heeft hem verzocht, dan dien een iegelijk onzer omdraagt in zijn eigen hart. Gelijk er enkele schoone trekken door de schuld zijner Biografen verloren gegaan en onkenbaar zijn geworden, zóó is het even waarschijnlijk te achten, dat vele zijner fouten of gebreken ontveinsd of vergoêlijkt zijn." [1]) Maar de lofspraak, die hier plotseling was gedaald, verheft even plotseling zich weder. „Nimmer heeft bij eenig sterveling, geheel zijn leven door, het belang der menschheid zóó gezegevierd over de bekrompenheid der eigenliefde." [2])

[1]) p. 468.

[2]) „Jamais personne autant que lui n'a fait prédominer dans sa vie l'interêt de l'humanité sur les petitesses de l'amour propre." ald.

Is dat waarheid? Ja, voor des Christens geloof, die nog in JEZUS ziet, dien hij zelf verklaard heeft te zijn, is 's Heilands leven, van zijne kribbe tot aan zijn kruis, de aaneenschakeling van vrijwillige vernedering en opoffering, het hoogste toonbeeld der dienende, der reddende, der zich zelf verzakende en verloochenende liefde; maar geldt dit van den CHRISTUS van RENAN, die zich heeft ingebeeld de Messias der Joden te zijn, voor wien alles zich oploste in de aanhankelijkheid niet aan zijne zaak, maar aan zijn persoon; die de dwalingen zijner tijdgenooten en de hem toegekende wonderen, als de sporten bezigde, om steeds hooger te klimmen, die, zoo hij al de eer zijns Vaders en het heil der menschheid zocht, toch boven alles beheerscht werd door de idee van den denkbeeldigen troon, die er voor hem gebouwd stond op de wolken? RENAN heeft, bij gunstige uitzondering ÇAKYA-MOUNI genoemd, als den eenigen sterveling, die met JEZUS zou kunnen of mogen vergeleken worden, maar eene andere, door hem zelven vroeger gebezigde, vergelijking lag hier voor de hand. [1]) Wij ergeren ons grootelijks, als wij tegen het einde der middeleeuwen het beeld van eenen kerkheilige, met 's Heilands kruiswonden geteekend, nevens dat van CHRISTUS zien geplaatst. En toch - als er sprake is van een leven der nederigheid en der zelfverzaking, dat eigene grootheid geheel vergeet, en uitsluitend op het

[1]) „FRANÇOIS d'Assise — par son exquisse bonté, sa communion délicate, fine et tendre avec la vie universelle, a le plus ressemblé a JESUS." p. 183.

heil van anderen ziet - wien zullen wij hebben te kiezen, FRANCISCUS van Assisi of den CHRISTUS van RENAN? — „JEZUS (zóó eindigt hij) zal nimmer overtroffen worden." [1]) Neen, waarlijk! de JEZUS der Evangeliën niet, maar geldt dit ook van zijnen CHRISTUS, die ons een zamenstel van tegenstrijdigheden, van nederigheid en van hoogmoed, tot de kleingeestigste ijdelheid gedreven, van de zachtmoedigste liefde en van onnatuurlijke hardheid, van waarheidsliefde en van misleiding, van vrijheid en van bekrompenheid, van de helderste en verhevenste gedachten en van treurige droombeelden en illusiën vertoont? — „Neen!" zóó roepen wij daarom nog eens den Schrijver toe: „Neem deze lofspraak, die gij aan den Stichter des Christendoms gaaft, terug, of vernietig eerst met eigene hand het beeld, dat gij boetseerdet; doe eerst ons vergeten, wien gij ons in JEZUS hebt laten zien, en hoe zijn karakterbeeld onder uwe bewerking niet met den zonneglans der geschiedenis is overstraald, maar tot het grootste psychologische raadsel voor de menschheid geworden is!"

Het meest wezenlijke in JEZUS' werk, het „chef d'oeuvre" dat het meest zijne tijdgenooten trof en in hooge mate de bewondering der nakomelingschap verdient, noemt RENAN de liefde, waarmede JEZUS zich deed beminnen, gedurende zijn leven en na zijnen dood. [2]) „Om zóó aangebeden te kunnen worden" roept hij elders uit,

---

[1]) „JÉSUS ne sera pas surpassé." p. 459.

[2]) „S'être fait aimer, „a ce point qu'après sa mort on ne cessa pas de l'aimer," voilà le chef-d'oeuvre de JÉSUS." p. 444.

„moet hij wel aanbiddelijk geweest zijn," [1]) en indien wij niets anders van JEZUS wisten, dan de liefde die hij wist inteboezemen aan allen die hem omringden, wij zouden het reeds daarvoor mogen houden, dat hij groot en rein geweest is. Het geloof, de geestdrift, de volharding des eersten Christendoms blijven onverklaard, indien wij niet aan den oorsprong dier beweging een mensch van colossale evenredigheden plaatsen." [2]) — In deze weinige woorden, die volkomen waarheid behelzen, heeft RENAN de scherpste kritiek, de veroordeeling zijns eigen werks geschreven. Zóó is het M. H.! gelijk onze Schrijver beweerd heeft; ziende op de liefde, waarmede men JEZUS heeft liefgehad, ziende op de heilige schaar der Apostelen, ziende op die Martelaren, die met JEZUS' naam op de lippen juichend zijn in den dood gegaan, ziende op hetgeen JEZUS' geest in zoo vele edelen, als er vroeger en later leefden, in de wereld en in de menschheid gewerkt heeft, en nog voortgaat te werken: zijn wij volkomen geregtigd, van het gewrocht tot de oorzaak op te klimmen, en uit dat alles te besluiten: JEZUS moet rein en groot, moet wel - zoo men dit woord van hem mag bezigen - een genie van reusachtige afmeting op het gebied der godsdienst en zedelijkheid geweest zijn. [3]) Maar dan

---

[1]) „Pour s'être fait adorer à ce point, il faut qu'il ait été adorable." p. 447.

[2]) „Un homme de proportions colossales." p. 448.

[3]) Ik bezig hier dit woord uit zekere accommodatie, maar zonder het toenemend gebruik daarvan te kunnen billijken, en vereenig mij volkomen met hetgeen daartegen door de Hoogll. HOEK-

ook rijst ons aanstonds een ander beeld voor de oogen, dan wij ons hier in JEZUS zagen afgeschilderd, dien wij niet grooter maar kleiner zagen worden, en van wien RENAN zelf het moeijelijk acht te zeggen, indien hij zijn leven tot een zestig- of zeventigjarigen leeftijd hadde gerekt gezien, indien de vlam die hem verteerde, allengskens in de asch ware vergaan, waartoe hij zoude zijn afgedaald, of wat er van hem zou geworden zijn![1])

Toch geven diezelfde woorden op loffelijke wijze getuigenis van het waarheidsgevoel, dat er in den Schrijver is overgebleven; en zoo iets in staat is om hem aan de waarheid zijner eigene teekening te doen twijfelen, dan moet het diezelfde gedachte zijn. Hoeveel wij, eindelijk, op RENAN's hoogopgevoerde lofspraken vonden af te dingen; hoe weinig hij in deze slotbeschouwing zijne woorden op de goudschaal zijner eigene kritiek heeft gewogen: het moest ons toch welgevalliger zijn, hem de lofspraak dan den smaad te hooren overdrijven. Zonderling (ik bekenne het) werd het mij nu en dan hierbij te moede. Het was mij soms, of de oude Ziener voor mijn oog was opgetreden, uit wiens mond men vloekspraak verwacht had, en die, toen hij zijne spreuke ophief, Israël zegende. Het was mij soms, nu RENAN het doornige veld der kri-

STRA (Nieuwe Jaarb. voor wet. Theol., dl. III. st. II. bl. 197) en HOFSTEDE DE GROOT, t. a. p. bl. 208 is aangemerkt.

[1]) „Laissé libre, JÉSUS se fût épuisé dans une lutte désesperée contre l'impossible." p. 369. — „Qu'on se figure JÉSUS, réduit à porter jusqu'a soixante ou soixante-dix ans le fardeau de sa divinité, perdant sa flamme céleste, s'usant peu à peu sous les nécessités d'un rôle inouï." p. 457.

tiek verlaten had, en onbevangen zijn eigen gevoel liet spreken, als of zijn hart, ook als hij JEZUS prees, bij wijlen hoorbaar in zijnen boezem klopte. In menig schoon en welsprekend woord heeft hij zich uitgesproken, zoo als de krachtige geloofstaal der Christenen zich zou uitdrukken. M. H.! Hoe merkwaardig is de tijd, waarin wij leven! Hoe verre staan wij van het écrasez l'infame af, dat wij eenen bestrijder des Christendoms - want dat is zijn naam, en dáár blijft zijn plaats - dat wij een bestrijder des Christendoms, in zijne taal, en naar zijne inzigten, de hoogste lofredenaar van datzelfde Christendom hooren worden! Zou dit ons niet in onze geloofsovertuiging aangaande den CHRISTUS Gods en zijne onvergelijkelijke, geheel eenige grootheid versterken? — Mij althans is het eene streelende en vertroostende gedachte (nu wij gereed staan dit boek te sluiten): dat menigeen, die met den spotlach des ongeloofs dit „vie de Jesus" geopend en doorbladerd had, bij dit slot zal hebben uitgeroepen: Deze JEZUS, dien ik tot hiertoe miskende en verachtte, moet wel eene verhevene persoonlijkheid geweest zijn, dat het laatste woord, 't welk RENAN uit zijne pen heeft laten vloeijen, op zóó merkwaardige wijze met het geloof der geheele Christenheid zamenstemt: „Al de eeuwen zullen het blijven verkondigen, dat onder de kinderen der menschen geen sterveling ooit geboren is, die grooter dan JEZUS was." [1])

[1]) „Tous les siècles proclameront qu'entre les fils des hommes, il n'en est pas né de plus grand que JÉSUS." p. 459.

TIENDE VOORLEZING.

Renan en zijne bestrijders; de eerste proefneming; Besluit.

De nieuwsgierigheid of belangstelling, welke bij de algemeene verspreiding van dit veelbesproken geschrift was opgewekt, om meer van nabij met den persoon en de voorafgaande lotgevallen des Schrijvers bekend te worden, heeft aanvankelijk hare bevrediging kunnen vinden. Een levensberigt, dat te gelijk als eene apologie moest gelden, tegenover de logenachtige geruchten, welke zijne vijanden mogten goedvinden uit te strooijen, is in het licht verschenen, [1]) en uit

---

[1]) Vie de E. RENAN par E. LE PELTIER. Wij deelen hieruit het volgende mede. Het tot hiertoe weinig bekende stedeke Tréguier, aan een der inhammen of zeeboezems van het noordelijk Frankrijk gelegen, is de geboorteplaats van ERNEST RENAN, die aldaar, op den 27sten Maart 1823, het eerste levenslicht aanschouwde en de jaren zijner kindschheid sleet. Na den dood zijns vaders, dien hij reeds als vijfjarig kind verloor, bragt zijne moeder wel hare woonplaats naar elders over, maar spoedig keerde zij naar Tréguier terug, waar zijne zuster HENRIETTE, door de opening eener school, des te beter in de behoeften van het sober bedeelde gezin trachtte te voorzien. De jeugdige RENAN ontving zijne opleiding op onderscheidene inrigtingen van onderwijs; eerst op de school zijner geboorteplaats, daarna op het kleine seminarie van St. Nicolas-du-Chardonnet, waar hij onder de leiding van M. DUPANLOUP drie jaren doorbragt, later op de semina-

de hierin medegedeelde bijzonderheden, leeren wij RENAN en zijn karakter als mensch van de gunstigste zijde kennen. Dit vooral achten wij in hem te

---

riën d' Issy en St. Sulpice. Hier legde hij den grond zijner kennis in de Oostersche talen, door de beoefening van het Hebreeuwsch en het Syrisch, en daarin maakte hij zulke gelukkige vorderingen, dat hij eerlang een' zijner voormalige onderwijzers, den Abt LÉHIR, als Docent kon ter zijde staan. Maar hier ook ontwaakten, bij de uitbreiding zijner lectuur, zulke ernstige twijfelingen op het punt der godsdienst in zijn gemoed, dat hij het in 1845 geraden achtte deze stichting te verlaten. RENAN was nu een jongeling van tweeentwintig jaren, geheel van fortuin ontbloot. Het gelukte hem evenwel als repetitor in een Pension te Parijs geplaatst te worden, en den noodigen tijd te vinden, om gelijktijdig de lessen der Universiteit te volgen. In 1852 verwierf hij den graad van Doctor in de Letteren en wijsbegeerte; na reeds in 1847, voor eene *mémoire sur les langues sémitiques* bekroond te zijn geworden. In de jaren 1849 en 1850 deed hij eene reis naar Italië, om op onderscheidene Bibliotheken navorschingen te doen. In 1856 trad hij in het huwelijk met de dochter van den verdienstelijken kunstschilder HENRY SCHEFFER, broeder van onzen vereeuwigden landgenoot. In 1860 ontving hij de vereerende opdragt van den Keizer, om ter nasporing van Phenicische oudheden, eene wetenschappelijke reis naar het Oosten te ondernemen. In de maand October vertrok hij derwaarts, vergezeld van zijne zuster HENRIETTE, en keerde, nadat deze, zijne reisgenoote, hem door den dood was ontrukt, een jaar later in zijn vaderland terug. Uit dit levensberigt blijkt ons, dat R. niet eens den troost heeft mogen smaken, bij het sterfbed of de begrafenis zijner zuster tegenwoordig te zijn. Het overige, zijne aanstelling tot Hoogleeraar in de Hebreeuwsche taal- en letterkunde aan de Universiteit, de beweging daaruit ontstaan, de schorsing zijner lessen, die daarop volgde, is van algemeene bekendheid. De schriften, waarmede hij zijnen naam

prijzen, dat hij den zedelijken moed gehad heeft met zijne kerk te breken, toen zijne godsdienstige overtuiging niet langer met hare leerstellingen strookte. Voor de geloofsovertuiging zijner tachtigjarige Moeder, die eene devoot-katholieke is gebleven, moet hij zekeren verschoonenden eerbied aan den dag leggen, die hem tot eere en zijne geestverwanten ten voorbeelde strekt. De zóó hatelijke beschuldiging, dat hij uit geldelijke speculatie dit „leven van Jezus" zóó zou geschreven hebben, en de daarop gegronde nog hatelijker vergelijking met JUDAS ISCARIOTH, die voor dertig zilverlingen zijnen Meester verkocht, wordt, op de schaal des onpartijdigen oordeels gewogen, aanstonds te ligt te bevonden, en zal hem als mensch niet in de schatting van weldenkenden doen dalen.

Wat zich ligtelijk liet voorzien, dat het, na de verschijning van dit Boek tegenschriften zou regenen, dit is werkelijk geschied. Reeds op dit tijdstip, nu er naauwelijks vier maanden na de uitgave verloopen zijn, [1]) zoude ik, zoo ik niet vreesde, dat de optelling alleen U zou verdrieten en vermoeijen, eene lange en breede lijst van grootere of kleinere schriften, brochures, verslagen of beoordeelingen kunnen laten volgen. [2]) Al-

---

in de geleerde wereld gevestigd had, zijn de volgende: Averroès et l'Averroïsme; Essais Historiques; Histoire générale et système comparé des langues Sémitiques; Etudes d'Histoire religieuse; De l'origine du langage; Le livre de Job; Essais de morale et de critique; Le Cantique des Cantiques.

[1]) Deze voorlezing werd den 29sten Oct. gehouden.

[2]) Zie hier achter.

leenlijk zij hier vermeld wat U de meeste belangstelling vermag in te boezemen.

De eer van zich in ons vaderland aan het hoofd van RENAN's bestrijders geplaatst te hebben, behoort aan den Hoogleeraar VAN OOSTERZEE, die met eene bewonderenswaardige vlugheid zijn tegenschrift: Historie of Roman? in gereedheid bragt. Hij gaf in een klein getal bladzijden, een helder overzigt van den inhoud, beschouwde daarna het boek van het standpunt der christelijke kerk, der theologische wetenschap en des godsdienstigen geloofs, en bragt daarin zóó vele, en daaronder ook in mijn oog gewigtige, bedenkingen tegen dit „leven van Jezus" in, dat partijdigheid alleen - men moge al in de hoofdstelling niet met den Schrijver instemmen, of op mindere of meerdere punten van hem verschillen - hooge belangrijkheid van inhoud aan dit geschrift zou kunnen ontzeggen. [1]) Hieraan sloot zich zijne openingsrede: „Hoe moet het modern Naturalisme bestreden worden?" welke tevens als antwoord moest dienen, op hetgeen door den Heer CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, met het oog op eene plaats in het bovenvermelde geschrift, ter beantwoording dier zelfde vraag, was in het midden gebragt.

---

[1]) „Met eene loffelijke onpartijdigheid, welke mijn geachte ambtgenoot van de zijde dergenen, die van hem in godsdienstige overtuiging verschillen, slechts zelden gewoon is te ondervinden, is dat vele goede en belangrijke erkend door den mij onbekenden Schrijver in de Godgeleerde Bijdragen n°. VIII dezes jaars. Eerlang zal er eene Hoogduitsche vertaling van dit stuk verschijnen.

Gij vergt niet van mij, dat ik tusschen de beide geleerden partij kieze. Genoeg dat van beide zijden wenken zijn gegeven, die bij den strijd onzer dagen ernstige behartiging blijven verdienen. [1])

Schier gelijktijdig, was „L'école critique et J. C." door EDMOND DE PRESSENSÉ verschenen, die, al is zijne taal niet van hartstogt vrij, met snijdende dialectiek, diepte des gevoels en rijkdom van gedachten vereenigt, en op vele plaatsen een gloed en pracht van stijl ten toon spreidt, welke met dien van RENAN zelven om de eerkroon dringt, of in kracht en gespierdheid van taal dezen zelfs overtreft.

---

[1]) Ik verheug mij nogtans dat een strijd, die omtrent den aard des verschils tusschen beide geleerden alreede tot eene geheel scheeve voorstelling had aanleiding gegeven, niet verder is voortgezet. De heftige aanvallen, waaraan het Supranaturalisme nu reeds een aantal jaren, voornamelijk in ons vaderland, heeft ten doel gestaan, hebben het gevolg gehad, dat onderscheidene nevendenkbeelden met dit woord vereenigd worden gedacht, welke niet noodwendig uit het gronddenkbeeld zelve voortvloeijen, zoodat ieder zelfstandig Theoloog, die nog geen lust gevoelt tot de Modernen over te treden, genoodzaakt is zich zelven altijd onder zekere reserves voor Supranaturalist te verklaren. Wat mij zelven betreft, het is mij niet om het behoud der woorden „onmiddellijk" of „bovennatuurlijk" maar om het wezen der zaak, om „de werkelijkheid van het Goddelijke" te doen, welke, bij de toepassing van het begrip van Gods immanentie, niet behoorlijk in het licht treedt, en bij eene naturalistische of pantheistische God- en wereldbeschouwing voor mij geheel verloren gaat. Voorts verwijs ik degenen, die dezen strijd met levendige belangstelling volgen, naar de stukken van M. RÉVILLE en C. BOIS, du Surnaturel, en het boven aangeh. werkje van POULAIN.

In het Roomsch-Katholieke Frankrijk hebben onderscheidene Prelaten tot den strijd tegen RENAN zich aangegord. Reeds heeft zijn werk bestrijders gevonden in AUGUSTUS COCHIN, den Abt FREPPEL, Hoogl. in de gewijde welsprekendheid bij de Sorbonne, den Abt MICHON, EUGÈNE POTREL, M. LAURENTIE, ERNEST HELLO, in een' zich noemenden „Libre Croyant," den beroemden BENJAMIN CONSTANT, en den anti-katholieken NAPOLEON ROUSSEL; in ons vaderland, in den voormaligen Hoogleeraar aan het Seminarie van Warmond, O. A. SPITSEN, die blijken geeft van eene meer dan gewone belezenheid ook op het gebied der Protestantsch-Theologische litteratuur, doch van wien wij het moeten bejammeren, dat hij, schrijvende met een dubbel polemisch doel, zijne pijlen gelijktijdig tegen RENAN en den Leidschen Hoogleeraar SCHOLTEN gerigt heeft, en ook deze gelegenheid heeft aangegrepen om aan zijn haat tegen het Protestantisme lucht te geven.

Als vertegenwoordiger der vrijzinnig Protestantsche rigting in Frankrijk, heeft ATHANASE COQUEREL, de zoon, ettelijke brieven aan RENAN, dien hij als „son cher et savant ami" begroet, gerigt, en daarin, in weerwil van den toegekenden lof, de zwaarwigtigste bedenkingen tegen dit „leven van Jezus" uitgesproken.

Van eene Deïstisch-wijsgeerige zijde werd dit boek door den Heer LARROQUE aangegrepen. Van een volstrekt ongeloovig standpunt trad ERNEST HAVET in de Revue des deux mondes, deels als bondgenoot, maar ook deels als de bestrijder van RENAN op, en de Hoogleeraar VAN VLOTEN heeft, ten onzent, uit dit „leven

van Jezus" aanleiding genomen, om JEZUS van Nazareth en diens beginselen, gelijk hij ze wil hebben opgevat en toegepast, in betrekking tot onze dagen te beschouwen. Wij betreuren het, dat hij met een ruwe, niets ontziende hand, niet geschroomd heeft, wat in het oog van zoo vele duizenden zijner landgenooten heilig en onschendbaar is, aan te tasten en als onder den voet te halen, maar erkennen tevens, dat hij zijne gevoelens uitgesproken heeft met eene openheid, welke geen twijfel overlaat omtrent de eerlijkheid zijner betuigingen, en alle onzekerheid opheft, of het Christendom in hem een' verklaarden vriend of vijand heeft gevonden.

Dr. MEYBOOM, die, gelijk wij weten, even als VAN OOSTERZEE vroeger zijnen arbeid aan eene bewerking van het „leven van JEZUS" besteed had, heeft in het laatst verschenen nummer van den Evangeliespiegel een hoogst merkwaardig opstel hiertoe betrekkelijk geleverd. Hij heeft, van zijn standpunt, wat hij in dit geschrift zoo wel te prijzen als te berispen vond, met onpartijdigheid uiteengezet; en aangetoond, hoe veel, wat daarin eigenaardig is, zonderling moet schijnen, of ook ons kwetst en ergert, voor een deel in RENAN's karakter als Franschman, en afvalligen zoon der Roomsch-Katholieke kerk, zijne verklaring vindt. Voorts heeft hij met uitnemend talent in het licht gesteld, hoe juist datgene, wat aan RENAN zeker voordeel boven andere schrijvers gaf, zoo als dat hij Hoogleeraar in de Oostersche letterkunde is, en persoonlijk Palestina bezocht heeft, in andere opzigten op den inhoud dezes werks

en den aard zijner beschouwingen een' hoogst nadeeligen invloed heeft doen gelden. [1])

Gij denkt al verder aan de beoordeelende verslagen, die alreede in onze vaderlandsche tijdschriften en weekbladen, het Volksblad, [2]) den Spectator, de Godgeleerde bijdragen, of ook in buitenlandsche tijdschriften zijn geplaatst; aan de reeks van beschouwingen, die de Heer STENFERT KROESE in den Tijdspiegel geopend heeft, welke, indien zij worden voortgezet gelijk zij zijn aangevangen, eene degelijke studie beloven. [3]) Gelijk eindelijk de openingsrede van den Hoogleeraar OPZOOMER U nog versch in het geheugen ligt, zoo zijt gij thans ook in staat gesteld, om kennis te nemen van de belangrijke Toespraak, waarmede de Hoogleeraar SCHOLTEN hetzelfde onderwerp besprekende, zijne Aka-

---

[1]) Inzonderheid acht ik de menschkundige gissing de aandacht en overweging waardig, dat in den overgang van den „delicieux moraliste" tot den „géant sombre" zich de indruk gereflecteerd heeft, dien de reiziger ondervond, toen hij uit Galiléa in de doodsche en dorre omstreken van Jeruzalem kwam.

[2]) Het Volksblad, dat aanvankelijk zijne ingenomenheid met eene onderneming als deze niet verborgen heeft, heeft later eene nadere uitlegging van de aan dit boek toegekende waarde en lofspraak noodig gekeurd, en is voortgegaan, ook van den inhoud en het gehalte der voornaamste tegenschriften aan zijne lezers een belangwekkend verslag te geven.

[3]) In de twee volgende nommers Nov. en Dec. heeft de Heer S. K. een zeer uitgewerkt verslag of excerpt van den inhoud des werks gegeven, hetwelk op naauwkeurigheid en volledigheid allezins mag roemen. Tot mijn leedwezen heb ik van zijne kritiek, die wij thans verwachten, geen kennis kunnen nemen.

demische lessen geopend heeft, en daaruit optemaken, hoe ook te Leiden over dit „leven van JEZUS" geoordeeld wordt.

Bevreemding kan het wekken, dat tot hiertoe zoo weinige stemmen zich uit Duitschland hebben doen hooren. Is het, omdat zijne meest positive Theologen eene rigting, welke thans in Zwitserland, den Elzas en het zuiden van Frankrijk het hoofd met toenemende fierheid verheft, als genoegzaam overwonnen willen beschouwd hebben? Is het, omdat zij, in het ongunstig oordeel van Dr. KEIM te Zurich deelende, te weinig wetenschappelijke waarde aan dit geschrift toekennen, om het opzettelijk te bestrijden? Of is het, dat zij ons te langer laten wachten, opdat die bestrijding te grondiger en vollediger zij? — Wij hopen dit laatste. Zijn wij wel onderrigt, dan mogen wij eerlang van EWALD's hand de verschijning eens werks te gemoet zien,[1]) en dan zou STRAUSS zelf zich met het oog op het werk van RENAN, tot eene vernieuwde bewerking van zijn „Leben JESU" hebben gezet.

Wie niet geheel bevooroordeeld is, zal bezwaarlijk kunnen ontkennen, dat in de bovengenoemde schriften, bij al de hulde, welke hier en daar aan RENAN's onmiskenbaar talent en onbetwistbare verdiensten gewijd wordt, reeds duchtige slagen aan het ietwat luchtig opgetimmerd gebouw van den Franschen Hoogleeraar

---

[1]) Eene beoordeeling van RENAN's werk is alreede, gelijk ik onder het afdrukken dezer bladen verneem, in de Göttingische gelehrte Anzeigen verschenen.

zijn toegebragt. Zoo weinig als zich onderstellen laat, dat RENAN ooit tot een bekeerling der moderne orthodoxie zou te maken zijn, zóó moeijelijk toch zou het dezen vallen, van vele der door DE PRESSENSÉ e. a. tegen hem ingebragte grieven en bezwaren eene grondige wederlegging te leveren. Nog meer berekend om in Frankrijk vooral éclat te maken, was de greep van BENJAMIN CONSTANT, om al de plaatsen, waar RENAN zichzelven weêrspreekt of schijnt te weêrspreken, diametraal met ja en neen, als het antwoord op dezelfde vraag, op elkander te doen volgen; hoe weinig beduidend of afdoende ter weêrlegging, op de keper bezien, ook vele dier tegenstellingen zijn. Natuurlijk is het evenwel, dat er in dien vloed van geschriften ook veel wordt gevonden, wat beneden het middelmatige is teruggebleven. Sommige der Fransche brochures heeft men slechts even in te zien of vlugtig te doorbladeren, om ze aanstonds met een: „non tali auxilio" [1]) weder te sluiten en voor goed ter zijde te leggen. [2]). Even natuurlijk moeten wij het

---

[1]) „Niet met zoodanige hulpe zijn wij gebaat."

[2]) Begeert gij enkele proeven? „Nooit (zegt de Abt FREPPEL) ging de dwaasheid met zóó groote onbeschaamdheid gepaard." De Heer HELLO verklaart op meesterachtigen toon: „Het boek van RENAN zegt volstrekt niets, en kan geene aanleiding geven tot eenig geleerd werk. Er is niets in dit boek, noch bewijs noch grondige redenering, noch leering, noch schijn van leering, noch uitlegkunde, noch proeven van uitlegkunde. Prof. RENAN ontkent en is onwetend; hij ontkent omdat hij onwetend is; eindelijk hij veracht, omdat hij ontkend heeft en onwetend gebleven is." — Een ander R. K. schrijver kent de vertaling van het boek van JOB, gelijk die door RENAN geleverd is, niet, maar een ander, die het goed kan weten,

achten, dat de mindere of meerdere ingenomenheid met den Schrijver en diens godsdienstig-wijsgeerig standpunt, zoo als dit uit zijne vroegere schriften was bekend geworden, bij de verschillende schrijvers, die hierover alreede het woord voerden, niet zonder invloed op de beoordeeling dezes werks is gebleven. Wij zouden al zeer onregtvaardig zijn, indien wij, bij het verschil van gevoelen, dat er ten aanzien der hier behandelde hoofdvraag bestaat, konden verlangen of verwachten, dat de Heeren SCHERER, OPZOOMER, MEYBOOM en SCHOLTEN, en de Heeren DE PRESSENSÉ, V. OOSTERZEE en CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, zouden overeenstemmen in de lofspraak aan RENAN toegekend, of ten aanzien der bevoegdheid, die hij uitsluitend of boven vele anderen zou bezitten, om een „leven van JEZUS" te schrijven. De Hoogl. SCHOLTEN noemt hem een man van groote wetenschappelijke beteekenis, en ontveinst het niet, dat hij van dien geleerde, meer dan van een zijner voorgangers, iets goeds, iets voortreffelijks had verwacht, als van den man, die niet enkel Palestina had bezocht, maar ook als Orientalist zóó uitnemend de kunst verstaat, in het

---

heeft hem verzekerd, en op gezag daarvan wil hij zijne R. K. medechristenen doen gelooven, dat RENAN eigenlijk een vreemdeling in het Hebreeuwsch en de Oostersche letterkunde is. Le libre croyant meent tegen RENAN geheel in de taal der Symboliek te moeten spreken. Hij belooft hem of zijn boek even als een paling het vel van den kop tot den staart aftestroopen, hem vervolgens in moten te kerven en die te zouten en te braden. Zulke zoutelooze aardigheden mogen in het Fransch nog een schijn van geestigheid hebben, aan den Nederduitschen lezer kunnen zij enkel walging baren.

land der godsdiensten met zijne verbeelding als te leven, over wiens meesterlijk talent van schrijven slechts ééne stem bestaat. Dr. MEYBOOM heeft met tevredenheid dit boek zien verschijnen, „omdat de man, die het woord opvat, een man is, wiens rijke kennis der Oostersche talen van algemeene bekendheid is, en wiens naam, door menig werk op het gebied der verklaring des Ouden Testaments, der zedekunde, der godsdienst van de Semietiesche volken en talen, een goeden klank heeft verworven, wiens eerlijkheid en goede trouw door niemand worden verdacht, en van wiens waarlijk godsdienstig gemoed dit „leven van JEZUS" zelve voldoende getuigenis geeft." En indien het er op aan komt aan uitstekendheid van talent, aan rijkdom van kennis in taal- en volkenkunde, aan vernuft en oordeelskracht, aan heerschappij over den vorm der gedachten, aan de genialiteit van een echt dichterlijken geest, hulde te doen, dan blijf ik nog, nu mijne taak is volbragt, mij onder RENAN's bewonderaars scharen. [1]) Er moest nooit een dichterlijk lied in mijne borst

[1]) In zoo verre kan ik mij met de uitspraak vereenigen, waarmede Dr. PIERSON de eerste afleveringen der onder zijn oog bewerkte vertaling heeft in het licht gezonden, het „een boek noemende, waarvoor hij veel bewondering en weinig sympathie gevoelt, even weinig als ieder, die het karakter van den Stichter des Christendoms niet gaarne beneveld ziet:" Dit laatste woord had ik liever met „verdonkerd of onkenbaar gemaakt" verwisseld gezien. De Redactie van Nieuw en Oud daarentegen keert deze uitspraak om, en betuigt voor dit boek wel sympathie te hebben, maar bewondert het niet — van welk gevoelen zij thans in de uitgewerkte Recensie van den Heer FEITH rekenschap gegeven heeft.

hebben gespeeld, indien ik niet van tijd tot tijd onder de magt eener betoovering ware geraakt, welke dit boek bij allen moet hebben teweeg gebragt, die niet van smaak en gevoel voor het schoone zijn ontbloot, en dit juist heeft mij te eerder de wapens doen opvatten, om het te bestrijden. Hoe veel ik ook daarin te berispen vond, ik heb wel degelijk, bij een' fijnen kritischen blik, proeven van gezonde uitlegkunde in dit geschrift gevonden. Over iemands godsdienstig gemoedsbestaan waag ik niet zonder zekere huivering te oordeelen, want hoe ligtelijk kan het hoofd hierbij met het hart in strijd geraken, vooral in eenen tijd, waarin JACOBI zoo vele geestverwanten vindt, wier hart, nadat het hoofd zich naar het heidendom heeft toegekeerd, christelijk is gestemd gebleven. Maar toch, ik moet het uitspreken, dat ik tot den toekomstigen schrijver, die, van hetzelfde standpunt uit, het wagen mogt, een leven van den heiligen JEZUS te schrijven, nog hoogere eischen heb te rigten, en dat ik van hem, bij meerdere trouw aan zijne eigene beginselen, een gestrenger zedelijken zin, bij betere erkenning van 's menschen waarde en bestemming, een grondiger kennis van het menschelijke hart en zijne innigste zielsbehoeften, en bij meerdere klaarheid en bestemdheid in zijne eigene godsdienstige begrippen, ook een dieper religieus gemoed zou vragen en verwachten, dan waarvan - ik zeg dit met de hand op het hart - dit „leven van Jezus" mij de overtuigende blijken gaf.

Intusschen M. H.! zóó wijd uiteenloopend als, naar

de verschillende kleur en rigting der hier opgenoemde schrijvers, het oordeel over de waarde en het gehalte dezes werks, bij den uitgang moge schijnen; zóó merkbaar is de toenadering, welke er tusschen die allen bestaat, als de slotsom der beoordeeling moet worden opgemaakt. Sommigen mogen zekere sympathie voor eene onderneming, als deze, uitspreken, anderen hunne scherpe afkeuring van de poging zelve doen blijken; sommigen nog altijd veel voortreffelijks in dit werk vinden te roemen, anderen enkel gebreken daarin ontdekken; sommigen aan de goede trouw des Schrijvers blijven gelooven, anderen de zuiverheid zijner bedoelingen verdenken; sommigen zoowel zijn karakter als mensch, als zijne wetenschappelijke verdiensten hoog verheffen, anderen enkel smaadredenen voor hem overhebben; sommigen tot zijne geestverwanten, anderen tot zijne antipoden behooren : — Maar nagenoeg allen, Protestanten en Katholieken, Orthodoxen en Modernen stemmen toch daarin overeen, dat het beeld van JEZUS door RENAN misteekend is; dat het, zoo als het dáár staat geschetst, onmagtig is om het Christusbeeld der Evangeliën te verdringen, of ook onvoldoende om als eene zuiver historische voorstelling te kunnen gelden. Ik acht dit een allerbelangrijkst resultaat, binnen weinige weken of maanden reeds verkregen, waaruit niet minder belangrijke wenken zijn af te leiden, die ik zoo veel de tijd, die mij tot spreken is vergund, zulks gedoogt, ten besluite van deze voorlezingen, voor U wensch te ontwikkelen.

Zóó weinig als de godgeleerde wetenschap zelve met

dit „leven van Jezus" gewonnen heeft, [1]) zóó weinig zullen RENAN's letterkundige roem en wetenschappelijke vermaardheid - schoon zijn naam thans op aller tongen en lippen zweeft - hierbij winnen. Veel meer is de laatste in de schatting van desbevoegden niet weinig gedaald en teruggezet. Zullen wij ons over deze uitkomst bedroeven of verblijden? — Zeker is het, dat zij weldadig in hare gevolgen zijn kan. Onze tijd verklaart zich bij toeneming afkeerig van alle opgedrongen gezag; en ik mag het niet wraken, dat men, bij het vergaderen zijner kennis, naar zelfstandigheid streve; dat men, zonder redelijke en gemoedelijke overtuiging, blijve weigeren het hoofd voor eenig ge-

[1]) De Zuricher Hoogl. KEIM, ook bij ons te lande bekend door zijne inwijdingsrede over de menschelijke ontwikkeling van JEZUS, houdt RENAN's „leven van JEZUS" in alle hoofdvragen der wetenschap voor onbruikbaar, en als zij dit ééne van hem geleerd heeft, het leven van JEZUS „schooner" te schrijven, kan zij te zijnen aanzien overgaan tot de orde van den dag. De Heer BUSKEN HUET vindt in deze, door hem aangehaalde, woorden, de getrouwe uitdrukking van het oordeel der liberale Protestantsche Theologen. De Hoogl. VAN OOSTERZEE zou het voor RENAN's letterkundigen roem en wetenschappelijke vermaardheid wenschelijk gerekend hebben, dat hij dit „leven van JEZUS" nooit had geschreven; en het oordeel van den Hoogl. OPZOOMER is waarlijk niet gunstiger uitgevallen, wanneer hij, na de wetenschappelijkheid geroemd te hebben, waarmede elk Evangelisch verhaal door STRAUSS is getoetst, met zoo vele woorden zegt: „Maar bij RENAN vinden wij van dat alles niets. Van kritische behandeling der Evangelische verhalen is er zelfs geen schijn. De CHRISTUS van RENAN is een gewrocht der verbeelding, geen historische figuur." — POULAIN noemt dit „leven van J." „une outrageante parodie."

zag te buigen, mits men het te dieper buige, wanneer verstand en gemoed beide gelijkelijk bevredigd zijn. Maar is het geene waarheid - wat reeds door onzen genialen de Genestet ingezien en gehekeld werd, dat velen in onze dagen goddelijk- of schriftgezag voor menschen-gezag hebben ingeruild? Scheen niet in de laatste jaren de geest der onfeilbaarheid, nadat hij van het hoofd der Apostelen en Profeten was geweken, op enkele gekroonde hoofden - ik noem hier slechts de namen van LESSING, BAUR en RENAN - te zijn overgegaan? Dat herhaaldelijk zweren bij hetgeen de groote Meester had gezegd - wij mogen het vertrouwen - zal ophouden. Zijn hooggevierde naam zal niet langer het schild zijn, waarmede halfonwetenden zich dekken, en het zal niet tot schade maar tot winste zijn voor de wetenschap, voor de vrijheid en onbevangenheid van het onderzoek, indien men zich iets minder door beroemde namen laat imponeren; indien RENAN zelf wel niet onttroond mag heeten, maar toch niet langer den schepter als heerscher zwaait, en gedwongen wordt een paar trappen af te dalen van zijnen troon.

De hooggespannen verwachting, waarmede dit geschrift nog vóór zijne geboorte, door velen in Frankrijk en Zwitserland en ook hier te lande, werd te gemoet gezien, laat zich, zoo niet geheel regtvaardigen, dan toch uit den aard des werks en het talent des Schrijvers, gevoegd bij zijne reize naar het Oosten, genoegzaam verklaren. Wat vroegere beschrijvers van JEZUS' leven, HESS en NEANDER, LANGE en HASE, VAN OOSTERZEE en MEYBOOM vruchteloos hadden beproefd,

of van hun standpunt niet hadden willen beproeven, niet hadden kunnen leveren; wat STRAUSS met zijne alles sloopende en afbrekende Theorie niet gegeven had of geven kon; waarvoor de Tubingsche school met hare Tendenz-kritiek zich zelve onmagtig gevoelde en verklaarde - dat zou hier gegeven en geleverd worden. Met de stift der zuivere geschiedenis geschetst, zoude JEZUS, niet langer door het hooggekleurde glas der overlevering, maar zooals hij in de realiteit heeft geleefd en gewerkt, worden aanschouwd. Wetenschap en talent, vereenigd met een religieusen zin, welke het uitgediende geloof zou moeten vergoeden, schenen ditmaal in een schoon en zusterlijk verbond getreden te zijn. Het „leven van Jezus" verscheen. Wat is, op hoogst enkele uitzonderingen na,[1] het eenparig oordeel van allen? De eerste, zooveel belovende proefneming om eene zuivere geschiedenis van JEZUS te schrijven is mislukt. Dit achten wij, in de Theologie onzer dagen, een allergewigtigst feit; en wij zijn volkomen geregtigd tot de vraag: Zal eene tweede, derde of vierde proefneming, indien zij mogt worden herhaald, zooveel gelukkiger zijn?

Zulk eene geringe beteekenis of waarde kan ik aan dit boek niet hechten, om de voorspelling te wagen, dat het na weinige jaren zal vergeten zijn. — De schok, welke daardoor in veler gemoederen is teweeggebragt; de beweging welke daardoor in en buiten de godgeleerde wereld is ontstaan; de nieuwe rigting, welke

---

[1]) Het Volksblad, en de Nederlandsche Spectator.

het zoekt te geven of aan te wijzen aan het denkend verstand; dit alles zal in dezen beslissend werken, om het zoo al niet in eere te doen blijven, dan toch in gedachtenis te doen houden en bewaren. [1]) Ook late men zich niet te haastig door het thans vrij eenparig afkeurend en ongunstig oordeel misleiden of verblinden ten aanzien der mogelijke of vermoedelijke gevolgen. STRAUSS heeft in den aanvang enkel bestrijders gehad, en eerst later zijne verdedigers gevonden. Ook hier verwacht ik, dat, nadat aanklagers en bestrijders hebben uitgesproken, ook dezulken zullen optreden, die, zijne hoofdstelling toegevende of openlijk voor de hunne verklarende, het zullen wagen zijne partij te trekken, en tot op zekere hoogte, hem te verdedigen. [2]) Dezen

---

[1]) „Het hier door mij geuite vermoeden vond ik later nog sterker uitgedrukt door den Heer BUSKEN HUET, t. a. pl. bl. 288. Ik ga echter zoo ver niet, en verwijder mij geheel van dezen, wanneer hij hierbij „aan de Gothische bouworde denkt, door Frankrijk geschapen, door Duitschland overgenomen en voltooid." — Aan zulk eene toekomst voor dit boek geloof ik niet, of men zou de vergelijking nog iets verder voortzettende, er op willen toepassen, dat de meeste Gothische kerken ter halverwege gestaakt en in onvoltooiden toestand gebleven zijn.

[2]) Nog eerder dan ik had kunnen voorzien, is die verwachting vervuld. M. A. RÉVILLE heeft in de Revue Germanique eene beoordeeling geplaatst, thans ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld, onder den titel: „La vie de JESUS de M. RENAN devant les orthodoxies et devant la critique," waarin hij zich ten doel heeft gesteld gelijktijdig eene Apologie en eene Kritiek te leveren. Hij noemt het Christusbeeld van RENAN „Une image approchante du CHRIST Historique" en begroet in dit leven van JEZUS „un premier essai fort brillant de

zullen aan het door hem gekozene uitgangspunt en hoofddenkbeeld getrouw, zich beijveren aan te vullen,

---

l'application des lois et des procédés de l'histoire à un domaine, que se sont disputé si longtemps les préjugés et les passions multicolores." — Bij de ongeveinsde hoogachting en bewondering, die ik den Heer RÉVILLE toedrage, kon ik zeker leedgevoel niet onderdrukken hem zóó onbewimpeld als één der eerste Apologeten van RENAN te zien optreden, en tegenover de éloges aan den begaafden Franschen schrijver zoo kwistig toegezwaaid, zulk eene gestrengheid des oordeels tegenover de Orthodoxie en RENAN's verschillende bestrijders te ontmoeten. Is het dan zóó moeijelijk, zich geheel in den zielstoestand van hen te verplaatsen, die het geloof, dat RENAN hun poogt te ontnemen, hun dierbaarst kleinood blijven achten? Zou het niet de roeping der wetenschap zijn in deze dagen alles te vermijden, wat voedsel kan geven aan de niet onnatuurlijke klagt der gemeente: „Het staat der wetenschap vrij aan CHRISTUS zijne kroon te ontnemen, maar de hand uittestrekken naar de kroon van RENAN, dat blijft — laesa majestas." — Wat de kritiek van den Heer RÉVILLE betreft: hij ontkent in geenen deele, dat JEZUS grooter en heiliger is, dan RENAN hem geteekend heeft. Noch JEZUS' heiligheid, noch het schuldgevoel, zoo als dat uit de Evangelieverhalen spreekt, zijn tot hun regt gekomen. De CHRISTUS van RENAN (eene in mijn oog zeer ware maar dan ook allergewigtigste beschuldiging) spreekt veel meer tot het schoonheidsgevoel dan tot het geweten. Zóó gaarne als ik mij zal laten overtuigen, dat de Heer RENAN aan een persoonlijken God gelooft; zóó bezwaarlijk kan de Heer REVILLE het loochenen, dat de Schrijver grootelijks aanleiding gegeven heeft, om zijne voorstelling van God als Vader voor niets meer te doen houden dan „un beau rêve." Gelijk de lezer zich bij deze bedenkingen mijne aanmerkingen zal herinneren, zoo hebben onze gedachten zich op vele andere punten ontmoet; en verre is het daarom van mij het Christusbeeld van den Heer RÉVILLE met dat van RENAN gelijk te stellen of te verwarren. Maar juist daarom had ik, hoewel ik de in-

te verbeteren en te herstellen, wat door RENAN met zekere onhandigheid bedorven werd. Zij zullen zich moeten getroosten (en zietdaar wat hunne taak te hagchelijker maakt!) om JEZUS' eer op de betwiste punten te handhaven, nog verder te gaan dan RENAN gegaan is, en al aanstonds datgene als onhistorisch aan te tasten, wat hij zelfs als Historisch heeft laten gelden. De subjectiviteit des oordeels, in de bepaling wat tot eene latere, hoogst onzekere, overlevering moet gerekend worden, wat uit eene meer authentieke bron zij gevloeid, zal zich steeds scherper openbaren; en ligtelijk zal men hierin weder zóó verre gaan, dat eindelijk de Historische kritiek, in naam der wetenschap zelve, welke in willekeur en overdrijving onmogelijk haar waar en

---

stemming met de hoofdstelling moest tegemoet zien, op een ander en veel minder gunstig oordeel gerekend. Van zijn standpunt had ik veel meer de ridderlijke verklaring verwacht, dat wel deze eerste proefneming mislukt was, maar dat eene geregelde levensbeschrijving van JEZUS, indien men tot de bijzonderheden wilde afdalen, uit den aard der zaak onuitvoerbaar moest gerekend worden. Voorts meen ik aan den geleerden schrijver geen onregt te doen, wanneer ik het daarvoor houde, dat hij, in weerwil der verpligting, die hij zich had opgelegd, om zijne vriendschapsbetrekking tot RENAN ter zijde te stellen en te vergeten, maar al te zeer onder dien indruk heeft geschreven, en bij de beoordeeling van een geschrift, waarin, bij al zijne aesthetische verdiensten, zoo veel te laken valt, zeker kariger in zijne lofspraak, zeker gestrenger in zijne berisping zoude geweest zijn, indien hij tegenover eenen onbekende, en niet tegen over den man gestaan had, die wegens dit geschrift, in Frankrijk vooral, met smaad was overladen, voor wien hij als mensch en geleerde reeds lang groote sympathie gevoeld had, en met wiens vriendschap hij zich vereerd zag.

eigenlijk karakter kan wedervinden, de voortzetters van RENAN tot de orde roepe. Nog eens dan: Zal eene tweede, derde of vierde proefneming, indien zij wordt herhaald, zoo veel gelukkiger zijn? — Het is hoogst-onwaarschijnlijk te achten. Veel waarschijnlijker is het, dat elke nieuwe levensbeschrijving, welke hetzelfde karakter draagt, schoon zij zich zorgvuldig zal wachten voor de klip, waarop RENAN gestrand is, weder op andere klippen verzeilen en het getal der reeds geledene schipbreuken vermeerderen zal, en dat er weldra geen ander alternatief zal zijn overgebleven, dan: of aan onze Evangelien een meer historisch karakter toe te kennen, dan waartoe men voor als nog geneigd is, of voor goed de rondborstige verklaring en belijdenis van onvermogen te doen, om eene zuivere geschiedenis van JEZUS te schrijven. [1])

---

[1]) Zoodanige belijdenis is reeds door den Hoogl. OPZOOMER gedaan t. a. pl. bl. 23. „Die een wonderbaar leven van JEZUS mogelijk acht, heeft vele bronnen voor zich; van een natuurlijk leven is er geen enkele. En waar geen bron van kennis is, hoe zou daar kennis bestaan?" (Hiermede schijnt wel te strijden, dat de geëerde schrijver een weinig later zegt: „Niet wat er met JEZUS gebeurd is, noch welke daden hij verrigt heeft, maar wie hij zelf geweest is, van welken geest hij bezield was, dat is ons ten volle bekend." — maar de bron dier kennis zal, voor hem, de historie des Christendoms zijn, van PAULUS af tot op onze dagen toe. (Wij blijven met de meeste bescheidenheid hierachter een vraagteeken zetten. Tubingen zal waarlijk niet den persoon van JEZUS CHRISTUS door PAULUS verklaard achten.) De Heer SEPP had reeds vroeger eene wetenschappelijke levensbeschouwing van JEZUS voor onuitvoerbaar verklaard, en is door dit boek nog meer in deze overtuiging bevestigd;

Dr. MEYBOOM heeft de verschijning van dit geschrift „een teeken des tijds genoemd." RENAN heeft, volgens hem, uitgesproken, wat duizenden vóór hem dachten, en zijn boek is bij uitnemendheid geschikt, om tot duidelijke bewustheid bij de Christenen te brengen, wat het is, waarover gedacht en gestreden moet worden, welke de groote vraag is, die een antwoord vereischt. Ook in ons oog is dit boek een „teeken des tijds", ook in dezen, maar ook nog in een anderen zin, als hetwelk mede op de gevolgen wijst, waartoe het moderne naturalisme moet leiden, en daardoor geschikt is, om aan duizenden die, half bewust, gereed stonden den stroom des tijds te volgen, de oogen te openen.[1]) Ook naar onze meening worden de groote vragen, waarover verder op het gebied der godgeleerdheid gestreden moet worden, hierdoor scherp in het licht geplaatst, al mee-

---

en, ware het voor goed uitgemaakt, dat zulk een leven van JEZUS alleen wetenschappelijk zou mogen heeten, wat de meest negatieve resultaten onzer hedendaagsche historische kritiek, zonder voorbehoud, tot basis neemt, dan zou dit gevoelen ook geheel het mijne zijn.

[1]) Met de meeste rondheid en openheid is door den Heer SCHERER op dit gevaar der toekomst gewezen. „Als de Kritiek al het bovennatuurlijke als onnut, en alle dogmen als onredelijk, zal verworpen hebben; als er geen ander gezag zal zijn overgebleven dan ieders geweten — zal men dan niet bevinden, dat God niets anders is dan de mensch zelf, het geweten en de rede der menschheid verpersoonlijkt, en de godsdienst, onder pretekst van echt godsdienstiger te worden, zal zij niet hebben opgehouden te bestaan? - Zie M. SCHERER, La crise du Prot. in de Revue des deux Mondes, Mai 1861 en POULAIN, t. a. p. p. 17.

nen wij, in de nadere bepaling van hetgeen als de hoofdvraag in den strijd onzer dagen moet gelden, eenigermate van den laatstgenoemden Schrijver te moeten verschillen.

„Het is nu eenmaal niet anders" zegt de Heer MEYBOOM, „de Leeraar van Nazareth is de God der Christenheid geworden. Is hij dit te regt of ten onregte? Is hij God, is hij een mensch geweest? Die vraag moet en zal beantwoord worden; het is de groote hervormingsvraag van onze eeuw, die meer omvat dan die der zestiende eeuw, en wier beantwoording nog dieper in het leven der kerk zal ingrijpen." Maar ik vind hierin de groote en alles beslissende vraag onzes tijds, tot welker beantwoording dit „leven van Jezus" dwingt, nog niet met de noodige juistheid bepaald en opgegeven. Ik erken, dat deze vraag zóó in het katholieke Frankrijk gesteld kan worden, en dat zij, dus geformuleerd, werkelijk de spil is, waarom de dáár gevoerde strijd zich vooreerst zal blijven bewegen - dit blijkt uit den toon der schriften, die alreede tegen RENAN zijn uitgegaan, en de hoofdaanklagt, welke daarin is nedergelegd. [1]) Ik erken almede, dat hoogstwaarschijnlijk, die zelfde vraag, dus geformuleerd zijnde, RÉNAN zelven heeft voor den geest gestaan. Maar met een blik op den godsdienstigen en kerkelijken toestand van ons eigen vaderland, waar reeds lang zoo vele

[1]) Men vergelijke slechts de tegenschriften van COCHIN, BICHON, POTREL, LAURENTIE, B. CONSTANT. De laatstgenoemde heeft daarom ook als eerste vraag gesteld: „JESUS CHRIST est il Dieu?"

uiteenloopende meeningen omtrent den hooggeëerbiedigden persoon des Heilands bestonden; waar het geloof aan zijne Goddelijke natuur zoo vele schakeringen in zich opnam, ontken ik ten sterkste, dat deze vraag zóó gesteld mag worden. Ik acht daarin al aanstonds eene tegenstelling uitgesproken, die niet op de belijdenisschriften onzer nederlandsch-hervormde Kerk is gegrond, welke wel de Godheid met de menschheid op het naauwst en het innigst in JEZUS vereenigd dacht, maar zóó, dat zij altijd JEZUS' waarachtige menschheid heeft beleden. [1]) In de eerste helft dezer eeuw was, naast de kerkelijk regtzinnige, zekere Ariaansche denkwijze in ons vaderland welligt de meest heerschende, welke evenzeer, als zij de minderheid van den Zoon en diens geheele ondergeschiktheid aan den Vader toegaf, JEZUS als den Zoon in eene geheel eenige betrekking tot den Vader zich dacht, waardoor hij van de geheele menschheid onderscheiden en boven de geheele menschheid verheven was. Velen waren er ook, die op dit punt aan eene gestreng bijbelsche voorstelling zich hielden, maar het als eene soort van heiligschennis beschouwden, hunnen geest in een afgetrokken wijsgeerig onderzoek naar den aard dier betrekking te verdiepen, en hierbij inzonderheid zich op de bekende spreuk van SCALIGER beriepen. [2]) Velen ook, die even weinig tot onze

---

[1]) Dat de hyperorthodoxie veel verder is gegaan en daarom niet eens van een „leven van JEZUS" wilde weten, bewijst niets daartegen.

[2]) „Nescire velle, quod optimus Magister nescire nos vult, erudita inscitia est."

tegenwoordige Modernen zouden kunnen gebragt worden, als zij vroeger tot de conservatieven behoorden, hielden JEZUS wel niet voor specifiek van zijne broederen onderscheiden, maar toch altijd, in den eigenlijken zin, voor den gezondene des Vaders, den vertrouweling der Godheid, gezalfd met den H. Geest, met goddelijke gaven en krachten toegerust. Voor onze latere Theologen, voor wie de scherpe tegenstelling van God en mensch verdween, omdat het menschelijke in den meest eminenten zin als adaequaat aan het Goddelijke werd gerekend en daarmede te zamen smolt, was JEZUS nog altijd de hoogste heils- en Godsopenbaring, het Ideaal der menschheid, het beeld des onzienlijken Gods. Maar RENAN, laat niet alleen al de meeningen, waarin men zich van het oude kerkelijke stelsel verwijderd heeft, verre achter zich, maar schrijdt ook, schoon zijn werk als eene vrucht der moderne rigting beschouwd wordt, de Modernen in ons Vaderland verre voorbij. Het zegt weinig, dat hij aan JEZUS zulke eeretitels geeft, waarmede de laatstgenoemden zich nog zouden kunnen vergenoegen; want het zou eerst moeten worden uitgemaakt, wat wij ten sterkste betwisten, dat JEZUS, indien RENAN's stelsel opging, het regt zou behouden deze eeretitels te blijven dragen. Zeker is het althans, dat niet een der hierboven genoemde titels hem zoude toekomen. JEZUS is niet langer, dan in een hoogst oneigenlijken zin - omdat hij eene verhevene uitspraak doet, omdat hij de menschen eene schrede nader aan het goddelijke heeft gebragt, omdat hij de taal der vlijmendste sar-

kasmen spreekt, omdat hij gemeend heeft de Messias zijns volks, de vertrouweling der Godheid, een bovennatuurlijk wezen te zijn - de Zoon van God. JEZUS is niet langer de hoogste heils- en Godsopenbaring. JEZUS is niet langer de Middelaar Gods en der menschen, door wien wij tot den Vader gaan.[1]) JEZUS is niet langer het beeld des onzienlijken Gods. JEZUS is niet langer het Ideaal der menschheid. Wat zeg ik? hij is - van zondeloosheid spreken wij niet - niet langer de heilige, indien men door heiligheid niet enkel reinheid der gezindheid en bedoeling, maar ook zuiverheid van handeling, naauwgezetheid in de aanwending der middelen verstaat. Hij is, indien gij in hem den geheel gewonen mensch (den ψίλος ἄνθρωπος) wildet zien, niet eens de natuurlijke mensch, en daarom ten eenenmale ongeschikt en onbruikbaar tot ons voorbeeld. Het is daarom door dit geschrift van RENAN niet maar de groote strijdvraag geworden: „of JEZUS God of mensch?" maar „welk een mensch JEZUS geweest zij?" Hoe wij over den Stichter des Christendoms, waar wij hem als mensch onder de menschen zien optreden, hebben te oordeelen? Of JEZUS zulk een mensch geweest zij, dat er nog langer van de naauwste vereeniging van het Goddelijke en menschelijke in hem - hoe dit dan ook naar het verschil van dogmatische inzigten worde opgevat en uitgelegd - in ernst eenige sprake kan zijn?

Ziet! daarom meen ik dat de vraag: „Is JEZUS God

[1]) Het volslagen gemis dier denkbeelden is teregt door COQUEREL aan RENAN verweten.

of mensch geweest?" niet ontvankelijk mag worden verklaard. Velen, zoo niet de meerderheid, dan toch zekerlijk eene hoogst belangrijke minderheid in onze vaderlandsche Protestantsche kerk, zouden weigeren dit alternatief als het hunne aan te nemen en te erkennen. Doch al ware dit alternatief als het laatste en hoogste, als het eenig mogelijke en denkbare geldig te keuren; en al mogt men, door wetenschappelijk onderzoek gesteund, meenen daarop te kunnen en te moeten antwoorden: „JEZUS is niet God maar mensch geweest:" wee den kortzigtige, die de groote vraag onzes tijds daarmede zou wanen beslecht te zien, als of het Christendom, slechts in een anderen vorm gegoten, alzoo een vernieuwd bestaan, een verjeugdigd leven zou kunnen tegengaan. Juist dit geschrift moet het bewustzijn tot volle klaarheid gebragt hebben, dat met deze vraag „Is JEZUS God of mensch?" geenszins alles is afgedaan; dat, indien die steen des aanstoots ware weggeruimd, niet de grootste zwarigheden zouden overwonnen zijn, maar dat dan eerst regt de bedenkingen en bezwaren zich voor den nadenkenden geest zouden gaan vermenigvuldigen. Het is niet langer de vraag: of de Theologie en christelijke Kerk een hervormingsproces hebben te ondergaan, welligt in omvang gelijk aan de Hervorming der zestiende eeuw: de groote vraag, welke allereerst beslist moet worden is deze: „Zal het Christendom genoodzaakt worden met zijnen Stichter te breken? of, behoudt het een geheiligd regt, om zich naar dien gezegende te blijven noemen?"

Plaatst dit „leven van JEZUS" de groote vragen onzes tijds scherp in het licht, het kan mede bestemd zijn, om aan den strijd, die in de laatste jaren op Apologetisch gebied gevoerd werd, eene eenigzins andere wending te geven. Met een enkel woord heb ik reeds vroeger er op gewezen, hoe dit boek van RENAN mij voorkwam onderscheidene elementen in zich te bevatten, die, indien zij proefhoudend werden bevonden, met goed gevolg als verdedigingswapenen in den Tubingschen strijd zouden kunnen aangewend worden, en gaarne zoude ik - had de vrees voor te groote uitvoerigheid mij niet weêrhouden - aan dit hoogstbelangrijke onderwerp eene afzonderlijke lezing hebben gewijd. Immers, hoe digt RENAN ook tot de Tubingers schijnt te naderen, als hij de prediking van Gods koningrijk als zuiver Ebionisme beschrijft,[1]) als hij de overdrijvingen, waaraan hij LUKAS schuldig keurt, op JEZUS zelven overdraagt; schoon hij hier en daar zelfs als kampioen in hunne voorste gelederen strijdt: het is om elders weder buiten hunne slagordenen te treden en tegenover hen zich plaatsende, hoog in de lucht een geheel ander vaandel te doen wapperen. JEZUS, in zijne verhouding tot de Mozaïsche wet en de Joodsche eeredienst; JEZUS, die - zij het ook in schril en scherp contrast met de zinnelijke verwachting zijner nabijzijnde zigtbare wederkomst - zulk een Idealisme en Univer-

---

[1]) „Le pur ébionisme, c'est-à-dire la doctrine que les pauvres (ébionim) seuls seront sauvés, que le règne des pauvres va venir, fut donc la doctrine de JÉSUS." p. 179.

salisme predikt; JEZUS, die al het bestaande nederwerpende, zóó stout als radikaal Hervormer voortschrijdt, deze JEZUS is een geheel ander Christusbeeld dan BAUR en SCHWEGLER daarin hadden gezien. [1]) Wij meenen het alzoo daarvoor te mogen houden, dat RENAN, indien hij consequent blijft, en niet rugwaarts treedt, voor een goed deel met Tubingen heeft gebroken, gelijk hij ook van elke voortgaande ontwikkeling des Christendoms niet de toenadering tot, maar veelmeer verdere afwijking van het Jodendom verwacht. [2]) Bedriegt mij niet alles, dan zal zijne voorstelling van JEZUS' Idealisme en Universalisme hem de meeste sympathie en voorspraak bij onze Moderne Theologen doen verwerven, gelijk dit mede het voornaamste uitgangspunt zijn zal, om RENAN zelven en zijne voorstelling van JEZUS' apocalyptische Ideën te bestrijden. Maar dan ook dienen belangrijke concessiën, die men wat haastig aan Tubingen gedaan heeft, teruggenomen te worden. Onderscheidene punten zullen herziening van het uitgesprokene vonnis vragen, of een vernieuwd en ernstig onderzoek worden waardig gekeurd. De strijd

---

[1]) „La loi n'existait plus." — „JÉSUS, en d'autres termes, n'est plus juif; il est révolutionnaire au plus haut degré. Il proclame les droits de l'homme, non les droits du juif. — MOÏSE est dépassé; le temple n'a plus de raison d'être et est irrévocablement condamné." p. 223. „Loin que JÉSUS soit le continuateur du judaïsme, il représente la rupture avec l'esprit juif." p. 455.

[2]) „La marche générale du Christianisme a été de s'éloigner de plus en plus du judaïsme. Son perfectionnement consistera à revenir à JÉSUS, (??) mais non certes à revenir au judaïsme." ald.

die in de laatste jaren aanmerkelijk is verflaauwd, zoodat velen geneigd schenen de wapens neder te leggen, of zich zelven krijgsgevangen te geven, zal op nieuw worden aangebonden en voortgezet. Te hagchelijker moge die strijd, te moeijelijker moge de overwinning schijnen, in eenen tijd, waarin men zóó sterk er toe neigt de authentie van ons Vierde Evangelie ('t welk in dien zelfden strijd zóó lang als stevigst bolwerk diende) prijs te geven; in eenen tijd, waarin het bij ons te lande, (terwijl in Duitschland zich reeds sterke reactie openbaarde) voor velen Synoniem begon te luiden Tubingsch en echt wetenschappelijk, of laat mij liever zeggen: nog niet Tubingsch en onwetenschappelijk te zijn:[1]) met verhoogde belangstelling zullen wij toch dien strijd gadeslaan. En, zoo hij, waardiglijk gevoerd, dienen mogt om aan de Tendenz-kritiek, welke zóó stout op hare triumfen boogt, vele der vroeger behaalde lauweren te betwisten of te ontrukken, dan zou ik mij bij de uitkomst, over de verschijning van dit boek, hetwelk daartoe aanleiding gaf, dankbaar kunnen verheugen.

Zou de verschijning van ditzelfde boek (heb ik mij zelven afgevraagd) tegenover de niet geringe schade, welke het onvermijdelijk zal stichten, ook niet nog in een ander opzigt, in het Katholieke maar tegelijk ongeloovige

---

[1]) Uit vrees voor misverstand heb ik hier mijzelven verbeterd, daar de gedachte niet bij mij opkomt van de hooge wetenschappelijke verdiensten van eenen VON BAUR of VON HILGENFELD te willen miskennen of bestrijden.

Frankrijk, nuttig en zegenrijk in zijne werking kunnen zijn? Als ik die gedachte uitspreek, dan denk ik niet, in den antiklerikalen zin der Fransche liberalen, aan een volslagen afval van Rome, want hoe zouden wij als Christenen, zulk eene breuke met Rome kunnen wenschen, die in Frankrijk meer dan waarschijnlijk de geheele verzaking des Christendoms zelve zoude zijn; dan denk ik evenmin aan veroveringen voor- en geheele overgangen tot het Protestantisme, want de geschiedenis heeft mij niet geleerd, dat heerschend en toenemend ongeloof in dat land, of ergens, eene brug voor het Protestantisme gebouwd heeft; maar wel dat het de terugkeering van en tot nog dompiger bijgeloof heeft voorbereid. Maar eene soortgelijke gedachte zweefde mij hierbij voor den geest, als waarmede ik mijne voorgaande lezing eindigde. Hoe vele van de zeventig duizend exemplaren, die er van dit leven van JEZUS heinde en veer, maar vooral in Frankrijk, verspreid zijn, kunnen en zullen ook in handen zijn gevallen van dezulken, die nog nooit een oog in het Evangelie hadden geslagen, die niet eens den lust daartoe bij zich voelden opkomen; die op de in ons oog zóó veel beteekenende vraag: Wie was Jezus? Wat dunkt u van den Christus? met een spotlach of medelijdend schouderophalen zouden hebben geantwoord? — Zij hebben dit „leven van Jezus," zij hebben daarin de heerlijke spreuken gelezen, die van JEZUS' eigene lippen zijn gevloeid; zij hebben de lofspraak gehoord, die RENAN voor den Heiland over had. Ware het vreemd, zoo zij nu eerst begeerig naar dat

Evangelie hadden gegrepen, dat tot hiertoe voor hen een gesloten en verzegeld boek was geweest? [1]) Ware het vreemd, dat zij - ik zeg niet allen, ik zeg niet velen, maar, dat sommigen hunner - dat Evangelie openende, tot den uitroep werden gedwongen: „Dit is een ander, nog schooner en voortreffelijker, nog verhevener en goddelijker beeld, dan wij dáár voor oogen hadden!" en alzoo, ook zonder de banden der uitwendige kerkgemeenschap te verbreken - een' Heiland vonden voor hunne zielen, en digter werden gebragt tot het koningrijk Gods? Dit zou de eerste triumf niet zijn, dien het Evangelie op het harte van hen, die het met eene geheel andere bedoeling hadden geopend, behaald had. Dit zou een beter en schooner lauwer zijn, dan waarop RENAN zelf, bij het schrijven van dit werk, heeft kunnen rekenen, die er alzoo zou komen te bloeijen op zijn graf.

Zullen wij het wagen een blik nog verder in de toekomst te slaan? — Helaas! het vuur, dat door JEZUS' komst op de aarde geworpen is, dat wij in onzen leeftijd met toenemende hitte zagen ontbranden - het kan na de verschijning van dit geschrift, op nieuw en te heviger gaan blaken. Wat RENAN van het kruis van CHRISTUS heeft gezegd, dat kan op dit „leven van Jezus" eenigermate van toepassing worden, dat het nog lang een opgerigt teeken zal blijven, rondom hetwelk

---

[1]) In overeenstemming hiermede is alreede uit Parijs de mededeeling geschied, dat sedert de verschijning van dit boek, het debiet van exemplaren des N. V. aanzienlijk vermeerderd was.

met verbittering zal gestreden worden. De reeds gapende klove, welke onder de muren der meest verschillende kerkgebouwen doorloopt, en den grond heeft gescheurd, kan hierdoor nog wijder en dieper worden. Dezulken, die elkander tot hiertoe als geestverwanten hebben begroet, wier hart in de liefde voor het goede en schoone op éénen toon scheen gestemd, die door de naauwste en heiligste banden aan elkander gehecht, zoowel broeders waren naar het vleesch, als zij elkander gaarne broeders in CHRISTUS noemden - zij kunnen, even als soms op de slagvelden der Nieuwe wereld geschiedt, onverwacht tegen over elkander komen te staan in dien strijd, waarvan het einde niet is te voorzien. Of indien, gelijk wij moeten wenschen, een meer vreedzame tijd in de toekomst genaakt; indien, gelijk wij stellig verwachten, iets vroeger of later op de thans gewekte beweging zekere geest der terugwerking ontwaakt.... God geve, dat die reactie zich dan niet in afkeer van de wetenschap zelve openbare; dat hare vrije beoefening dan niet de roekeloosheden ontgelde, welke door sommige Zeloten, in haren naam en op haar gezag, zijn gepleegd!

Maar RENAN kan ook - en aangenamer is het mij uwen geest op dit denkbeeld te vestigen - voor de Christenen onzer dagen een prediker van waarachtige verdraagzaamheid worden. Of zou niet de Protestantsche Orthodoxie van zelfs genoopt worden hare eischen iets lager te stemmen, en meerdere ruimte en vrijheid in het denken en gelooven toe te staan; nu het niet langer de keuze van het eene dogme boven het

andere geldt, maar nu de CHRISTUS zelf haar dreigt ontroofd te worden? Moet niet de doodende kettervloek op de lippen besterven, waar nog altijd over geringere geschilpunten des geloofs getwist en gestreden wordt, nu het door de verschijning van dit geschrift tot volle klaarheid is gebragt voor den geest: welke vragen er in onzen tijd op antwoord wachten? Waar wij de oude scheidsmuren brokkelend zien te zamenstorten, en de namen uit den voortijd schier hunne beteekenis verliezen - zou dáár geen naauwer band alle Christenen omstrengelen, in wier hart op de vraag: „Wilt gijlieden ook niet heengaan?" nog altijd het antwoord weêrklinkt: „Heer! tot wien zouden wij henengaan dan tot U? Gij en gij alleen hebt de woorden des eeuwigen levens! en wij volharden in ons geloof, dat gij de Zoon van God, de van God bestemde en gegeven Verlosser der wereld zijt!" Gelijk de PRESSENSÉ, AUGUSTIN COCHIN als aan den voet van het kruis ontmoetende, in den vromen Katholiek, den broeder, den Christen in den geest omarmde; [1]) zóó dunkt mij zullen er ook meerdere Katholieken zijn, die met een milder en gunstiger oog den Protestant beschouwen, uit wiens boezem een kreet des smartgevoels is opgegaan, toen hij een smet op het heilige Christusbeeld geworpen zag. Gelijk in de dagen onzer naderende feestviering het hart van Katholieken en Protestanten zich vereenigen gaat om den Allerhoogste te danken, en warmer zal slaan, bij het bewustzijn, dat wij allen Nederlanders

---

[1]) „L'école. Crit. et J. C." p. 34.

zijn, die denzelfden Vorst en hetzelfde Vaderland hebben, 't welk onder Gods almagtige bescherming, vóór vijftig jaren van het juk eener vreemde overheersching werd bevrijd; zóó dunkt mij, moet bij den stouten aanval, niet tegen eenige kerk of kerkbelijdenis maar, tegen het geloof der geheele Christenheid gerigt, ook het bewustzijn luider gaan spreken, hoe wij allen voor denzelfden zegen hebben te danken, dat op den dierbaren grond onzer geboorte door Gods genade het Christendom is geplant; dat wij allen ons naar éénen Heer en Heiland noemen, door wien wij bevrijd moeten worden van den slavenboei der zonde! — Wie onzer kent geene oogenblikken, waarin zijn eigen gemoed door twijfeling verontrust en geschokt is geworden? Wie onzer zou dan, in eenen tijd als wij beleven, nog langer op een iegelijk, wie met bange verlegenheid vraagt: „Wat is waarheid?" met den laatdunkenden trots des Farizeërs uit de hoogte en met verachting nederzien, en den eersten steen der veroordeeling op hem willen werpen? Neen! een iegelijk wie ernstig waarheid wil en zoekt, hebbe en behoude, schoon het hem voor als nog aan eene gevestigde geloofsovertuiging ontbreekt, onze volkomene sympathie. Aan hem alleen zouden wij die sympathie moeten ontzeggen, die nog langer het hoog gewigt van den strijd, die in onze dagen gestreden wordt, bleef ontkennen; of ook aan hem, die, hetzij dan uit naam van het kerkgezag, hetzij uit naam der vrije wetenschap, iemand zou willen dwingen, de stem zijner diepste en heiligste overtuiging in zijne ziel te smoren. Gelukkig moge hij te

roemen zijn, wie zelfs in deze dagen een helderen blik op eene schoonere toekomst behoudt, die hij reeds van verre ziet naderen; maar hij verge niet, als hij, wijzende op de kim, meent te mogen uitroepen: „Ziet daar het morgenrood!" van den twijfelmoedige en verslagene van geest nu reeds mede te jubelen; in wiens oog dat zelfde schijnsel zich als avondrood kan afteekenen; wiens zielstoestand welligt niet ongelijk is aan dien der jongeren te Emmaus, en uit wiens hart ook de stille verzuchting klimt: „Blijf met ons, o Heer! want het gaat avond worden en de dag is gedaald." [1])

Zouden wij daarom aan de toekomst des Christendoms, aan eene gelukkige uitkomst van den thans gevoerden strijd kleinmoedig gaan wanhopen? — Dat zij verre! Het ongeloof mag het geloof niet beschamen. RENAN zelf wordt in het slotwoord, dat hij heeft uitgesproken, voor ons de prediker van de schoonste hope. Met het oog daarop, en in zijne woorden nog een krachtiger beteekenis leggende, zeggen wij: „Het Christendom zal zich zelve gestaâg herscheppen! Nimmer zullen de tranen, tot eere van CHRISTUS geplengd, ophouden op aarde te vloeijen. Zijn lijden zal de beste harten verteederen. Het Christendom zal ook dezen storm doorstaan en, bij alle wisseling van vormen, voortleven met zich verjongende kracht" Dit woord, wij gelooven het, zal waarheid worden, niet omdat ons oog in de verre toe-

[1]) Luk. XXIV: 29.

[2]) „Son culte se rajeunira sans cesse; sa légende provoquera des larmes sans fin; ses souffrances attendriront les meilleurs coeurs." p. 459.

komst op Nazareth's steilen rotswand een Pantheon of Tempel ziet rijzen, waarin de menschheid te zamen aanbidde;[1]) maar omdat godsdienst tot 's menschen innigst wezen behoort, en omdat het Christendom die godsdienst is, welke de onuitdelgbare zielsbehoeften des menschen alleen ten volle bevredigt; omdat geene godsdienst zich op den duur als de ware kan handhaven of de godsdienst der menschheid kan worden, welke die behoeften vruchteloos laat schreeuwen of in het harte zoekt te dooden. Dit woord, wij gelooven het, zal waarheid worden, omdat wij vasthouden aan ons geloof, dat het Godsgebouw niet vernietigd kan worden, maar bestemd is „optewassen tot een heiligen tempel in den Heer,"[2]) en dat de volgende eeuwen, die JEZUS' grootheid onder de kinderen der menschen zullen blijven uitroepen, het evenzeer zullen bevestigen, dat „niemand een ander fundament kan leggen, dan hetwelk eenmaal gelegd is, 't welk is JEZUS CHRISTUS."[3]) Dit moge dan ook de grondslag en inhoud uwer prediking zijn, als U de eere zal zijn beschoren, medearbeiders Gods te worden, bij den opbouw van den grootschen Tempel der toekomst!

---

[1]) pag. 28 en 29. [2]) Efez. II : 21. [3]) 1 Cor. III : 11.

Lijst der Geschriften en Beoordeelingen die, sedert de uitgave van LA VIE DE JÉSUS PAR ERNEST RENAN, *of regtstreeks tegen dit werk gerigt, of naar aanleiding daarvan verschenen zijn.*

Iets over RENAN's leven van JEZUS, door AUGUSTIN COCHIN. Hoorn, F. A. Kramps, 31 blz. vert. en overgenomen uit „le Correspondant" van 25 Julij.

JESUS dans l'Histoire, par ERNEST HAVET, verschenen in de „Revue des deux Mondes," later afzonderlijk uitgegeven.

L'École critique et JÉSUS CHRIST, à propos de la vie de JÉSUS de M. RENAN, par EDMOND DE PRESSENSÉ. (Extrait de la Revue Chrétienne du 15 Août.) 40 blz. Paris, Meyrueis et Dentu.

M. RENAN en face du miracle, par un croyant. Paris.

Historie of Roman? — Het leven van JEZUS, door ERNEST RENAN, voorloopig toegelicht door J. J. VAN OOSTERZEE. 92 blz. Utrecht, Kemink en Zoon.

Hoe moet het modern Naturalisme bestreden worden? Een woord over deze vraag naar aanleiding van Prof. VAN OOSTERZEE's jongste geschrift over het Leven van JEZUS van E. R., door D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Predikant te Rotterdam. 40 blz. Rott. E. H. Tassemeijer.

Hoe moet het modern Naturalisme bestreden worden? Toespraak bij de hervatting der Akademische werkzaamheden door J. J. VAN OOSTERZEE, voorafgegaan door een brief aan D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE. 55 blz. Utr. Kemink en Zoon.

Vijfde Evangelie of Evangelie volgens ERNEST RENAN en volgens J. H. SCHOLTEN, medegedeeld en toegelicht door O. A. SPITSEN, vroeger Hoogl. te Warmond, thans Pastoor te Heino. 123 blz. Zwolle, J. M. W. Waanders.

Opinion des déistes rationalistes sur la Vie de JÉSUS, selon M. RENAN, par P. LARROQUE. Paris, Dentu.

Le JÉSUS de M. RENAN, par NAPOLEON ROUSSEL. 81 blz. 12°. Paris, Grassart.

Leçon Préliminaire à M. RENAN, sur la vie de JÉSUS, par l'abbé J. H. MICHON. 68 blz. 12°. Paris, Dentu.

Le Livre de M. E. RENAN, sur la vie de JÉSUS, par M. LAURENTIE. 39 blz. Paris, Dentu.

Examen Critique de la Vie de JÉSUS de M. RENAN, par M. l'abbé FREPPEL, Paris, Prof. d'éloquence sacrée à la Sorbonne. Bray et Palmé.

E. RENAN réfuté par lui même, par M. BENJAMIN CONSTANT. 32 blz. Paris, Martin Baupré fr.

Reponse à Mons. ERNEST RENAN sur la vie de JÉSUS, par un libre croyant. Paris, Dentu.

Prof. RENAN en het leven van JEZUS, door ERNEST HELLO, uit het Fransch. Leyden, de Breuk en Smits.

JEZUS van Nazareth en zijne beginselen, in betrekking tot onze dagen, naar aanleiding van RENAN's leven van JEZUS, door Dr. J. VAN VLOTEN. 32 blz. Amst., J. J. Weeveringh.

Het leven van JEZUS CHRISTUS. Antwoord op het boek van Prof. RENAN, door EUGÈNE POTREL. Uit het Fransch. Leyden, de Breuk en Smits.

Het leven van JEZUS door ERNEST RENAN. Toespraak bij de opening der Akademische lessen, Sept. 1863, door J. H. SCHOLTEN, Hoogl. te Leiden. 33 blz. Leiden, P. Engels.

Wat dunkt U van den Christus? Redevoering ter opening der Akademische lessen, uitgesproken door Mr. C. W. OPZOOMER. 64 blz. Amst. J. H. Gebhard.

Vie de E. RENAN, par ERNEST LE PELTIER. Paris, Dentu. 1864.

La vie de JÉSUS de M. RENAN, devant les orthodoxies et devant la critique, par M. ALBERT RÉVILLE, overgen. uit „la Revue Germanique et Française." 48 blz. Paris, Genève et Rotterdam. 1864.

Qu'est ce qu'un Christianisme sans dogmes et sans miracles, ou étude critique des doctrines d'une Théologie prétendue nouvelle, par N. POULAIN. 352 blz. 12°. Paris, Grassart. 1864.

RENAN, het leven van JEZUS, in het Hollandsch overgezet, een deel uitmakende van de nieuwe Theologische Bibliotheek, bijeengebragt onder toezigt van Dr. A. PIERSON. (Tot hiertoe zijn van deze vertaling 18 bladen verschenen). Utr. L. E. Bosch en Zoon.

Het leven van JEZUS, door ERNEST RENAN. Nederduitsche vertaling, uitgegeven te Haarlem bij Loosjes.

Beschouwingen, Aankondigingen en Beoordeelingen zijn verder geplaatst in:

Le Temps, 14 Julij, door M. E. SCHERER.

LE LIEN, Lettres a M. RENAN par ATH. COQUEREL Fils, 24 Julij, 1, 8 en 15 Aug.

Allgemeine Zeitung, 30 Aug., 17 en 18 Sept. door TH. KEIM, Hoogl. te Zurich.

Revue Germanique et Française, Sept., door A. NEFFTZER.

Het Volksblad van 31 Julij, 6 en 13 Augustus.

„Een modern Apologeet van het Christendom tegenover het materialisme en het ongeloof," en

„Het ontbrekende in RENAN's werk."

De Nederlandsche Spectator van 15, 22 en 29 Aug., door den Heer J. H. MARONIER.

Kerkelijke Courant, N°. 33 en 34.

Godgeleerde bijdragen, N°. VII, door den Heer C. SEPP.

Evangelie spiegel. „Een teeken des tijds," Oct. door Dr. L. S. P. MEYBOOM.

Tijdspiegel, „RENAN voor de regtbank zijner eigene beginselen." Oct., Nov. en Dec. door den Heer H. E. STENFERT KROESE.

De Gids. Nov. door den Heer CD. BUSKEN HUET.

Waarheid in liefde. IVde stuk, bl. 811—840, door Dr. C. P. HOFSTEDE DE GROOT.

De Bijbelvriend of nieuw en oud. Korte Aankondiging door den Heer HOOYKAAS HERDERSCHEE, bl. 182; Een leven van JEZUS, door den Heer J. W. P. FEITH, bl. 183—219.

VERBETERINGEN.

Bl. 16 laatste regel	staat:	negligenda?	lees:	negligenda.
„ 25 reg. 2 v. o.	„	geschrift,	„	geschrift
„ 31 laatste regel	„	de J. C.	„	et J. C.
„ 37 eerste „	„	een	„	aan
„ 50 reg. 4 v. o.	„	narratur	„	narrateur.
„ 67 „ 8 v. o.	„	uitmaakte	„	uitmaakte."
„ 70 „ 4 v. o.	„	CONFUSIUS	„	CONFUCIUS
„ 80 „ 3 v. b.	„	Één	„	„Een
„ 80 „ 7 v. o.	„	werp	„	werpt
„ 99 in het midden	„	JOHANNES	„	JOANNES
„ 126 reg. 7 v. b.	„	visioenen	„	visioenen;
„ 134 „ 4 „	„	zeven	„	negen
„ 154 „ 12 v. o.	„	boden	„	bodem
„ 183 „ 8 „	„	vele	„	van vele
„ 205 „ 8 v. b.	„	ondenkbaarst een	„	ondenkbaarste en
„ 222 „ 6 „	„	zweeren	„	zweren.
„ 235 „ 11 „	„	Asisi	„	Assisi
„ 248 laatste regel	„	past	„	pas
„ 253 reg. 3 v. o.	„	468	„	458
„ 256 „ 2 v. b.	„	liefde	„	liefde,

